

BIBLIOTEKA LOGOS

Uređuju

*Jelena Berberović, Aleksa Buha, Spasoje Čuzulan,
Muhamed Filipović, Rasim Muminović, Vladimir Premec,
Vanja Sutlić i Abdulah Šarčević*

Odgovorni urednik

Abdulah Šarčević

MAX HORKHEIMER – THEODOR ADORNO

DIJALEKTIKA PROSVJETITELJSTVA

FILOZOFIJSKI FRAGMENTI

»VESELIN MASLEŠA« – »SVJETLOST«
SARAJEVO

Naslov originala:

M. Horkheimer und Th. W. Adorno

DIALEKTIK DER AUFKLÄRUNG

Philosophische Fragmente

Copyright: S. Fisher Verlag GmbH, Frankfurt/M 1969.

Prijevod:

Nadežda Čačinović – Puhovski

Centralno odjeljenje

165

HORKHEIMER M.

Dijalektika

165.63:162.6

0123725

BIBLIOTEKA SARAJEVO

COBISS

CIP – Katalog...

Narodna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine,
Sarajevo

165.63:162.6

HORKHEIMER, Max

Dijalektika prosvjetiteljstva : filozofijski fragmenti / Max
Horkheimer, Theodor Adorno; [prevod i pogovor Nadežda
Čačinović-Puhovski]. – 2. izd. – Sarajevo: »Veselin Masleša«:
»Svjetlost«, 1989. – 300 str.; 20 cm. – (Biblioteka Logos)

Prevod djela: Dialektik der Aufklärung. – 1. izd. 1974. – Putanja
prosvjetiteljstva ili o umu i prirodi: str. 275–295. – Bibliografske
bilješke uz tekst.

ISBN 86-21-00311-2

1. ADORNO, Theodor W.

UZ NOVO IZDANJE

»Dijalektika prosvjetiteljstva« izašla je 1947. kod »Querido« u Amsterdamu. Knjiga koja se na početku tek polagano širila sada je već dugo vremena rasprodana. Kada sada nakon više od dvadeset godina ponovno objavljujemo ovu knjigu, ne činimo to samo zbog velikog navaljivanja, nego i zbog predodžbe da su mnoge od ovih misli još uvijek primjerene vremenu i da su u mnogome odredile naš kasniji teorijski razvoj. Nitko treći si ne može bez poteškoća zamisliti u kolikoj smo mjeri obojica odgovorni za svaku rečenicu. Velike smo odlomke diktirali zajednički; napetost dvaju duhovnih temperamenata koji su se udružili u »Dijalektici« njezin je životni element.

Nismo nepromijenjeno suglasni sa svime što je u knjizi rečeno. To ne bi bilo u skladu s teorijom koja istini pripisuje vremensku jezgru, a ne suprotstavlja je kao nešto nepromjenjivo povijesnom kretanju. Knjiga je napisana u trenutku u kojem se mogao sagledati kraj nacionalsocijalističkog terora. Na mnogim mjestima, međutim, formulacija nije primjerena današnjoj zbilji. No, ni tada nismo prijelaz u upravljani svijet promatrali u bezazlenom svjetlu.

U razdoblju rascjepa na prevelike blokove koji su objektivno prinuđeni na to da se sudare, strava se nastavila. Konflikti u Trećem svijetu, ponovni rast totalitarizma jednako su malo historijske slučajnosti kao što je to nekada bio, kako slijedi iz »Dijalektike«, fašizam. Kritičko mišljenje koje ne sustaje pred napretkom zahtijeva danas zauzimanje za preostatke slobode i tendencije spram realne humanosti, čak i ako su nemoćne naočigled velikog historijskog pravca.

Razvitak u pravcu totalne integracije, sagledan u ovoj knjizi, prekinut je no nije zaustavljen; prijeti da će se nastaviti posredstvom diktatura i ratova. Prognoza o preokretanju prosvjetiteljstva u pozitivizam, u mit onoga što je slučaj, pa konačno u identičnost inteligencije i neprijateljstva spram duha, obilato se potvrdila. Naša koncepcija povijesti ne misli da tu povijest nadilazi, no ne juri pozitivistički za informacijama. Ona je kritika filozofije, no ne želi odustati od nje.

Iz Amerike, gdje je knjiga napisana, vratili smo se u Njemačku uvjereni da tu možemo učiniti više nego drugdje. Zajedno s Friedrichom Pollockom, kojemu je danas knjiga posvećena za sedamdeset i peti rođendan kao što je to nekada bila za pedeseti, ponovo smo izgradili »Institut za socijalna istraživanja«, vođeni mišlju o nastavljanju koncepcije razvijene u »Dijalektici«. Gretel Adorno nam je u najljepšem smislu pomogla pri razvijanju naše teorije i zajedničkim iskustvima koja su joj slijedila, kao što je to činila i pri prvoj verziji ove teorije.

Promjene su mnogo oskudnije no što je to uobičajeno u novim izdanjima knjiga starih nekoliko desetljeća. Nismo htjeli retuširati ono što smo napisali pa čak ni očito neadekvatna mjesta i za potpuno dovođenje teksta na današnje stanje ionako bi bila potrebna nova knjiga. To da je danas značajnije sačuvati, širiti i razvijati slobodu nego, ma koliko posredno, ubrzavati put u upravljano društvo, jasno smo izrazili i u kasnijim djelima. Bitno smo se zadovoljili ispravljanjem štamparskih grešaka i sličnim. Zbog te suzdržljivosti i knjiga postaje dokumentacijom; nadamo se da je i više od toga.

Frankfurt na Majni, travanj 1969.

Max Horkheimer i Theodor W. Adorno

PREDGOVOR

Kada je prije dvije godine bio započet rad, čije prve uzorke posvećujemo Friedrichu Pollocku, nadali smo se da će sve biti završeno do njegovog pedesetog rođendana. Što smo, međutim, dublje prodirali u zadatak, to smo jače osjetili raskorak između zadatka i naših snaga. Ono što smo sebi postavili nije bilo ništa drugo nego zadatak da se spozna zašto čovječanstvo, umjesto da prijeđe u istinski ljudsko stanje, tone u barbarstvo nove vrsti. Potcjenjivali smo teškoće tog prikazivanja, jer smo još uvijek imali povjerenja u suvremenu svijest. Iako smo već godinama primjećivali da se u modernom znanstvenom pogonu velika otkrića plaćaju rastućim rasapom teorijske naobrazbe, ipak smo vjerovali da možemo utoliko slijediti pogonu ukoliko bismo svoja dostignuća ipak pretežno ograničili na kritiku, ili nastavljanje strukovnih nauka. Trebalo je da se ta dostignuća barem tematski drže tradicionalnih disciplina, sociologije, psihologije i spoznajne teorije.

Fragmenti koje smo ovdje sabrali pokazuju, međutim, da smo morali takvo povjerenje odbaciti. Iako pažljivo njegovanje i preispitivanje znanstvenog predanja, naročito tamo gdje ga pozitivistički čistunci kao beskoristan balast žele baciti u zaborav, predstavlja moment spoznaje, u suvremenom slomu građanske civilizacije nije postao upitnim samo pogon nego i smisao znanosti. Ono što željezni fašisti pretvorno slave, a prilagodljivi eksperti humanosti naivno provode: nezajljivo samouništavanje prosvjetiteljstva prisiljava mišljenje da napusti i posljednju blagonaklonost spram navika i prava duha vremena. Kada je javnost došla do stanja u kojem

~~misao neumitno postaje robom, a jezik nudenjem te robe,~~ svaki pokušaj da se uđe u trag takvoj depravaciji mora napustiti važeće jezičke i misaone prohtjeve, jer bi ga njihove svjetskohistorijske konzekvencije do kraja osujetile.

Kada bi se radilo samo o zaprekama koje se nadaju iz instrumentaliziranja znanosti, koje samo sebe zaboravlja, mišljenje o društvenim pitanjima moglo bi barem slijediti pravce koji su u opoziciji spram oficijelne znanosti. Ali, i ti su pravci zahvaćeni cjelokupnim procesom proizvodnje. Nisu se promijenili ništa manje nego ideologija kojoj su oponirali. S njima se zbiva isto što se oduvijek događalo trijumfirajućoj misli. Ukoliko ona vlastitom voljom napusti kritički element i postane pukim sredstvom u službi postojećeg, ona protiv svoje volje ono pozitivno što je izabrala pretvara u negativno, razarajuće. Filozofija koja je u osamnaestom stoljeću, unatoč lomačama za ljude i knjige, u infamiji budila samrtni strah, već za vrijeme Bonaparte prelazi na stranu infamije. Konačno, Comteova apologetska škola uzurpira nasljeđe nepomirljivih enciklopedista i pruža ruku svemu čemu su se oni nekada protivili. Metamorfoze kritike u afirmaciju ne ostavljaju netaknutim ni teorijski sadržaj, njegova istinitost nestaje. U sadašnjosti, doduše, motorizirana povijest čak i prelazi takav duhovni razvoj, a oficijelni glasnogovornici koji imaju druge brige likvidiraju teoriju koja im je izborila mjesto pod suncem još i prije nego što se mogla pravo prostituirati.

Kod samoosvješćivanja o vlastitoj krivici mišljenje je, dakle, lišeno ne samo potvrđujuće uporabe znanstvenog i svakodnevnog nego i onog opozicionalnog pojmovnog jezika. Nikakav se izraz više ne nudi koji ne bi bio u dosluhu sa vladajućim pravcima mišljenja, a ono što otrcane jezik već i samodjelatno ne čini, precizno nadoknađuje društvena mašinerija. Cenzorima, što ih zbog straha od većih troškova dobrotvoljno uzdržavaju filmske tvornice, odgovaraju analogne instancije u svim resorima. Proces kojemu literarni tekst podliježe, ukoliko ne u automatskom predviđanju svojeg izdavača, onda posredstvom štaba lektora, izdavača, prerađivača,

ghost writers-a, unutar i izvan izdavačeva ureda, temeljitiji je od svake cenzure. Unatoč svim dobrodošlim reformama ipak izgleda da ambicija odgojnog sustava i dalje ostaje da se učini posve izlišnom funkcija cenzure. Mnijući da bez striktnog ograničavanja na ustvrđivanje činjenica i račun vjerojatnosti spoznajući duh ostaje previše prijemčiv za praznovjericu i šarlatanstvo, taj sustav preparira isušeno tlo za požudno prihvaćanje i praznovjerice i šarlatanstva. Kao što je prohibicija oduvijek pripremala ulaz otrovnijem proizvodu, tako sputavanje teorijske mašte priprema političko ludilo. Čak i ukoliko ljudi još nisu svladani tim ludilom, oduzeta su im sredstva za odupiranje zbog vanjskih i u njima samima usađenih mehanizama cenzure.

Aporija pred kojom smo se našli u svojem radu pokazala se time kao prvi predmet koji smo morali istražiti: samouništenje prosvjetiteljstva. Nipošto ne sumnjamo – a u tome jest naša *petitio principii* – da se sloboda u društvu ne može odvojiti od prosvijećenog mišljenja. Ali, ujedno mislimo da smo podjednako razgovjetno spoznali kako je već u samom pojmu ovog mišljenja, a ne samo u konkretnim historijskim formama društvenim institucijama u koje je zapleteno, sadržana klica onog nazadovanja do kojeg danas svuda dolazi. Ukoliko prosvjetiteljstvo ne prihvati refleksiju o tim nazadnim momentima, zapečatit će svoju vlastitu sudbinu. Time što promišljanje o destruktivnosti napretka ostaje prepušteno njegovim neprijateljima, slijepo pragmatizirano mišljenje gubi svoj dokidajući karakter, pa stoga i odnos spram istine. Slabost suvremenog teorijskog razumijevanja postaje očita na primjeru zagonentne spremnosti tehnologijski odgojenih masa da padnu pod utjecaj svakog despotizma, na primjeru njihova afiniteta spram narodske paranoje, afiniteta koji vodi samorazaranju, na primjeru tog čitavog nepojmljenog protusmisla.

Mislimo da ovim fragmentima utoliko pridonosimo teorijskom razumijevanju ukoliko pokazujemo da uzrok ponovnog zapadanja prosvjetiteljstva u mitologiju ne treba tražiti u posebno za to izmišljenim nacionalističkim, poganskim

i drugim modernim mitologijama, nego u samom prosvjetiteljstvu koje se ukrutilo u strahu pred istinom. Oba pojma ne treba, dakle, shvatiti samo kao duhovno-povijesne nego i kao realne. Kao što prosvjetiteljstvo izražava zbiljsko kretanje građanskog društva kao cjeline pod aspektom njegovih ideja utjelovljenih u osobama i institucijama, tako istina nije samo umna svijest nego, isto tako, i njezin oblik u zbilji. Strah pravog sina moderne civilizacije pred napuštanjem činjenica koje su, međutim, u zapažanju već klišejski spravljene vladajućim navikama u znanosti, poslovnom životu i politici, neposredno je isti strah kao što je to strah od društvenog skretanja. Onim se navikama definira i pojam jasnoće u jeziku i mišljenju što bi ga umjetnost, književnost i filozofija danas trebale zadovoljavati. Time što taj pojam proglašava mišljenje koje počinje negativnim stavom spram činjenica i vladajućih formi mišljenja mračnom nespretnošću, što ga najradije tabuira kao zemlji strano, zarobljuje duh sve većom sljepoćom. Uz to beznažno stanje ide i to da i najpošteniji reformator koji u otrcanom jeziku preporučuje obnovu preuzimanjem uvriježenog aparata kategorija i loše filozofije koja stoji iza toga jača moć postojećeg koju bi htio smanjiti. Lažna jasnoća samo je drugi izraz za mit. Mit je oduvijek bio ujedno i taman i očevidan. Oduvijek je ispoljavao prisnost i oslobađanje od rada pojma.

Podređenost prirodi današnjih ljudi ne može se odvojiti od društvenog napretka. Rast privredne produktivnosti koja, s jedne strane, stvara uvjete za pravedniji svijet, daje, s druge strane, tehničkom aparatu i grupama koje njime raspolazu neizmjernu nadmoć nad ostalim stanovništvom. Pojedinaac je spram ekonomijskih moći posve anuliran. Pri tomu te moći dovode snagu društva nad prirodom do neslućene visine. Dok pojedinac nestaje pred aparatom što ga poslužuje, bolje je opskrbljen nego ikada. U nepravednom stanju nemoć i povodljivost masa rastu sa količinom dobara kojom raspolazu. Materijalno znatan a socijalno ništavan porast životnog standarda nižih odražuje se u varljivoj proširenosti duha. Pravi predmet duha jest negacija postvarenja. On nestaje tamo

gdje se pretvara u kulturno dobro i gdje se isporučuje radi konzumiranja. Poplava precizne informacije i timarene zabave ujedno čini ljude spretnijima i glupljima.

Ne radi se o kulturi kao vrednoti, kao što ju imaju na umu kritičari civilizacije, Huxley, Jaspers, Ortega y Gasset i drugi, nego se prosvjetiteljstvo mora osvijestiti o sebi samom ukoliko ne želi dokraja izdati ljude. *Ne radi se o konzerviranju prošlosti, nego o ozbiljenju prošlog nadanja.* Danas se, međutim, prošlost nastavlja kao razaranje prošlosti. Respektabilna naobrazba bila je do devetnaestog stoljeća privilegij plaćen većom patnjom onih bez naobrazbe, a u dvadesetom se stoljeću higijenska tvornička hala plaća stapanjem svega kulturnog u gigantskom kotlu. To možda i ne bi bila toliko visoka cijena kao što misle branitelji kulture, no rasprodaja kulture doprinosi tomu da se ekonomijska dostignuća pretvore u svoju suprotnost.

U danim prilikama dobra sreće postaju elementima nesreće. Dok se je u proteklom periodu njihova masa zbog nedostatka društvenog subjekta ispoljavala kao takozvana hiperprodukcija u unutarnjim krizama pojedinih zemalja, ona danas zbog intronizacije grupa moći umjesto društvenog subjekta stvara međunarodnu prijetnju fašizma: napredak se pretvara u nazadovanje. Bilo bi nebitno čak i to što higijenski tvornički prostor, folksvagen i palača sportova tupoumno likvidiraju metafiziku; nije, međutim, nebitno što se same te stvari u društvenoj cjelini pretvaraju u metafiziku, u ideologijsku zavjesu za kojom se sprema realno zlo. Naši fragmenti odatle i polaze.

(Prva rasprava, teorijski temelj ostalih, pokušava približiti razumijevanju isprepletenost racionalnosti i društvene zbilje, pa i od prve isprepletenosti neodvojivu isprepletenost prirode i ovladavanja prirodom. Kritika prosvjetiteljstva trebala bi pri tomu pripremiti pozitivni pojam o njemu samome, kojim bi se ono izdvojilo iz sveze sa slijepim gospodstvom.

Grubo, kritički dio prve rasprave mogao bi se svesti na dvije teze: već je i mit prosvjetiteljstvo, i: prosvjetiteljstvo se vraća u mit. Te se teze o oba ekskursa provode na specifič-

nim predmetima. Prvi slijedi dijalektici mita i prosvijećenosti u *Odiseji* kao jednom od najranijih spomenika građanske zapadne civilizacije. U središtu su pojmovi žrtve i odricanja u kojima se očituju i diferencija i jedinstvo mitske prirode i prosvjetljenog ovladavanja prirodom. Drugi se ekskurs bavi Kantom, Sadeom i Nietzscheom, neumitnim nastavljacima prosvjetiteljstva. Pokazuje kako podređivanje svega prirodnog pod bezobzirni subjekt završava upravo gospodstvom slijepo objektivnog, prirode. Ta tendencija izjednačuje sve suprotnosti građanskog mišljenja, naročito suprotnost moralne strogosti i apsolutne amoralnosti.

Odjeljak »Kulturna industrija« pokazuje regresiju prosvjetiteljstva na primjeru ideologije koja primjereno dolazi do izražaja na filmu i radiju. Prosvjetiteljstvo pri tomu jest prije svega u izračunavanju učinka i tehnike proizvodnja i širenja; po svojem se sadržaju ideologija sastoji iz divljenja postojećem i moći koja kontrolira tehniku. Pri tretiranju tog proturječja kulturna se industrija promatra ozbiljnije nego što bi ona to željela. Ali, budući je njezino upozoravanje na vlastiti komercijalni karakter, njezino priznavanje da ublažuje istinu, već odavno postalo izgovor kojim se izmiče odgovornosti za laž, naša se analiza drži prohtjeva koji je objektivno sadržan u produktima, naime, da budu estetičke tvorevine, pa time oblikovana istina. Ništavnost tog prohtjeva upozorava na društveno zlo. Taj je odjeljak još fragmentarniji nego što su to drugi.

Razmatranje u tezama o »Elementima antisemitizama« bavi se vraćanjem prosvjetljene civilizacije u zbiljsko barbarstvo. U racionalnosti već je oduvijek sadržana i praktična, ne samo idealna tendencija ka samouništaivanju – ne samo u fazi kada otkriveno nastupa. U tom je smislu zasnovana filozofijska prapovijest antisemitizma. Njegov se iracionalizam izvodi iz biti vladajućeg uma i svijeta koji odgovara njegovoj slici. »Elementi« su u neposrednoj vezi s empirijskim istraživanjima Instituta za socijalno istraživanje zadužbine što ju je osnovao i održavao pri životu Felix Weil, bez koje ne bi bila moguća ne samo naša studija nego i dobar dio teorijskog ra-

da što su ga emigranti iz Njemačke nastavili unatoč Hitleru. Prve tri teze smo napisali zajedno sa Leom Löwenthalom s kojim još od frankfurtskih dana zajedno radimo na mnogim znanstvenim pitanjima.

U posljednjem dijelu obavljani su zapisi i nacrti koji djelomično spadaju u misaoni krug prethodnih rasprava, a u njima ne nalaze mjesto, a djelomično zacrtavaju probleme budućeg rada. Oni se uglavnom odnose na dijalektičku antropologiju.

Los Angeles, California, svibanj 1944.

Knjiga ne sadrži nikakve bitne promjene teksta završenog još za vrijeme rata. Naknadno je dodana samo posljednja teza o »Elementima antisemitizma«.

Lipanj 1947.

Max Horkheimer i Theodor W. Adorno

POJAM PROSVJETITELJSTVA

POJAM PROSVJETITELJSTVA

Prosvjetiteljstvo, shvaćeno u najobuhvatnijem smislu kao napredujuće mišljenje, oduvijek je slijedilo cilj oslobađanja ljudi od straha i postavljanja ljudi za gospodare. Ali, do kraja prosvjetljeni svijet sija u znamenju trijumfalnog zla. Program prosvjetiteljstva bio je osloboditi svijet od začaranosti. Htjelo je dokinuti mitove i pobijediti umišljanje znanjem. Bacon, »otac eksperimentalne filozofije«,¹ već je skupio motive. Prezirao je privrženike tradiciji koji »najprije vjeruju da drugi znaju nešto što ne znaju, a potom vjeruju da sami znaju ono što ne znaju. A lakovjernost, uzmicanje pred dvojnom, nepromišljeno odgovaranje, razmetanje naobrazbom, strah pred proturječenjem, zainteresiranost, nemarnost u vlastitom istraživanju, fetišizam riječi, ostajanje kod puko djelomičnih spoznaja: sve to i slično spriječilo je sretan brak ljudskog razuma i prirode stvari i povezalo ga umjesto toga sa izlišnim pojmovima i neplanskim eksperimentima: lako si možemo predstaviti plod i nasljednike te slavne veze. Tiskarska preša grubo je otkriće; top, samo po sebi razumljivo, kompas je u stanovitom stupnju bio već i ranije poznat; do kakvih je, međutim, promjena došlo zbog njih – zbog jednog u stanju znanosti, zbog drugog u ratu, zbog trećeg u stanju financija, trgovine i moreplovstva! A ipak je do otkrića došlo, kažem, slučajno, spotakli smo se o njih. Premoć ljudi sastoji se, dakle, u znanju, o tomu nema dvojbe. U njemu su smještene mnoge stvari što ih kraljevi ne mogu kupiti svim svojim

¹ Voltaire, *Lettres philosophiques XII. Oeuvres complètes*. Ed. Garnier, Paris 1879, vol. XXII, p. 181.

blagom, koje ne podliježu njihovoj zapovijedi, o kojima njihovi isljednici i izaslanici ništa ne izvještavaju, a moreplovci i istraživači ne mogu stići do zemalja iz kojih dolaze. Danas vladamo prirodom našim pukim mnjenjem i podređeni smo njezinoj vlasti; ukoliko bismo se, međutim, u otkrivanju dali voditi njome, onda bismo joj i u praksi naređivali.²

Unatoč nepoznavanju matematike, Bacon je dobro pogodio usmjerenost znanosti koja je slijedila. Sretni brak ljudskog razuma i prirode stvari na koji misli je patrijarhalan: razum koji pobjeđuje praznovjerje treba bez začaranosti da zapovijeda prirodi. Znanje koje je moć ne poznaje granica ni u porobljavanju bića ni u uslužnosti spram gospodara svijeta. Kao što njime mogu biti izvršavane sve namjere građanske privrede u tvornici, tako njime mogu raspolagati svi poduzimači bez obzira na porijeklo. Kraljevi ne raspolazu tehnikom neposrednije nego trgovci: demokratska je poput privrednog sustava u kojem se rascvjetala. Tehnika je bit takvog znanja. Ona ne smjera pojmovima i slikama, sreći uvida, nego metodi, izrabljivanju rada drugih, kapitalu. One mnoge stvari koje se, kao što kaže Bacon, još skrivaju u znanju i same su instrumenti: radio kao sublimirana tiskarska preša, avion-lovac kao djelatnija artiljerija, daljinsko upravljanje kao pouzdaniji kompas. Ljudi žele od prirode naučiti kako je treba primijeniti da bi se vladalo i njom i ljudima. Ništa drugo ne važi. Prosvjetiteljstvo je, bez obzira spram samog sebe, razorilo i posljednji ostatak vlastite samosvijesti. Samo je ono mišljenje dovoljno tvrdo da može uništiti mitove koje ne preza od nasilja nad samim sobom. Pred današnjim bi trijumfom smisla za činjenje čak i Baconov nimalistički *credo* bio sumnjiv kao metafizika i bio bi proglašen ispraznim, kakvom je Bacon proglasio skolastiku. Moć i spoznaja su sinonimi.³ I Bacon i Luter smatraju neplodnu sreću zbog spoznaje lasciv-

² Bacon, *In Praise of Knowledge*. Miscellaneous Tracts Upon Human Philosophy. The Works of Francis Bacon, Ed. Basil Montagu, London 1825, vol. I, p. 254.

³ Usp. Bacon, *Novum Organum*, navedeno izdanje, vl. XIV., p. 31.

nom. Ne radi se o zadovoljenju što ga ljudi nazivaju istinom, radi se o »*operation*«, o efikasnom postupanju; »istinski cilj i nadležnost znanosti« nije sadržan u »plauzibilnim, prijatnim, uglednim ili efektinim govorima, ili bilo kakvim uvjerljivim argumentima, nego u djelovanju i radu i otkrivanju ranije nepoznatih pojedinosti za bolju opremljenost i pomoć u životu.«⁴ Ne smiju postojati nikakve tajne, ali ni želja za razotkrivanjem.

Oslobađanje svijeta od začaranosti jest iskorjenjenje animizma. Ksenofan se ruga mnoštvu bogova, jer tiče na ljude koji su ih stvorili u svakom zlu i slučajnosti, a najnovija logika denuncira iskovane riječi jezika kao lažni novac i želi ih nadomjestiti neutralnim markicama za igru. Svijet postaje kaos, a sinteza izbavljena. Trebala bi nestati razlika između totemske životinje, snova duhova i apsolutne ideje. Na putu novojke znanosti ljudi se odriču smisla. Pojam nadomještaju formulom, uzrok pravilom i vjerojatnošću. Uzrok je sam bio posljednji filozofijski pojam kojeg se laćala znanstvena kritika, upravo zato što joj se on jedini od starih ideja još suprotstavljao, najkasnija sekularizacija stvaralačkog principa. (Od Bacona nadalje filozofija je pokušavala suvremeno definirati supstanciju i kvalitetu, djelovanje i patnju, bitak i opstanak, ali znanost je mogla bez tih kategorija.) One su zastale kao *idola theatri* stare metafizike i već su u njezino vrijeme bili spomenici bitnosti i moći pretprošlosti. U njoj su se život i smrt ispoljavali i ispreplitali u mitovima. Kategorije kojima je filozofija Zapada određivala svoj vječni prirodni poredak markirale su mjesta koja su nekada zauzimali Oknos i Persefona, Arijadna i Nerej. Predsokratovske kozmologije fiksiraju trenutak prijelaza. Vlažnost, nerazdvojnost, zrak, vatra, o kojima je tamo riječ kao pratvari prirode, svježje su racionalizirani ostaci mitskog nazora. Kao što su slike o začinjanju iz rijeke i zemlje, koje su sa Nila došle do Grka, ovdje postale hilozoističkim principima, elementima, tako se bujna

⁴ Bacon, *Valerius Terminus, of the Interpretation of Nature*. Miscellaneous Tracts, navedeno izdanje, vol. I, p. 281.

mnogoznačnost mitskih demona u cjelini oduhovila u čistu formu ontologijskih bitnosti. Platonovim idejama konačno su i patrijarhalni bogovi Olimpa zahvaćeni filozofijskim logosom. Prosvjetiteljstvo je, međutim, u platonskoj i aristotelijanskoj baštini metafizike prepoznalo stare moći i progonilo zahtjev za priznavanjem istinitosti univerzalija kao predrasudu. Čini mu se da u autoritetu općih pojmova još uvijek prepoznaje strah pred demonima čijim su slikama ljudi u magičnom ritualu željeli djelovati na prirodu. Od sada pa nadalje treba vladati materijom bez iluzije o djelotvornim skrivenim moćima, o nevidljivim osobinama. Ono što se ne podaje mjerilu izračunljivosti i korisnosti prosvjetiteljstvu je sumnjivo. Smije li se razvijati bez vanjskog potlačivanja, ne može se ničim zadržati. Sa svojim vlastitim idejama o ljudskim pravima ne postupa ništa bolje nego sa starijim univerzalijama. Na svakom duhovnom otporu na koji nailazi samo povećava svoju snagu. To proizlazi iz činjenice da se prosvjetiteljstvo prepoznaje i u mitovima. Bez obzira na koje se mitove poziva otpor, oni su već time što postaju argumentom u takvom sukobu potpali pod princip uništavajuće racionalnosti koji predbacuju prosvjetiteljstvu. Prosvjetiteljstvo jest totalitarno.

Temeljem mita prosvjetiteljstvo je oduvijek smatralo antropomorfizam, projekciju subjektivnog na prirodu⁵. Smatra natprirodno, duhove i demone, zrcalnim odrazima ljudi koji su se dali preplašiti od prirodnog. Po mnjenju prosvjetiteljstva, te se brojne mitske figure mogu svesti na isti nazivnik, reduciraju se na subjekt. Edipov odgovor na sfinjgu zagonetku: »To je čovjek« ponavlja se kao stereotipni odgovor bez obzira na to da li je pred njim dio objektivnog smisla, obrisi jednog poretka, strah pred zlim moćima, ili nada u izbavljenje. Prosvjetiteljstvo kao bitak i zbivanje priznaje samo ono što se može jedinstveno zahvatiti; njegov je ideal sustav

⁵ Vidi Hegel *Phänomenologie des Geistes*. Werke. Band II, S. 410-411. (Usp. Fenomenologija duha, Kultura, Zagreb 1955, str. 304-305.)

⁶ U tomu su suglasni Ksenofan, Montaigne, Hume, Feuerbach, pa i Salomon Reinach. Usp. Reinach, *Orpheus*, engl. izdanje, London and New York, 1909, p. 6.

iz kojeg slijedi sve i svatko. U tome se ne razlikuju njegova racionalistička i empiristička verzija. Ma koliko različito različite škole tumačile aksiome, struktura pojedinačnih znanosti uvijek je ostajala jednaka. Baconov postulat *una scientia universalis*⁷ je, unatoč pluralizmu područja istraživanja, jednako neprijateljski spram onoga što se ne može povezati, kao što je Leibnizova *mathesis universalis* neprijateljska skoku. Mnoštvo oblika se prenosi na položaj i raspored, povijest u činjenice, a stvari u materijalno. I Bacon smatra da između najviših principa i rečenica o opažanju treba da postoji jednoznačna logička veza po stupnjevima općosti. De Maistre mu se ruga da gaji »une idole d'échelle«⁸. Formalna je logika bila velika škola izjednačivanja. Prosvjetiteljima je nudila shemu izračunljivosti svijeta. Mitologizirajuće izjednačivanje ideja i brojki u Platonovim posljednjim djelima izgovora čeznju svakog demitologiziranja: brojka je postala kanonom prosvjetiteljstva. Iste jednadžbe vladaju u građanskoj pravednosti i robnoj razmjeni. »Zar nije pravilo da kada zbrajaš parno i neparno dobijaš neparno temeljni stav kako matematike tako i pravednosti? I, zar ne postoji istinska usuglašenost između uzajamne i izjednačujuće pravednosti, na jednoj, i geometrijskih i aritmetičkih proporcija, na drugoj strani?«⁹ Građansko društvo je ovladano ekvivalentom. Ono omogućava kompariranje raznorodnog time što ga reducira na apstraktne veličine. Za prosvjetiteljstvo postaje prividom sve što se ne razrješava u brojkama, na kraju u jedinici; moderni pozitivizam odbacuje to u pjesništvo. Jedinstvo ostaje geslom od Parmenida do Rusella. Zadržava se uništavanje bogova i kvaliteta.

Ali, mitovi koji su žrtva prosvjetiteljstva bili su već njegov navlasiti proizvod. U znanstvenoj kalkulaciji zbivanja poništava se izvještavanje o zbivanju koje je misao nekada

⁷ Bacon, *De augmentis scientiarum*, navedeno izdanje, vol. VIII, p. 152.

⁸ Les Soirées de Saint-Petersbourg, 5 ième entretien. Oeuvres complètes. Lyon 1891, vol. IV, p. 256.

⁹ Bacon *Advancement of Learning*, navedeno izdanje, vol. II, p. 126.

davala u mitovima. Mit je htio izvještavati, imenovati, izricati ponjeko: a time prikazati, fiksirati, objasniti. To je postalo snažnije skupljanjem i zapisivanjem mitova. Oni su se rano pretvorili iz izvještaja u nauk. Svaki ritual sadrži stanovitu predstavu zbivanja, pa i određenog procesa na koji čaranje treba da utječe. Taj se teorijski element rituala osamostalio u najranijim narodnim epovima. Mitovi kao što su ih našli tra-gičari, već su u znaku one stege i moći koje je Bacon slavio kao cilj. Lokalne duhove i demone nadomjestilo je nebo i njegova hijerarhija a zaklinjajuće postupke čarobnjaka i plemenata – dobro odmjerena žrtva i naredbom posredovani rad porobljenih. Olimpijska božanstva nisu više neposredno identična s elementima, nego znače elemente. Kod Homera, Zeus predsjedava dnevnom nebu, Apolon upravlja suncem, Helios i Eos već prelaze u alegoriju. Bogovi se izdvajaju iz stvari kao pojmovi u kojima su stvari sadržane. Bitak se od sada raspada na logos, koji se napredovanjem filozofije reducira u monadu, u puku točku odnosa, i u mnoštvo svih stvari i bića izvan toga. Ta jedna razlika, razlika između vlastitog opstanka i realnosti, guta sve ostale. Svijet biva podređen čovjeku bez obzira na sve razlike. U tomu se židovska povijest o stvaranju i olimpijska religija suglašavaju. »... i neka oni vladaju ribama u moru i pticama na nebu i stokom i čitavom zemljom i svemu živome što gmiže po zemlji.«¹⁰ »O, Zeuse, oče Zeuse, tvoja je vlast nad nebom i ti vidiš ljudska djela, i grešna i pravedna, pa i nestašnost životinja, a u tvojem je srcu pravednost.«¹¹ »Jer s tim je tako, jedan odmah biva kažnjen, a drugi kasnije; a ukoliko jedan umakne, a prijeteći ga usud bogova ne stigne, do kazne će ipak doći, pa će nedužni ispaštati kaznu, bilo njegova djeca, bilo kasniji rod.«¹² Bogovi čuvaju samo onog tko se dokraja podredi. Buđenje subjekta plaća se priznavanjem moći kao principa svih odnosa. Pred jedinstvom takvo-ga uma razlikovanje boga i čovjeka tako je irelevantno kao

¹⁰ Geneza I, 26.

¹¹ Archilochos, 87. fragment. Citirano po Deussen, *Allgemeine Geschichte der Philosophie*, Band II, Erste Abteilung, Leipzig 1911, S. 18.

¹² Solon, fragmenti 13,25; navedeno izdanje, str. 20.

što je to um koji ne griješi pokazivao već u najranijoj kritici Homera. Stvarajući bog i uređujući duh međusobno liče kao zapovjednici nad prirodom. Čovjek je poput boga suveren nad opstankom, u nadgledanju gospodara, u zapovijedi.

Mit prelazi u prosvjetiteljstvo, a priroda u puku objektivnost. Ljudi plaćaju povećanje svoje moći otuđenjem od onoga što je u njihovoj moći. Prosvjetiteljstvo se spram stvari odnosi kao diktator spram ljudi. Priznaje ih samo manipuliranjem. Time njihovo Po-sebi postaje Za-njega. Bit stvari u promjenama pokazuje se kao oduvijek isto, kao supstrat gospodstva. Taj identitet konstituira jedinstvo prirode. Magično zaklinjanje nije pretpostavljalo ni jedinstvo prirode ni jedinstvo subjekta. Ritualni šamana smjerali su vjetru, kiši, zmiji izvana ili demonu u bolesniku, a ne stvari ili primjercima. Magiju nije provodio neki identičan duh; on se mijenjao poput kulturnih maski koje su trebale biti nalik na mnoge duhove. Magija je krvava neistina, ali ona ne skriva gospodstvo time što bi se, transformirana u čistu istinu, postavljala u temelj svijeta gospodstva. Čarobnjak želi nalikovati demonima; da bi ih zaplašio ili umirio, ponaša se plašeći ili nježno. Iako je njegov zadatak ponavljanje, još nije samog sebe, poput onog civiliziranog čarobnjaka, kojem su se skromna lovišta pretvorila u jedinstveni kozmos, u obuhvatni pojam svih mogućnosti plijena, proglasio slikom i prilikom nevidljive moći. Tek kao takva slika čovjek postiže identičnost jastva koju ne može izgubiti identificiranjem s drugim, nego je kao neprozirnu masku uzima zauvijek u svoj posjed. Mnoštvo kvaliteta podređuje se identičnosti duha i njezinom korelatu, jedinstvu prirode. Diskvalificirana priroda postaje kaotičnim materijalom puke raspodjele, a svemoguće jastvo postaje pukim posjedovanjem, apstraktnom identičnošću. U magiji postoji specifična mogućnost zastupanja. Ono što se dešava s neprijateljevim kopljem, njegovom kosom, njegovim imenom, neka se desi i s njegovom osobom, umjesto boga masakrira se žrtvena životinja. Supstitucija kod žrtvovanja predstavlja korak ka diskurzivnoj logici. Iako su košuta koju je trebalo žrtvovati za kćer i jagnje koje je trebalo žrtvovati za prvorodenog još

morali imati vlastite kvalitete, ipak su već predstavljali rod. U sebi su nosili proizvoljnost primjerka. Ali svetost ovog *hic et nunc*, jednokratnost izabranog sadržana u nadomještanju radikalno je različita, nije razmjenjiva u razmjeni. Znanost završava s time. U njoj ne postoji specifična mogućnost zastupanja: postoje žrtvene životinje, ali ne i bog. Mogućnost zastupanja prelazi u univerzalnu fungibilnost. Atom se ne razbija kao zamjenik nečeg, nego kao uzorak materije, a kunić kroz patnje laboratorije ne prolazi kao zastupnik, nego kao neprepoznat, kao puki primjerak. Budući da su u funkcionalnoj znanosti razlike tako tekuće da se sve gubi u jednoj materiji, znanstveni predmet se skamenjuje i kruti ritual davnine čini se gipkim, jer je još jednom podmetao drugo. Svijet magije je još sadržavao razlike čiji su tragovi nestali čak i u jeziku.¹³ Raznoliki afiniteti među bivstvjućima potisnuti su jednim jednim odnosom, odnosom između subjekta koji dodjeljuje smisao i predmeta bez smisla, između racionalnog značenja i slučajnog nositelja značenja. Na stupnju magije san i slika nisu važili kao puki znaci stvari, nego kao njome povezani sličnošću ili imenom. Čarobnjaštvo slijedi neki cilj kao što to čini i znanost, ali svoje ciljeve slijedi mimesisom, a ne rastućom distancijom spram objekta. Ono nipošto nije utemeljeno »u svemoći misli« koju bi si primitivac pripisivao poput neurotičara;¹⁴ ne može se raditi o »procjenjivanju duševnih zbivanja nasuprot realnosti« tamo gdje misli i realnost nisu radikalno odvojeni. »Nepokolebljivo povjerenje u mogućnost ovladavanja svijetom«,¹⁵ koje je Freud anakronistički pripisivao čarobnjaštvu, odgovara tek realitetu primjerenjem ovladavanju svijeta sredstvima prevejanije znanosti. Da bi došlo do smjenjivanja postupaka vraća, koji su vezani uz jedno mjesto, sveobuhvatnom industrijskom tehnikom, bilo je potrebno osamostaljivanje misli nasuprot objektima, osamostaljivanje koje se izvršava u realitetu primjerenom jastvu.

¹³ Usp. Robert H. Lowie, *An Introduction to Cultural Anthropology*, New York 1940, p. 344-45.

¹⁴ Usp. Freud, *Totem und Tabu*. Gesammelte Werke. Band X, S. 106.

¹⁵ Navedeno djelo, str. 110.

Kao jezično razvijena totalnost, čiji zahtjev da bude smatran istinitim potiskuje starije mitsko vjerovanje, narodne religije, solarni je patrijarhalni mit i sam prosvjetiteljstvo s kakvim se filozofijsko može mjeriti na istoj razini. S njime se sada obračunava. (Mitologija je sama započela beskonačnu igru procesa prosvjetiteljstva u kojoj neumitnom nužnošću uvijek nanovo svaki određeni teorijski stav pada pod uništavajuću kritiku da je samo vjerovanje sve dok na kraju čak i pojmovi duha, istine prosvjetiteljstva samog ne budu odbačeni kao animističko vraćanje. Princip nužnosti usuda po kome propadaju junaci mitova i koji se logički konzekventno raspreda iz rijeka proročanstava ne vlada samo, profinjen stringencijom formalne logike, u svakom racionalističkom sistemu zapadne filozofije, nego i sam ovladava slijed sustava koji počinje hijerarhijom bogova i u permanentnom sumraku bogova čuva bijes protiv manjkave čestitosti kao identičnog sadržaja. Kao što se u mitovima, već zbiva prosvjetiteljstvo, tako se prosvjetiteljstvo svakim korakom sapliće dublje u mitologiju. Od mitova dobija sav materijal za njihovo uništenje, ali prosuđujući i uništavajući pada pod čaroliju mita. Ono želi izbjeći proces usuda i odmazde time što na njemu samom vrši odmazdu. U mitovima čitavo zbivanje mora ispaštati to što se uopće zbilo. Pri tome ostaje u prosvjetiteljstvu: činjenica postaje ništavnom tek što se zbila. Nauk o jednakosti akcije i reakcije ustvrđivao je moć ponavljanja nad opstankom dugo nakon što su se ljudi oslobodili iluzije da se ponavljanjem identificiraju sa ponovljenim opstankom i time izbjegavaju njegovu moć. Što dalje, međutim, nestaje magična iluzija, to neumitnije ponavljanje pod nazivom zakonitosti zadržava ljude u onom krugotoku čijim se opredmećivanjem u prirodnom zakonu smatraju potvrđeni kao slobodni subjekti. Princip imanencije, objašnjavanje svakog događanja kao ponavljanja, koji prosvjetiteljstvo zastupa nasuprot mitskoj snazi zamisljanja, mit je sam. Trezvena mudrost koja ne priznaje ništa novo pod suncem, jer se već odigrala besmislena igra kamenčića, jer su sve velike misli već mišljene, jer se moguća otkrića mogu konstruirati već unaprijed, jer su ljudi fiksirani

na samoodržanje prilagođivanjem – ta trezvena mudrost samo reproducira onu fantastičnu mudrost koju odbacuje; o sankciji usuda koji odmazdom uvijek nanovo uspostavlja ono što je već bilo. Ono što bi bilo drukčije, izjednačuje se.

To je presuda koja kritički postavlja granice mogućeg iskustva. Identičnost svega sa svime plaćena je time što ujedno ništa ne može biti identično sa samim sobom. Prosvjetiteljstvo rastvara nepravdu nekadašnje nejednakosti, neposredovanog gospodstva, no ujedno ga ovjekovječuje u univerzalnom posredovanju, odnošenju svakog bivstvujućeg sa svakim. Ono čini to što Kierkegaard pripisuje svojoj protestantskoj etici i što u krugu pripovijesti o Heraklu stoji kao jedna od praslika mitske snage: ono odsijeca inkomenzurabilno. Ne samo što se u mislima dokidaju kvalitete, nego se ljudi prisiljavaju na realnu konformnost. Pogodnost da tržište ne pita za rođenje onaj koji razmjenjuje mora platiti time što dopušta da se njegove rođenjem dane mogućnosti modeliraju produkcijom robe koja se može kupiti na tržištu. Ljudima se poklanjalo njihovo navlastito od svakog drugog različito jastvo zato da bi što sigurnije postalo jednakim. Budući da to, međutim, nije nikada sasvim razriješilo, prosvjetiteljstvo je i preko liberalističke periode simpatiziralo sa socijalnom prisilom. Jedinstvo manipuliranog kolektiva sastoji se u negaciji svakog pojedinca. Ime horde bez sumnje se pojavljuje u organizaciji Hitlerove omladine, a horda nije zapadanje u staro barbarstvo, nego trijumf represivnog egaliteta, ispoljavanje jednakog prava na nepravdu spram jednakih. Krivotvoreni se mit fasista pokazuje kao pravi mit prastarih vremena, utoliko ukoliko je pravi sagledavao odmazdu, a lažni ju je slijepo provodio na žrtvama. Svaki pokušaj da se slomi prirodna prisila uništavanjem prirode samo se još dublje sapliće o prirodnu prisilu. U tome jest put evropske civilizacije. Apstrakcija, oruđe prosvjetiteljstva, spram svojih se objekata odnosi poput suda, iako briše čak i njegov pojam: odnosi se kao likvidacija. Zbog nivelirajućeg gospodstva apstraktnog koje sve prirodno pretvara u nešto što se može ponoviti i zbog industrije kojoj je sve prire-

đeno, oslobođeni su konačno sređeni u onoj »četi« što ju je Hegel¹⁶ označio kao rezultat prosvjetiteljstva.

Pretpostavka apstrakcije, distancija subjekta spram objekta, utemeljena je distancijom spram stvari koju gospodar dobija posredstvom onoga koji vlada. Homerski epovi i himne Rigvede potječu iz vremena gospodstva nad tlom i čvrstih mjesta u kojima se ratnički gospodski narod naselio i učvrstio nad masom pobijeđenog autohtonog stanovništva.¹⁷ Najviši je bog nad bogovima nastao u ovom građanskom svijetu, u kojem kralj kao vođa naoružanog plemstva drži podređene na dnu dok liječnici, proroci, obrtnici, trgovci brinu za promet. Krajem nomadstva dolazi do društvenog poretka na bazi čvrstog vlasništva. Gospodstvo i rad se podvajaju. Vlasnik poput Odiseja »iz daljine upravlja brojnim, pažljivo raspoređenim personalom govedara, ovčara, svinjara i slugu. Uvečer, kada iz svog zamka vidi kako je zemlja osvijetljena sa tisuću vatri, može mirno zaspati: zna da su njegove vrle sluge budne da bi mogle otjerati divlje zvjeri i kradljivce iz obora nad kojim bdiju«. ¹⁸ Općost misli kao što ih razvija diskurzivna logika, gospodstvo u sferi pojma, uzdiže se na temelju gospodstva u zbilji. U nadomještanju magičnog nasljeđa, starih difuznih predstava, pojmovnim jedinstvom izražava se sustav života raščlanjen zapovijesću i određen slobodnima. Jastvo koje je naučilo red i podređivanje ovladavanjem svijeta uskoro je izjednačilo istinu uopće sa disponirajućim mišljenjem bez čijih čvrstih razlikovanja ne može opstati. Ono je s mimetičkom čarolijom tabuiralo i spoznaju koja zbiljski pogada predmet. Ono mrzi sliku prijašnjeg, nadidenog svijeta i njegove imaginarne sreće. Htonički bogovi prastanovnika izgnani su u pakao u koji su promijenile svijet Zeusove i Indri- ne religije sunca.

¹⁶ Phänomenologie des Geistes, navedeno izdanje, S. 424.

¹⁷ Usp. W. Kirfel, *Geschichte Indiens*, in: *Propyläenweltgeschichte*, Band III, S. 261; i G. Glotz, *Histoire Grécque*, vol. I., *Histoire Ancienne*, Paris 1938, p. 137.

¹⁸ G. Glotz, navedeno djelo, p. 140.

Nebo i pakao bili su međutim, povezani. Kao što je Ze-
usovo ime u različitim kultovima koji se nisu isključivali pri-
padalo i podzemnom bogu i bogu svjetlosti,¹⁹ kao što su olim-
pski bogovi na svakakve načine općili sa htoničnim bogovi-
ma, tako dobre i zle moći, dobro i nevolja, nisu bili jednoz-
načno razdvojeni. Bili su ulančani poput nastajanja i prolaze-
nja, života i smrti, zime i ljeta. U obasjanom svijetu grčke re-
ligije preživljava mutna izmiješanost religioznog principa ko-
ji su u najranije poznatim stadijima čovječanstva obožavali,
preživljava mana. Uzeto primarno i nediferencirano, sve je to
strano, nepoznato; ono što transcendiru krug iskustva, što je
više nego unaprijed poznati opstanak stvari. Ono što primiti-
vac pri tomu doživljava kao natprirodno ni duhovna supstan-
cija suprotstavljena materijalnoj, nego isprepletenost svega
prirodnog suprotstavljena pojedinom članu. Usklik strave
pred likom neobičnog pretvara se u njegovo ime. Ono fiksira
transcendenciju nepoznatog i time stravu kao nešto sveto.
Podvajanje prirode u privid i bit, djelovanje i snagu, podvaja-
nje koje tek omogućuje i mit i znanost, potječe iz ljudskog
straha, a izraz tog straha postaje objašnjenje. Ne prenosi se
duša u prirodu, kao što vjeruje psihologizam; mana, duh koji
pokreće, nije projekcija nego odjek, realne nadmoći prirode
u slabašnim dušama divljaka.⁷ Rascjep oživljenog i neoživlje-
nog, zaposjedanje određenih mjesta demonima i božanstvi-
ma izviru tek iz ovog preanimizma. U njemu je zasnovana
čak već i dioba subjekta i objekta. Kada se o drvu ne govori
više samo kao o drvu nego kao o svjedočanstvu nečeg dru-
gog, kao o sjedištu onog mana, jezik izražava proturječje da
je nešto ono samo, a ujedno i nešto od sebe različito, identi-
čno i neidentično.²⁰ Posredstvom božanstva jezik se iz tautolo-

¹⁹ Usp. Kurt Eckermann, *Jahrbuch der Religionsgeschichte und Mythologie*, Halle 1845, Band I, S. 241; i O. Kern, *Die Religion der Griechen*, Berlin 1926, Band I, S. 181.

²⁰ Tako Hubert i Mauss opisuju predodžbeni sadržaj »simpatije«, mi-
mesisa: »L'un est le tout, tout est dans l'un la nature triomphe de la nature.«
(»Jedno je sve, sve je u jednom, priroda trijumfira nad prirodom«) – Hubert
et Mauss *Théorie générale de la Magie*, dans L'Année Sociologique, 1902-3.
p. 100.

gije pretvara u jezik. Pojam koji se rado definira kao jedin-
stvo osobina onoga što pojedini pojam zahvaća bio je, dapa-
če, od samog početka produkt dijalektičkog mišljenja u ko-
jem je sve što jest samo time da postaje onim što nije. To je
bila praforma objektivirajućeg određenja u kojem se pojam i
stvar razilaze, određenja koje je već dosta razvijeno, a u mo-
dernoj pozitivnoj znanosti naprosto prelazi sve granice. Ali,
dijalektika ostaje nemoćna ukoliko se razvija iz usklika stra-
ve koji je podvajanje, tautologija same strave. *Bogovi ne mo-
gu ljude osloboditi straha, budući su njihova imena skame-
njeni zvukovi toga straha. Čovjek misli da se oslobodio stra-
ha kada nema više ničeg nepoznatog.* To određuje put demi-
tologiziranja, prosvjetiteljstva koje ono što je živo izjednaču-
je s neživim, kao što je mit neživo izjednačivao sa živim. Pro-
svjetiteljstvo jest mitski strah koji je postao radikaln. Čista
imanencija pozitivizma, posljednji produkt prosvjetiteljstva,
nije ništa drugo nego univerzalni tabu. Uopće ništa ne smije
ostati izvana, budući je već i puka predstava o izvanjskosti
pravi izvor straha. Kada se osveta primitivnih za ubojstvo,
počinjeno na jednom od njihovih, ponekad mogla izbjeći pri-
hvatanjem ubojice u vlastitu obitelj,²¹ i jedno je i drugo zna-
čilo usisavanje tuđe krvi u vlastitu, uspostavljanje imanenci-
je. Mitski dualizam ne prelazi krug opstanka. Svijet kojim
vlada mana, pa i svijet indijskog i grčkog mita, bezizlazan je i
vječno jednak. Svako se rođenje plaća smrću, svaka sreća ne-
srećom. Ljudi i bogovi mogu pokušati da dijele sreću po dru-
gim mjerilima nego što je to slijepi tijek usuda, ali na kraju
krajeva opstanak ipak trijumfira. Čak i njihova pravednost,
istrgnuta usudu, ima njegove poteze; ona je u skladu s pogle-
dom kojim ljudi, primitivni kao i Grci i barbari, iz društva
pritiska i bijede promatraju okolinu. I za mitsku i za prosvi-
jetljenu pravednost, krivnja i pokora, sreća i nesreća, strane
su jedne jednadžbe. Pravednost nestaje u pravu. Šaman svla-
dava opasnost slikom opasnosti. Njegovo je sredstvo jedna-
kost. Ona u civilizaciji sređuje kaznu i zaslugu. I predstave

²¹ Usp. Westermarck, *Ursprung der Moralbegriffe*, Leipzig 1913.
Band I, S. 402.

mitova mogu se bez ostatka svesti na prirodne odnose. Kao što sazvežđe Blizanaca sa svim drugim simbolima dvostrukosti ukazuje na neumitni krugotok prirode, kao što taj krugotok nalazi svoj prastari znak u simbolu jajeta iz kojeg je proizašao, tako i vaga u Zeusovim rukama ukazuje, kao metafora pravednosti čitavog patrijarhalnog svijeta, natrag na prirodu. Korak od kaosa u civilizaciju u kojoj prirodni odnosi svoju moć više ne ispoljavaju neposredno, nego posredstvom čovjekove svijesti, nije ništa promijenio na principu pravednosti. Štoviše, ljudi su se zbog tog koraka iskupili time što sada obožavaju ono čemu su ranije bili samo podređeni kao i sve ostale kreature. Prije su fetiši potpadali pod zakon jednakosti. Sada je sama jednakost fetiš. Povez preko očiju Justitie ne znači samo da se ne smije utjecati na pravdu nego i da pravo ne potječe iz slobode.

Nauk svećenika bio je simboličan u tomu što su se slika i znak poklapali. Kao što svjedoče hijeroglifi, riječ je izvorno ispunjavala i funkciju slika. Prešla je mitovima. Mitovi, kao i magični ritual, mniju prirodu koja se ponavlja. Ona je jezgra simboličkog: bitak ili zbivanje koje se prikazuju kao vječni, budući se uvijek trebaju nanovo zbiti u izvršavanju simbola. Neiscrpnost, beskonačno obnavljanje, permanencija označenoga nisu samo atributi svih simbola, nego njihova navlastita sadržina. Prikazivanja su stvarstva u kojima svijet proizlazi iz pramajke ili jajeta, u suprotnosti spram židovske geneze, simbolička. Poruga zbog odviše ljudskih bogova nije pogađala jezgru. Individualnost ne čini svu bit bogova. Još uvijek su imali nešto poput mane; utjelovljivali su prirodu kao opću moć. Svojim pranimističkim potezima prelaze u prosvjetiteljstvo. Pod sramežljivim velom olimpske skandalozne kronike već se oblikovao nauk o miješanju, pritisku i porivu elementa koji se uskoro uspostavio kao znanost i pretvorio mitove u tvorevine mašte. Jasnim razdvajanjem znanosti i pjesništva dioba rada koju su stvorili prelazi na jezik. Kao znak riječ dolazi u znanost, kao zvuk, kao slika, kao navlastita riječ dijeli se u različitim umjetnostima i ne može se ponovo ujediniti ni zbrajanjem, niti sinestezijom, ni udruže-

nom umjetnošću. Kao znak, jezik bi trebao rezignirati u kalkulaciju i odustati od zahtjeva da liči na prirodu da bi je mogao spoznati. Kao slika, treba da rezignira u pasliku i, da bi bila prirodna, da odustane od svake spoznaje. Napredujućim su prosvjetiteljstvom samo autentična umjetnička djela mogla izbjeći puko imitiranje onoga što je ionako dano. Uobičajena antiteza umjetnosti i znanosti, koja ih kao područja kulture podvaja da bi ih kao takva učinila jednako primjerenima za upravljanje, čini da na kraju kao točne suprotnosti poslijetkom vlastitih tendencija prelaze jedno u drugo. Znanost u svojoj neopozitivističkoj interpretaciji postaje esteticizmom, sustavom odvojenih znakova lišenih svake tendencije koja bi transcendirala sustav: igrom kakvom matematičari već dugo ponosno deklariraju svoju stvar. Umjetnost integralnog odslikavanja je, pak, i u svojoj tehnici prihvatila pozitivističku znanost. Ona uistinu postaje ponovljenim svijetom, ideologijskim udvostručavanjem, smjernom reprodukcijom. Dioba se znaka i slike ne može izbjeći. Hipostazira li se, međutim, bezazleno još jedanput, svaki od izoliranih principa vodi razaranju istine.

Provaliju, koja se otvorila kod diobe, filozofija je sagledavala u odnosu znaka i pojma i uvijek ju je uzaludno nanovo pokušavala premostiti: upravo tim pokušajem može se filozofija i definirati. Uglavnom se, doduše, postavljala na onu stranu odakle dolazi i njezino ime. Platon pjesništvo izbacuje onom istom gestom kojom pozitivizam odbacuje nauk o idejama. Homer svojom mnogo hvaljenom umjetnošću nije proveo ni javne niti privatne reforme, nije dobio ni bilo kakav rat, niti napravio ikakvo otkriće. Ne znamo ni za kakvo brojno sljedbeništvo, koje ga je štovalo i voljelo. Umjetnost bi po Platonu trebala, dakle, tek dokazati svoju korisnost.²² Platon poput Židova osuđuje podražavanje. Um i religija zabranjuju princip čarolije. Čak i u distanciji spram opstanka punoj odricanja, kao umjetnost, taj princip ostaje nepošten; oni koji se njim koriste postaju putnici, preostali nomadi koji nemaju

²² Usp. desetu knjigu *Države*.

domovinu među stalno naseljenima. Na prirodu više ne treba djelovati prilagođivanjem, nego njom valja ovladati radom. I umjetničkom djelu i čaroliji zajedničko je postavljanje vlastitog, u sebi zaključenog područja, izuzetog iz sfere profanog opstanka. U njemu vladaju posebne zakonitosti. Kao što je čarobnjak kao prvo u ceremoniji razgraničio mjesto na kojem treba da djeluju svete snage od čitave okoline, u svakom se umjetničkom djelu njegovo područje zbijeno odvađa od zbilje. Upravo odricanje od djelovanja, u čemu se umjetničko djelo razlikuje od magične simpatije, još čvršće održava magično nasljeđe. Ono pomiče čistu sliku u suprotnost tjelesnoj egzistenciji čije elemente dokida u sebi. U smislu je umjetničkog djela, estetičkog privida, da bude ono što je u čaroliji primitivnih bilo novo, strašno, zbivanje: pojavljivanje cjeline u posebnom. U umjetničkom djelu se uvijek iznova izvršava udvostručenje u kojem se stvar pojavljuje kao duhovna, kao očitovanje mane. To čini njegovu auru. Kao izraz totalnosti, umjetnost traži dostojanstvo apsolutnog. To je nedvojbeno potaknulo filozofiju da joj pripiše prednost pred pojmovnom spoznajom. Po Schellingu, umjetnost počinje tamo gdje znanje ostavlja čovjeka na cjedilu. On je smatra »primjerom za znanosti i tamo gdje je umjetnost znanost tek treba dospjeti«. ²³ Dioba slike i znaka u smislu njegova nauka »dokida se u potpunosti svakim pojedinim prikazivanjem umjetnosti.« ²⁴ Takvo povjerenje u umjetnost nalazimo u građanskom svijetu vrlo rijetko. Tamo gdje je ograničavao znanje, to je u pravilu činio zato da napravi mjesto za vjeru, a ne za umjetnost. Vjerom je militantna religioznost novijeg razdoblja, Torquemada, Luthera, Muhameda, tvrdila da može pomiriti duh i opstanak. Vjera je, međutim, privativni pojam: ona je uništena ukoliko bez prestanka ne ističe svoju suprotnost ili podudaranje sa znanjem. Time što ovisi o ograničavanju znanja, vjera je i sama ograničena. Svoj pokušaj da u protestantizmu, transcendentni princip znanja, bez kojeg ne može opstati,

²³ *Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie, Fünfter Hauptabschnitt, Werke, Erste Abteilung, Band II, S. 623.*

²⁴ Navedeno djelo, S. 626.

nađe, u riječi samoj, kao u davnini i da joj vrati snagu simbola, platila je poslušnošću riječi, i to ne svetoj. Time što je vjera nužno ili prijatelj ili neprijatelj znanja, neizbježno vezana uz njega, ona tu diobu nastavlja u borbi da je nadiđe: njezin je fanatizam znamenje njezine neistinitosti, objektivno priznavanje da onaj tko samo vjeruje upravo time više ne vjeruje. Nečista je savjest njezina druga priroda. Upravo je tajna svijest o nedostatku kojeg se ne može osloboditi, o imanentnom proturječju da joj je pomirenje poziv, uzrok tomu da je poštenost vjernika uvijek opasna i razdražljiva. Grozote ognja i mača, reformacije i protureformacije nisu posljedica vjerske prenapetosti, nego ozbiljenja principa vjere. Vjera se uvijek nanovo očituje kao dio svjetske povijesti kojoj bi htjela zapovijedati, u novom vijeku postaje čak omiljeno sredstvo povijesti, njezino posebno lukavstvo. Nije nezadrživo samo prosvjetiteljstvo osamnaestog vijeka, kojem je to potvrdio Hegel, nego i samo kretanje misli, kao što je to on i sam najbolje znao. I u najnižem i u najvišem uvidu sadržan je uvid o vlastitoj distanciji spram istine koji apologeta pretvara u lažova. Paradoks vjerovanja konačno se izrodio u prevaru, u mit dvadesetog stoljeća, a njegova iracionalnost u racionalnu priredbu u rukama onih koji su dokraja prosvjetljeni, a koji društvo ionako vode u barbarstvo.

Kada jezik stupa u povijest, njegovi su majstori svećenici i vrači. Onaj tko vrijeđa simbole u ime nadzemaljskih snaga pada pod udar zemaljskih sila čiji su zastupnici organi društva. Sve prethodno zavijeno je u tamu. Strepnja iz koje se rađa mana u nalazima etnologa uvijek je već nešto sankcionirano, barem su to plemenske vođe već sankcionirale. Ljudi pretvaraju manu koja je neidentična i rasplinuta u nešto konzistentno i nasilno je materijaliziraju. Uskoro će čarobnjaci sva mjesta naseliti emanacijama i mnoštvu sakralnih područja dodijeliti mnoštvo sakralnih rituala. Oni znanje i moć svojeg staleža šire proširivanjem svijeta duhova i njihovih posebnosti. Sveto biće se prenosi na vrača koji s njime ophodi. Na prvim nomadskim stupnjevima članovi plemena još uvijek samostalno sudjeluju u djelovanju na tijek prirode. Muškarci

slijede divljač, a žene obavljaju posao koji se odvija bez posebne staze. Teško je odrediti koliko snage navikavanja proizlazi već i iz tako jednostavnog poretka. U njemu je svijet već podijeljen u područje moći i u profano područje. U njemu je već tijek prirode kao zbivanje mane uzdignut u normu koja zahtijeva pokoravanje. Nomadski je divljak međutim, unatoč pokoravanju, još uvijek sudjelovao u čaroliji koja ga je ograničavala i sam se odijeva u životinjske kože da bi ih i slijedio; u kasnijoj su periodi općenje s duhovima i podjarmljenost razdijeljeni među različite klase čovječanstva: moć na jednu, a poslušnost na drugu stranu. Prirodne procese koji se ponavljaju, uvijek jednake, nametnule su podređenima vlastite klike, ili tuđa plemena, kao ritam rada u taktu batine ili šibe koji odjekuju u svakom barbarskom bubnju, u svakom monotonom ritualu. Simboli poprimaju izraz fetiša. Ponavljanje prirode što ga oni označavaju napredovanjem uvijek se pokazuje kao znak permanencije društvene prisile reprezentirane tim simbolima. Strepnja opredmećena u čvrstoj slici postaje znak učvršćenog gospodstva privilegiranih. To su opći pojmovi čak i kada se oslobode svoga slikovitog. Čak i deduktivna forma znanosti odražava hijerarhiju i prisilu. Kao što prve kategorije reprezentiraju organizirano pleme i njegovu moć nad pojedincem, čitav logički poredak, povezanost, ispreplitanje, zahvatanje i povezivanje pojmova utemeljeno je u odgovarajućim odnosima socijalne zbilje, u podjeli rada.²⁵ Taj društveni karakter rada nije, međutim, kao što to misli Durkheim, izraz društvene solidarnosti, nego svjedoči o nedokučivom jedinstvu društva i gospodstva. Gospodstvo daje društvenoj cjelini u kojoj se utvrđuje, veću konzistenciju i snagu, podjela rada u kojoj se gospodstvo društveno razvija služi samoodržanju ovladane cjeline. Time, međutim, cjelina kao cjelina, kao djelovanje uma koji joj je imanentan, nužno postaje izvršavanje partikularnog. Gospodstvo spram pojedinca stupa kao općost, kao um u zbilji. Moć svih članova

²⁵ Usp. E. Durkheim, *De quelques formes primitives de classification*, L'Année Sociologique, Band IV, 1903. p. 66.

društva, kojima kao takvima ne preostaje nikakav drugi izlaz, podjelom rada, koja im je nametnuta, sumira se nanovo u realiziranju upravo one cjeline čija se racionalnost time umnožava. Ono što se svima događa od nekolicine, izvršava se uvijek kao svladavanje pojedinaca sa strane mnogih: tlačenje društva uvijek ima karakteristike tlačenja nekog kolektiva. To jedinstvo kolektivnosti i gospodstva odražava se u formama mišljenja, a ne neposredna društvena općost, solidarnost. Filozofijski pojmovi kojima Platon i Aristotel prikazuju svijet svojim zahtjevom da apsolutno važe podižu odnose koje utemeljuju u čin istinske zbilje. Oni potječu, kao što kaže Vico,²⁶ s atenskog trga; oni jednakom jasnoćom odražavaju zakone fizike, jednakost punopravnih građana i inferiornost žena, djece i robova. Jezik je sam dao izrečenom, odnosima gospodstva, onu općost koju je poprimio kao prometno sredstvo građanskog društva. Metafizički je naglasak, sankcioniranje pomoću ideje i normi, bio puko hipostaziranje tvrdoće i isključivosti koje pojmovi poprimaju svuda gdje jezik udružuje zajednicu gospodujućih za izvršavanje zapovijesti. Kao takvo potvrđivanje društvene moći jezika ideje su postajale utoliko izlišnije ukoliko je više rasla ta moć, a jezik znanosti ih je dokrajčio. Sugestija koje se još držala strava fetiša nije bila vezana uz svjesno opravdanje. Jedinstvo se kolektivnosti i gospodstva, štoviše, pokazuje u općenitosti koju nužno poprima loš sadržaj u jeziku, bilo u metafizičkom bilo u znanstvenom. Metafizička apologija je otkrivala nepravdu postojećeg barem inkongruencijom pojma i zbilje. U nepristrasnosti je znanstvenog jezika ono što je nemoćno dokraja izgubilo snagu da se izrazi, a samo postojeće tu nalazi svoje neutralne znakove. Takva je neutralnost više metafizička nego sama metafizika. Prosvjetiteljstvo, na kraju, nije izjelo samo simbole nego i njihove nasljednike, opće pojmove, i od metafizike nije ostalo ništa do apstraktni strah od kolektiva iz kojeg je nastala. Pojmovi su pred prosvjetiteljstvom kao rentijeri pred industrijskim trustovima: nitko nije siguran. Logički je poziti-

²⁶ G. Vico *Die Neue Wissenschaft über die gemeinschaftliche Natur der Völker*. Übers von Auerbach, München 1924, S. 397.

vizam još davao šansu vjerojatnosti, etnologijski je pozitivizam, međutim, izjednačuje sa biti.) »*Nos idées vagues de chance et de quintessence sont de pâles survivances de cette notion beaucoup plus riche*«,²⁷ naime, ostaci predstave o magijskoj supstanciji.

Prosvjetiteljstvo, kao nominalističko, sustaje pred imenom, pred punktualnim pojmom bez obujma, pred osobnim imenom. Ne može se više točno utvrditi²⁸ da li su osobna imena bila zaista izvorno rodovna imena, ali nisu još doživjela njihovu sudbinu. Supstancija jastva, koju niječu Hume i Mach, nije isto što i ime. U židovskoj religiji, u kojoj ideja patrijarhata prelazi u uništenje mita, veza između riječi i bitka ostaje priznata zabranom izgovaranja imena božjeg. U svijetu židovstva oslobođenog čarolija pomirenje s čarobnjaštvom postiže se njegovom negacijom u ideji boga. Židovska religija ne trpi nikakvu riječ koja bi tješila očajanje svih koji su smrtni. Nadanje, ona povezuje samo sa zabranom da se ono lažno proglasi bogom, konačno beskonačnim, a laž istinom. Jamstvo izbavljenja jest u odbacivanju svake podmetnute vjere, spoznaja u denuncijaciji ludila. Nijekanje, svakako, nije apstraktno. Oспорavanje svega pozitivnog bez razlike, stereotipna forma ništavnosti koju primjenjuje budizam, nadilazi zabranu nazivanja apsolutnog imenom isto tako kao i njegova suprotnost, panteizam, ili njegova nakarada, građanska skepsa. Objašnjenja svijeta kao ništavila ili sveobuhvatnog mitologije su, a garantirane staze izbavljenja sublimirani magični postupci. Samozadovoljnost u unaprijed danoj izvjesnosti i preobražavanje negativnosti u izbavljenje neistinski su oblici borbe protiv prevare. Pravo stvaranja slike čuva se vjernim izvršavanjem njegove zabrane. Takvo izvršavanje, »određena negacija«,²⁹ nije zaštićeno suverenosti apstraktnog pojma pred zavodljivošću zora, kao što je to skept-

²⁷ Hubert et Mauss, navedeno djelo, p. 118.

²⁸ Usp. Tönnies, *Philosophische Terminologie*, in: Psychologisch-Soziologische Ansicht, Leipzig 1908, S. 31.

²⁹ Hegel, navedeno djelo, S. 65 (Usp. *Fenomenologija duha*, Kultura, Zagreb 1955, str. 36).

sa, kojoj su i istinito i neistinito ništavni. Određena negacija ne odbacuje nepotpunu predstavu o apsolutnom, božanstva, kao što to čini rigorizam time što im suprotstavlja ideju kojoj ne odgovaraju. Dijalektici se, štoviše, svaka slika očituje kao zapis. Ona uči kako se u tim potezima može razabrati priznanje lažnosti koje mu uzima moć i predaje ju istini. Tako jezik postaje više od pukog sistema znakova. Pojmom određene negacije Hegel je istakao element koji prosvjetiteljstvo odvajala od pozitivističkog raspadanja s kojim ga Hegel izjednačuje. No, time što je izvjestan rezultat čitavog procesa negacije: totalnost u povijesti i sustavu, konačno, ipak, pretvorio u apsolut, povrijedio je zabranu i sam pao u mitologiju.

To se nije dogodilo samo s njegovom filozofijom kao apoteozom napredujućeg mišljenja, nego i prosvjetiteljstvu samom kao onoj trezvenosti koja je smatrana različitom i od Hegela i od metafizike uopće. Jer prosvjetiteljstvo je toliko totalitarno koliko samo može biti bilo koji sustav. Njegova neistina nije u tome što mu uvijek predbacuju njegovi romantični neprijatelji, u analitičkoj metodi, povratku elementima, uništavanju refleksijom, nego u tomu što je za njega proces već unaprijed odlučan. Kad u matematičkom postupku nepoznanica postane nepoznanica neke jednadžbe, time je pretvorena u odavno poznato još prije no što se unese vrijednost. Priroda je ono što treba, prije i poslije kvantne teorije, matematički zahvatiti; čak ono što preostaje, nerazrješivo i iracionalno, opkoljeno je matematičkim teoremima. Pretpostavljenom identifikacijom do kraja promišljenog matematiziranog svijeta sa istinom, prosvjetiteljstvo mnije da se osiguralo od povratka u mitsko. Ono izjednačuje mišljenje i matematiku. Time se matematika tako reći odvajala, pretvara u apsolutnu instanciju. »Beskonačan svijet, ovdje svijet idealiteta, koncipiran je kao takav svijet čiji objekti ne postaju dostupni našoj spoznaji pojedinačno, nepotpuno i kao slučajno, nego racionalna, sustavno jedinstvena metoda dosiže – beskonačnim napredovanjem – konačno svaki objekt u njegovoj punoj osebičnosti... U galilejskom matematiziranju prirode sada se ona sama idealizira pod vodstvom nove matematike, ona sa-

ma se pretvara – moderno izraženo – u matematičnu mnogostrukost.³⁰ Mišljenje se postvaruje u automatskom procesu koji se samodjelatno odvija i koji podražava strojeve što ih sam proizvodi – da bi ga konačno mogli nadomjestiti. (Prosvjetiteljstvo³¹ je odbacilo klasični zahtjev da se promišlja mišljenje – njegov je radikalni izraz Fichteova filozofija – budući taj zahtjev udaljuje od naloga da se zapovijeda praksom koji je i sam Fichte htio provesti.) Matematički način postupanja na stanovit je način postao ritualom misli. Unatoč samooograničavanja aksiomima, uspostavlja se kao nužan i objektiv: mišljenje pretvara u stvar, u oruđe, kakvim ga i naziva. Sa takvom mimezis u kojoj se mišljenje izjednačuje sa svijetom činjenično tako izrazito postaje jedinim, čak i nijekanje boga potpada pod presudu metafizici. Pozitivizam, koji preuzima sudačku dužnost prosvjetljenog uma, ne smatra bavljenje inteligibilnim svjetovima samo zabranjenim nego i besmislenom brbljarijom. On – na svoju sreću – ne mora biti ateistički, budući da postvareno mišljenje takvo pitanje ne može ni postaviti. (Pozitivistički cenzor rado dopušta oficijelni kult, pa i umjetnost, kao posebno područje društvenog pogona oslobođeno spoznaje; ne dopušta, međutim, nikada nijekanje koje i samo nastupa sa prohtjevom da bude spoznaja. Udaljavanje mišljenja od posla privređivanja činjeničnog, prepuštanje oblasti opstanka scijentifističkom uvjerenju, čini se isto tako ludilom i samouništenjem kao što se primitivnom vraću činilo samouništenjem napuštanje magičnog kruga nacrtnog radi bakanja, a u oba slučaja osigurano je da povreda tabua odista i naškodi prestupniku. Ovladavanje prirodom predstavlja onaj krug u koji je kritika čistog uma zatvorila mišljenje. Kant udružuje nauk o neumornom naporom napredovanju mišljenja u beskonačno s ukazivanjem na njegovu nedostatnost i vječnu ograničenost. Pouka koju daje je

³⁰ Edmund Husserl, *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie*, in: *Philosophia*, Beograd 1936, S. 95-97.

³¹ Usp. Schopenhauer, *Parerga und Paralipomena*, Band II, paragraf 356, Werke, Ed Deussen, Band V, S. 671.

proročanstvo. Nema takvog bitka u svijetu u koji znanost ne može proniknuti, ali ono u šta znanost može proniknuti nije bitak. Filozofijski sud, po Kantu, smjera novome, pa ipak ne spoznaje ništa novo, budući da uvijek samo ponavlja ono što je um već položio u predmet. To mišljenje, međutim, koje je u razdjelcima znanosti sigurno od snova duhovica, mora platiti račun: svjetsko ovladavanje prirodom okreće se protiv samog mislećeg subjekta, od njega ne ostaje ništa do onaj uvijek isti »Ja mislim«, koji mora pratiti sve svoje predstave. Subjekt i objekt postaju jednako ništavni. Nasuprot apstraktnome jastvu, pravnoj osobi protokoliranja i sistematiziranja, ne stoji ništa do apstraktni materijal bez ikakvih drugih osobina no da bude supstrat takvog posjedovanja. Jednadžba duha i svijeta na kraju se razrješava, ali samo uzajamnim skraćivanjem obiju strana. Reduciranjem mišljenja na matematičku aparaturu dovršena je sankcija svijeta kao njezinog vlastitog mjerila. Ono što se čini trijumfom subjektivne racionalnosti, podvrgavanje svega bivstvujućeg pod logički formalizam, isključuje se poslušnim podređivanjem uma pod neposredno dano. Napuštena je bitna namjera spoznaje – da pojmi dano kao takvo, da ne zamjećuje samo apstraktne vremensko-prostorske odnose zbivanja za koje ga može zgrabiti, nego da ih, naprotiv, misli kao površinu, kao posredovane pojmovne momente koji se ispunjuju tek razvojem svog društvenog, historijskog, ljudskog smisla. Namjera spoznaje nije puko opažanje, klasificiranje i proračunavanje, nego upravo određena negacija neposredno danog. Matematički formalizam, čiji je medij brojka, najapstraktniji oblik neposrednog, zadržava, međutim, misao pri puko neposrednosti. (Činjenično ostaje u pravu, spoznaja se ograničuje na ponavljanje tog činjeničnog, misao se pretvara u puku tautologiju. Što masinijerija mišljenja više podređuje bivstvujuće, to više ostaje slijepa pri njegovoj reprodukciji. Time se prosvjetiteljstvo vraća mitologiji kojoj nikako nije moglo pobjeći. Jer mitologija je u svojim likovima odražavala esenciju postojećeg: krugotok, usud, gospodstvo svijeta kao pravu istinu i odričala se svake nade.) I u upečatljivosti mitske slike i u jasnosti znanstvene

formule potvrđuje se vječnost činjeničnog i puki opstanak izrican kao smisao koji zastire. Svijet kao gigantski analitički sud, jedini preostali san znanosti iste je vrsti kao kozmički mit koji mijenu proljeća i jeseni vezuje uz otmicu Persefone. Jednokratnost mitskog zbivanja koja treba legitimirati faktičko zbivanje jest prevara. Izvorno je otmica boginje bila neposredno jedno s umiranjem prirode. Ponavljala se svake jeseni, a čak i ponavljanje nije bilo posljedica odvojenosti nego svaki put isto. S ukrućivanjem svijesti o vremenu zbivanje se fiksira u prošlost i strepnja pred smrću se u svakom novom ciklusu godišnjih doba pokušava nanovo ritualno smiriti. Doba je, međutim, nemoćna. Postavljanjem onog jednokratnog prošlog, ciklus poprima karakter neizbježnog i strepnja iz nekadašnjeg obasjava čitavo zbivanje kao puko ponavljanje nekadašnjeg. Supsumcija činjeničnog bilo u pričama pretpovijesti, bilo u matematskom formalizmu, simboličko prenošenje suvremenog na mitsko zbivanje u ritualu, ili u apstraktnu kategoriju znanosti čini da se novo pojavljuje kao unaprijed određeno, kao istinski staro. Nije bez nade opstanak, nego znanje koje si u slikovnom ili matematskom simbolu prisvaja opstanak kao shemu i tu shemu održava.

U prosvjetljenom je svijetu mitologija prešla u profanost. Opstanak, temeljito očišćen od demona i njihovih pojmovnih nasljednika, poprima u svojoj goloj prirodosti čudesan karakter koji je prijašnji svijet pripisivao demonima. Pod nazivom brutalnih činjenica društvena se nepravda, iz koje one proizlaze, tako sigurno posvećuje i izmiče zahvatu kao što je vječnost zaštitom svojih bogova sakrosanktan. Gospodstvo se ne plaća samo otuđenjem ljudi od objekta kojima vladaju: postvarenjem duha začarani su sami odnosi među ljudima, uzajamni odnosi pojedinaca. Čovjek se sužava u čvorište konvencionalnih reakcija i načina funkcioniranja koji se od njega stvarno očekuje. Animizam je stvarima dodijelio dušu, industrijalizam postvaruje duše. Ekonomski aparat već samostalno, prije totalnog planiranja, oprema robu vjerdnostima koje odlučuju o ljudskom ponašanju. Otkako je, svršetkom slobodne razmjene, roba izgubila svoje ekonom-

skije kvalitete sve do karaktera fetiša, on se kao mrena širi životom društva u cjelini, u svim aspektima. Nebrojenim agenturama masovne produkcije i njezine kulture normirani načini ponašanja pojedinaca oblikuju se kao jedino prirodni, pristojni, razumni. Čovjek je određen kao puka stvar, kao statistički element, kao uspješan ili propao. Njegovo je mjerilo samoodržanje, uspješno ili neuspješno prilagođivanje objektivnosti svoje funkcije i uzorku koji mora slijediti. Sve drugo, ideja i kriminal, podliježe snazi kolektiva koji je budan, od školskog razreda do sindikata. Čak taj prijeteci kolektiv jest, međutim, varljiva površina pod kojom se skrivaju moći što manipuliraju njegovim nasiljem. Njegova brutalnost, koja sputava pojedinca isto tako malo predstavlja istinsku kvalitetu ljudi kao što vrijednost predstavlja istinsku kvalitetu uporabnih predmeta. Demoni nakaradni oblik koji u svjetlu poznavanja bez predrasuda poprimaju stvari i ljudi ukazuje na gospodstvo, na princip koji je prouzrokovao i specifikaciju mane u duhove i božanstva i zarobio pogled u sljeparije vračeva i čarobnjaka. Fatalnost pomoću koje je davnina sankcionirala nerazumljivu smrt prelazi u dokraja razumljiv opstanak. Podnevni panični strah kojim su ljudi iznenada postali svjesni prirode kao općenitosti nalazi odgovor u panici koja danas može svaki čak nastati: ljudi očekuju da će svijet bez izlaza spaliti neka općenitost koja su oni sami i koju ne mogu zaustaviti.

Mitska jeza prosvjetiteljstva strepi od mita. Ne primjećuje ga samo u nejasnim pojmovima i riječima, kao što to čini semantička kritika jezika, nego u svakom ljudskom ispoljavanju koje nema svoje mjesto u svrhovitoj svezi samoodržanja. Spinozina rečenica »*Conatus se conservandi primum et unicum virtutis est fundamentum*«³² izražava istinsku maksimu čitave zapadne civilizacije u kojoj se smiruju religiozne i filozofijske diferencije građanstva. Jastvo koje poslije sistematskog brisanja svih prirodnih tragova kao mitologijskih ne

³² *Ethica*, Pars IV, Propos. XXII. Coroll. (Usp. *Etika*, Beograd, 1959, Kultura, str. 187.) »Napor (težnja) za samoodržanjem jest prvi i jedini osnov vrlina.«

bi smjelo biti više ni tijelo, ni krv, ni duša, čak ni prirodno ja, tvori sublimirano u transcendentalni ili logički subjekt, odnosno točku uma, zakonodavne instance djelovanja. Onaj tko se neposredno prepušta životu, bez racionalnog odnosa spram samoodržanja, po sudu prosvjetiteljstva i protestantizma pada natrag u pretpovijesno vrijeme. Poriv se kao takav smatra mitskim poput praznovjerja; služba bogu kojeg ne postulira jastvo čini se ludim poput pijanstva. Napredak prema istu sudbinu i obožavanju i utapanju u neposredni prirodni bitak; proklinje i samozaborav misli i samozaborav slasti. Društveni rad svakog pojedinca u građanskoj je privredi posredovan principom jastva; jednima treba vratiti povećani kapital, a drugima snagu za višak rada. Što se više, međutim, proces samoodržanja izvršava građanskom podjelom rada, to više traži samoospoljenje individua koje se moraju dušom i tijelom oblikovati po tehničkoj aparaturi. O tomu vodi računa prosvjetiteljsko mišljenje: konačno se prividno dokida i transcendentalni subjekt spoznaje kao posljednja uspomena na subjektivnost samu i nadomjestja ga besprijeckorni rad samodjelatnih mehanizama za uređivanja. Subjektivnost se istanjila u logiku navodno proizvoljnih pravila igre da bi što nesputanije raspoređivala. Pozitivizam, koji na kraju ne sustaje ni pred izmišljotinom u doslovnom smislu, pred samim mišljenjem, odstranjuje i posljednju prekidajuću instanciju između individualnog čina i društvene norme. Tehnički proces u koji se postvario subjekt po svojem nestajanju iz svijesti slobodan je od mnogoznačnosti mitskog mišljenja kao i svakog označenog budući je sam um postao pukim pomoćnim sredstvom sveobuhvatne privredne aparature. On služi kao opće oruđe korisno za izrađivanje svih drugih oruđa, šturo usmjereno svrhama, sudbonosno kao točno proračunato rukovanje u materijalnoj produkciji čiji rezultat izmiče svakom ljudskom proračunu. Konačno mu se ispunila stara ambicija da bude čisti organ ciljeva. Isključivost logičkih zakona izvire iz takve jednosmisaonosti funkcije, na kraju krajeva iz prisilnog karaktera samoodržanja. Ono se uvijek zaoštava u izbor između toga da se preživi ili propadne, koji se još odra-

žava u principu po kojem od dvije kontradiktorne rečenice samo jedna može biti pravilna i samo jedna nepravilna. Formalizam tog principa i čitave logike kojom se ustanovljuje potječe od neprozirnosti i isprepletenosti interesa u društvu u kojem je održavanje forme i održavanje pojedinca samo slučajno usuglašeno. Izbacivanje mišljenja iz logike ratificira u predavaonici postvarenje ljudi u tvornici i uredu. Tako tabu prelazi na moć koja tabuira, prosvjetiteljstvo na duh koji je ono samo. Time je, međutim, priroda kao istinsko samoodržanje oslobođena upravo u procesu kojim je se htjelo prognati i to i u individui i u kolektivnom usudu krize i rata. Preostaje li teoriji kao jedina norma ideal posebnih znanosti, praksa se mora izgubiti u bezobzirnom pogonu svjetske povijesti. Jastvo se, dokraja zahvaćeno civilizacijom, raspušta u element one nečovječnosti kojoj je civilizacija na početku željela pobjeći. Ozbiljuje se najstariji strah, strah od nestanka vlastitog imena. Čisto prirodna egzistencija, animalna i vegetativna, apsolutna je opasnost za civilizaciju. Mimetski, mitski, metafizički načini ponašanja jedan su za drugim važili kao nadidene epohe, povratak njima odvijao se s jezo, jer bi se jastvo opet vratilo onoj pukoj prirodi od koje se s velikim naporom otuđilo i koja mu, upravo stoga, ulijeva neizrecivi strah. Živo sjećanje na davninu već na nomadsku, a još mnogo više na vlastite pretpatrijarhalne stupnjeve, bilo je strahovitim kaznama u svim stoljećima izbrisano iz svijesti ljudi. Prosvjetljeni je duh nadomjestio stigmom oganj i točak, osudio je sve iracionalno budući da vodi u propast. Hedonizam je bio umjeren, nije ništa manje mrzio ekstreme nego što ih je mrzio Aristotel. Građanski ideal prirodnosti ne miješa amorfnu prirodu, nego vrlinu sredine. Promiskuitet i askeza, obilje i glad, usprkos suprotnosti, neposredno su identični kao moći raspadanja. Podređivanjem čitavog života zahtjevima njegova održanja, manjina koja zapovijeda jamči vlastitom sigurnošću i opstanak cjeline. Između Scile povratka jednostavnoj reprodukciji i Karibde nesputanog ispunjenja pokušava se sve od Homera do suvremenosti; vjeruje samo jednoj zvijezdi vodilji, pomisli o manjem zlu. Njemački

novi pogani i upravljači ratnim raspoloženjem žele ponovo osloboditi uživanje. No, budući da su tisućljećima pod pritiskom rada učili da uživanje mrze, ono u totalitarnoj emancipaciji ostaje osakaćeno i prosto, jer prezire samo sebe. Ostaje vezano uz samoodržanje, kao što ga je naučio um, koji je i sam u međuvremenu svrgnut. Na mjestima obrata u zapadnoj civilizaciji, pri prijelazu u olimpsku regiju, u renesansi, reformaciji i građanskom ateizmu, uvijek kad bi novi narodi i slojevi potisnuli mit, strah se pred neshvaćenom prijetecom prirodom proglašavao animističkim praznovjermem, a ovladavanje vanjskom i unutrašnjom prirodom apsolutnom svrhom života. Automatizira li se na kraju samoodržanje, um je otpušten od onih koji su ga kao vođe produkcije naslijedili i sada se boje njegove veze sa razbaštinjenima. Mit je prosvjetiteljstva alternativa neizbježna poput gospodstva. Ljudi moraju uvijek birati između svog podređivanja prirodi ili podređivanja prirode jastvu. Proširenjem građanske robne privrede sunce kalkulirajućeg uma, osvjetljava tamno obzorje mita, sunce koje svojim ledenim zrakama gaji sjene novog barbarstva. Pod prisilom gospodstva, ljudski je rad uvijek odvodio od mita u čiju je vlast pod tom prisilom uvijek nanovo dolazio.

U jednoj homerskoj priči očuvano je ispreplitanje mita, gospodstva i rada. Dvanaesti spjev *Odiseje* pripovijeda o vožnji pored sirena. Njihov izazov je poziv na nestajanje u prošlom. Junak kojega izazivaju sazeo je, međutim, u patnji. U mnoštvu smrtnih opasnosti kroz koje je morao proći, u njemu se učvrstilo jedinstvo vlastitog života, identičnost osobe. Područja vremena razdvajaju mu se poput vode, zemlje i zraka. U njemu se plima onoga što je bilo povukla sa grebena sadašnjosti a budućnost se oblačno sakuplja na obzorju. Ono što je Odisej pustio za sobom stupa u svijet sjenki: jastvo je još toliko blizu prevremenskom mitosu iz čijeg je krila proizašlo da mu se vlastita doživljena prošlost pretvara u mitsko predvrijeme. Ono to pokušava izbjeći čvrstim poretom vremena. Trodjelna razdioba vremena treba sadašnji trenutak da oslobodi vlasti prošlosti time što je smješta s onu stranu

apsolutne granice nepovratnog i kao praktikabilno znanje stavlja na raspoloženje onom sada. Težnja da se prošlo spasi kao živo, umjesto da se upotrebljava kao materijal napretka zadovoljavala se samo umjetnošću u koju spada i povijest kao prikazivanje života koji je prošao. Tako dugo dok se umjetnost odriče toga da bude spoznaja i time se odvaja od prakse, društvena je praksa tolerira kao i uživanje. Pjesma sirena, međutim, još nije izgubila moć i postala umjetnošću. One znaju sve »što se ikada zbilo na zemlji koja mnoge hrani«,³³ naročito ono u čemu je sam Odisej sudjelovao i »koliko su na trojanskim ravnima sinovi Arga i Trojanci zbog savjeta bogova trpjeli«. Time što prizivaju nedavnu prošlost, one, neodoljivim obećanjem uživanja koje se čuje u njihovoj pjesmi, ugrožavaju patrijarhalni poredak koji život svakog pojedinca vraća samo u zamjenu za punu mjeru vremena. Onaj tko slijedi njihove utvare propada budući da samo stalna prisutnost duha čuva egzistenciju u prirodi. Sirene znaju sve što se zbilo, ali traže budućnost kao cijenu, a obećanjem radosnog povratka obmanjuju onoga tko čezne. Odiseja je opomenula Kirka, božanstvo ponovnog pretvaranja u životinje kojemu je odolio, i ona ga je učinila dovoljno snažnim da odoli i drugim moćima raspadanja. Ali, izazivanje sirena je nadmoćno. Nitko tko čuje njihovu pjesmu ne može izmaći. Čovječanstvo je moralo proći strašne stvari, prije nego što je bilo stvoreno jastvo, identični, muževni, svrhoviti karakter ljudi i nešto od toga se ponavlja u svakom djetinjstvu. Napor da se održi ono »ja« prati ga na svim stupnjevima njegova razvoja i uvijek je iskušenje da se ono izgubi bilo povezano sa slijepom odlučnošću da se održi. Narkotička opijenost, u kojoj se euforija kojom je suspendirano jastvo iskupluje snom sličnim smrti, jedna je od najstarijih društvenih priredbi koje posreduju između samoodržanja i samouništenja, pokušaj jastva da preživi samo sebe. Strah da se izgubi jastvo, a time i granica između vlastitog i drugog života, strepnja pred smrću i destrukcijom srodan je obećanju sreće koje u svakom

³³ *Odiseja*, XII, 191.

³⁴ *Odiseja*, XII, 189-90.

trenutku prijeti civilizaciji. Put civilizacije je bio put poslušnosti i rada a nad njime lebdi ispunjenje kao puki privid, kao obezvlašćena ljepota. Odisejevoj misli, tuđoj i vlastitoj smrti i vlastitoj sreći, to je poznato. Poznaje samo dvije mogućnosti spasa. Jednu propisuje svojim suputnicima. Puni im uši voskom i moraju veslati koliko samo mogu. Onaj tko želi opstati ne smije čuti izazivanje nepovratno izgubljenog, a to može samo ako mu se spriječi slušanje. Za to se pobrinulo društvo. Onaj tko radi mora svježe i sabrano gledati naprijed i ne obazirati se na stvari sa strane. Poriv koji ih navodi skretanju moraju zagriženo sublimirati dodatnim naporima. Tako postaju praktičnima. Drugu mogućnost bira sam Odisej, zemljoposjednik za kojega rade drugi. On čuje, ali nemoćno vezan uz jarbol, i što je mamljenje veće to se jače daje svezati, kao što sebi kasnije građanin utoliko tvrdoglavije zabranjuje sreću ukoliko mu je bliža narastanjem vlastite moći. To što čuje ostaje bez posljedica za njega, on samo glavom može davati znakove neka ga odvežu, ali previše je kasno, njegovi suputnici ništa ne čuju pa ne znaju za ljepotu pjesme, nego samo za opasnost, i ostavljaju ga na jarbolu da spasi i njega i sebe. Oni reproduciraju ujedno i svoj i izrabljivačev život, pa izrabljivač ne može više napustiti svoju društvenu ulogu. Veze kojima se nepovratno svezao uz praksu ujedno isključuju sirene iz te prakse: njihovo je izazivanje neutralizirano u puki predmet kontemplacije, u umjetnost. Svezani Odisej prisustvuje koncertu, nepomično sluša kao što to čine kasniji posjetioci koncerata i njegov oduševljeni zov da ga oslobode zvuči već kao aplauz. Uživljanje u umjetnosti i manuelni rad tako se pri napuštanju predsvijeta razdvajaju. U epu je već sadržana prava teorija. Kulturno dobro u točnoj je korelaciji sa komandiranim radom, a jedno i drugo temelji se u neumitnosti društvene vlasti nad prirodom.

Mjere primijenjene na Odisejevoj lađi u susretu sa sirenama vidovita su alegorija dijalektike prosvjetiteljstva. Kao što je zamjenjivost mjera gospodstva i najmoćniji je onaj tko se daje zamjenjivati u većini poslova, tako je zamjenjivost ujedno motor i napretka a i regresije. U danim prilikama, is-

ključenost iz rada, ne samo kod nezaposlenih nego i kod socijalnog protupola, znači ujedno i osakaćenje. Oni gore doživljavaju opstanak s kojim više ne moraju imati posla samo kao supstrat i sasvim se ukružuju u komandirajuće jastvo. Primitivac je prirodnu stvar doživljavao samo kao predmet požude koji se izmiče, »ali gospodar koji je slugu ugurao između nje i sebe na taj način samo povezuje se s nesamostalnošću stvari i uživa je čisto; no samostalnu stranu prepušta sluzi, koji obrađuje stvar«. ³⁵ Odisej je zastupljen u radu. On ne može popustiti izazivanju da odustane od svojeg jastva, a kao vlasnik konačno ne sudjeluje u radu, pa čak ni u upravljanju radom, a njegovi suputnici, unatoč tomu što su blizu stvari, svakako ne uživaju u radu budući da se taj rad odvija pod prinudom, iz očaja, s nasilno umrtvljenim osjetilima. Sluga je tjelesno i duševno potlačen, a gospodar regredira. Nijedno gospodstvo nije moglo a da ne plati tu cijenu, a to da povijest u svojem napredovanju protječe u krugovima može se objasniti i ovim slabljenjem koje je ekvivalent moći. Čovječanstvo, čija se spretnost i poznavanje diferenciraju podjelom rada, ujedno je potisnuto na antropologijski primitivnije stupnjeve, jer trajanje gospodstva tehničkim olakšavanjem opstanka uvjetuje fiksiranje instinkta jačim podjarmljivanjem. Mašta kržlja. Nije nevolja u tomu što individue zaostaju za društvom ili njegovom materijalnom produkcijom. Tamo gdje je razvoj stroja već prošao u mašineriju gospodstva tako da tehnička i društvena tendencija, koje su već davno isprepletene, konvergiraju u totalnom zahvaćanju čovjeka, oni koji zaostaju ne zastupaju samo neistinu. Nasuprot tomu, prilagođivanje moći napretka napretku moći svaki put nanovo donosi onu zakržlalost koja upravo uspjelom, a ne neuspjelom napretku ukazuje da prelazi u svoju suprotnost. Prokletstvo neprestanog napretka jest neprestana regresija.

Regresija nije ograničena samo na doživljavanje osjetilnog svijeta koje je vezano na tjelesnu blizinu, nego pogađa ujedno i samozadovoljni intelekt koji se odvaja od osjetilnog

³⁵ *Phänomenologie des Geistes*, navedeno izdanje, S. 146 (Usp. *Fenomenologija duha*, Kultura, Zagreb 1955, str. 109.)

doživljavanja da bi ga podredio. Ujednačavanje intelektualne funkcije kojim se izvršava gospodstvo nad osjetilnošću, rezignacija mišljenja kojom se postiže jednoglasnost, znači ujedno osiromašenje i doživljavanja i mišljenja; diobom ta dva područja oštećena su oba. U ograničavanju mišljenja na organizaciju i upravljanje, koje provode vođe od Odiseja pa do naivnog generalnog direktora, postavljena je i ograničenost koja napada velike kada se više ne radi o pukoj manipulaciji malima. Duh zaista postaje aparatom gospodstva i samosvladavanja kakvim ga je građanska filozofija oduvijek smatrala. Gluhe uši koje su proleteru ostale još od vremena mita nisu ništa bolje od nepomičnosti zapovjednika. Prezrelost društva živi od nezrelosti potlačenih. Što je kompliciraniji društveni, ekonomski i znanstveni aparat čijem je posluživanju sistem produkcije već odavno priredio tijelo, to su siromašniji doživljaji koje još može imati. Eliminiranje kvaliteta, njihovo preračunavanje u funkcije zbog racionaliziranih načina rada, iz znanosti se prenosi u doživljajni svijet naroda, pa ih tendencijelno opet pretvara u vodozemce. Regresija današnjih masa jest u tomu da su nesposobne vlastitim ušima slušati nešto što još nisu čule, doticati se vlastitim rukama nečega što još nisu opipale, to je novi oblik zaslijepljenosti koji nadomješta svaku pobijedenu mitsku zaslijepljenost. Posredovanjem totalnog društva, koje zahvaća sve odnose i porive, ljudi ponovo postaju ono protiv čega se okreće zakon razvoja društva, princip jaza: pukim rodovnim bićima, izjednačenim u izolaciji u prinudno upravljanoj kolektivnosti. Veslači koji međusobno ne mogu razgovarati upregnuti su u isti takt kao što su to moderni radnici u tvornici, kinu, i kolektivu. Konkretni uvjeti rada nameću konformizam, a ne svjesno utjecanje koje bi dodatno zaglupljivalo ljude i udaljavalo ih od istine. Nemoć radnika nije puka finta gospodara nego logička konzekvencija industrijskog društva u koje se pretvorio antički fatum tijekom pokušaja da mu pobjegne.

Ta logička nužnost nije, međutim, konačna. Ona ostaje vezana uz gospodstvo kao njegov odsjaj, a ujedno i oruđe. Stoga njezina istina nije manje upitna no što je njezina evi-

dencija neizbježna. Mišljenje je, međutim, uvijek bilo dostatno za konkretno označivanje vlastite prijepornosti. To je sluga kojeg gospodar ne može proizvoljno zaustaviti. Gospodstvo se u stalnoj nastanjenosti i robnoj privredi koja je slijedila moralo opredmetiti u zakonu i organizaciji, moralo se ograničiti. Instrument zadobija samostalnost: posredujuća instancija mišljenja, bez obzira na volju upravljača, ublažuje neposrednost ekonomijske nepravde. Instrumenti gospodstva koji treba da zahvate sve moraju biti razumljivi svima – jezik, oružje, pa i strojevi. U gospodstvu se, dakle, moment racionalnosti pojavljuje i kao nešto što mu je suprotstavljeno. Predmetnost sredstva zbog koje je univerzalno dostupno, »objektivnost« predmeta za sve, implicira već kritiku gospodstva, iako je mišljenje raslo kao njegovo sredstvo. Na putu od mitologije u logistiku, mišljenje je izgubilo moment refleksije, a mašinerija danas osakaćuje ljude, iako ih hrani. U obliku strojeva otuđeni se *ratio*, međutim, kreće u susret društvu koje će mišljenje u njegovom ukrućenju u materijalnu i intelektualnu aparaturu pomiriti sa oslobođenim živim čovjekom i povezati ga sa društvom samim kao njegovim realnim subjektom. Nikada se nisu mogli razdvajati partikularni izvor mišljenja i njegova univerzalna perspektiva. Danas je, promjenom svijeta u industriju, perspektiva općeg, društvenog ozbiljenja mišljenja toliko otvorena da vladajući zbog nje proglašavaju i samo mišljenje ideologijom. Nečista savjest klika u kojima se na kraju krajeva utjelovljuje ekonomska nužnost izdajnički se izražava u činjenici da njihove objave, od Führerovih intuicija do dinamičkcg svjetonazora, u oštrom proturječju spram ranije građanske apologetike njihova nedjela ne proglašavaju nužnim konzekvencijama zakonitih sveza. Mitologijske laži o poslanstvu i usudu što ih koriste umjesto toga nisu čak ni sasvim neistinite: nisu više objektivni zakoni tržišta, oni koji su vodili postupke poduzetnika i time doveli do katastrofe. Stari se zakon vrijednosti, a time i usud kapitalizma, ispunjuje, štoviše, svjesnim odlukama generalnih direktora, čija rezultanta nije ništa manje neumitna od najsljepijeg mehanizma cijena. Gospodari sami ne vjeru-

ju ni u kakvu objektivnu nužnost, iako ponekad ono što čine proglašavaju takvom nužnošću. Izigravaju inženjere svjetske povijesti. Samo podređeni primaju razvoj u kojem sa svakim proglašenim porastom životnog standarda postaju za stupanj nemoćniji kao nepovredivo nužan. Nakon što se životne potrebe onih koji su uopće još potrebni za posluživanje strojeva mogu zadovoljiti minimalnim dijelom radnog vremena koji je na raspoloženju gospodarima društva, suvišan se ostatak, ogromna masa stanovništva, obučava kao dodatna garda sistema kojima će poslužiti kao materijal za njihove današnje i sutrašnje velike planove. Oni bivaju hranjeni kao velika armija nezaposlenih. Njihovo reduciranje na puke objekte uprave koja preformira svaki odsjek modernog života, sve do jezika i zapažanja, čini im se objektivnom nužnošću i misle da joj se ne mogu suprotstaviti. Bijeda kao suprotnost moći i nemoći raste u beskonačno zajedno sa mogućnošću trajnog dokidanja bijede. Šuma klika i institucija neprohodna je za svakoga pojedinca, od najviših zapovjednika privrede do najmanjeg gangstera oni održavaju *status quo* i njegovo bezgranično trajanje. Proleter je već za sindikalnog funkcionera, ukoliko ga taj uopće spazi, a kamoli za menadžere, samo prekobrojni primjerak, a funkcioner se i sâm boji likvidacije.

Apсурnost stanja u kojem snaga sistema nad ljudima raste sa svakim korakom kojim oni izlaze iz vlasti prirode, denuncira umnost umnog društva kao nešto zastarjelo i neupotrebljivo. Njegova je nužnost privid, ništa manje nego sloboda poduzetnika koja svoj prisilni karakter očituje u neizbježnim borbama. Mišljenje koje kao organ gospodstva bira između zapovijedanja i poslušnosti ne može razbiti taj privid u kojem do kraja nestaje prosvijetljeno čovječanstvo. Iako se ne može osloboditi zapletenosti u kojoj se nalaze u pretpovijesti, može, međutim, logiku »ili-ili«, konzekvencije i antinomije, pomoću kojih se radikalno emancipiralo od prirode, prepoznati upravo kao tu prirodu samu, samu sebi otuđenu i nepomirenu. Mišljenje u čijem se prisilnom mehanizmu nastavlja i reflektira priroda, reflektira upravo zbog svoje nezaustavljive konzekvencije i samo sebe kao prirodu koja je sebe

zaboravila, kao prisilni mehanizam. Predodžba je, doduše, samo instrument. Ljudi se mišljenjem distanciraju od prirode, da bi je pred sebe postavili tako kako je mogu svladati. Poput stvari, materijalnog oruđa, koja u različitim situacijama ostaje ista i time svijet kao kaotično, mnogostrano, disparatno, razlikuje od poznatog, jednog, identičnog, pojam je idealno oruđe koje pristaje uz ona mjesta na stvarima gdje se mogu zahvatiti. Stoga mišljenje postaje iluzionarno kada hoće nijekati odgajajuću funkciju, distanciranje i opredmećenje. Svako mističko ujedinjenje ostaje prevara, nemoćni unutarnji trag islužene revolucije. Time što je prosvjetiteljstvo, međutim, u pravu spram svakog hipostaziranja utopije i mirno proglašava gospodstvo kao zavadu, prijelom između subjekta i objekta koji ne dopušta prekriti postaje indeksom njegove vlastite neistine i istine same. Osuđivanje praznovjerja uvijek je značilo i napredovanje gospodstva i njegovo razotkrivanje. Prosvjetiteljstvo nije samo prosvjetiteljstvo, priroda koja se javlja u svojoj otuđenosti. U tomu da duh samog sebe spoznaje kao sa samim sobom razdvojenju prirodu, priroda kao u predvrijeme priziva samu sebe, no ne više neposredno tobožnjim imenom, koje znači svemoć, ne više imenom mana, nego kao nešto slijepo, osakaćeno. Ovisnost o prirodi sadržana je u ovladavanju prirodom bez kojeg duh ne egzistira. Time što duh priznaje da je gospodstvo i vraća se prirodi, gubi se zahtjev za vladanjem zbog kojeg upravo ovisi o prirodi. Iako čovječanstvo ne može više zastati u svojem bijegu od nužnosti prema napretku i civilizaciji, a da pri tome ne napusti i samu spoznaju, ono ipak više ne misli da su zidovi podignuti protiv nužnosti, institucije i načini ovladavanja koji su se iz podređivanja prirode uvijek prenosili i na društvo, polog i jamstvo buduće slobode. Svaki napredak civilizacije obnavljanjem gospodstva obnavlja i perspektivu pomirenja s prirodom. Dok je, međutim, realna povijest satkana iz realne patnje koja nipošto ne postaje manja porastom sredstava za njezino dokidanje, ispunjenje perspektive vezano je uz pojam. Jer on ne distancira samo, kao znanost, ljude od prirode, nego kao samopromišljanje upravo onog mišljenja koje u

formi znanosti ostaje vezano uz slijepu ekonomijsku tendenciju, može izmjeriti distanciju koja ovjekovječuje nepravdu. Takvim promišljanjem prirode u subjektu u kojem se nalazi nepriznata istina svih kultura, prosvjetiteljstvo je suprotstavljeno gospodstvu uopće i poziv da se zaustavi prosvjetiteljstvo i u Vaninijeva je vremena poticao manje od straha pred egzaktnom znanošću nego od mržnje pred nesputanim mišljenjem koje se oslobađa vlasti prirode time što priznaje da je njezino vlastito drhtanje pred samom sobom.

Svećenici su ono mana uvijek osvećivali na prosvjetiteljima, koji su ga pomirili time što su bili u strahu od strave koju su tim imenom nazvali i *hybris* je bio zajednički i augurima prosvjetiteljstva i svećenicima. Prosvjetiteljstvo se, dugo prije *Turgota* i *d'Alemberta*, kao građansko, izgubilo u svojem pozitivističkom elementu. Nikad nije bilo sigurno pred zamjenom slobode pogonom samoodržanja. Suspendiranje pojma, bez obzira na to da li se događa u ime napretka ili kulture, koji su se već odavno ujedinili protiv istine, dalo je prostor laži. Laž se u svijetu koji je verificirao samo protokolarnе rečenice i koji misao ponižava u uspjehe velikih mislilaca poput neke vrsti zastarjelih novinskih naslova više ne može razlikovati od istine neutralizirane u kulturno blago.

Prepozna li se čak i u samom mišljenju gospodstvo kao nepomirena priroda, mogla bi se ublažiti ona nužnost koju i socijalizam kao ustupak reakcionarnom zdravom razumu proglašava vječnom. Time što je za čitavu budućnost nužnost proglasio bazom i posve idealistički proglasio duh najvišim vrhom suviše se čvrsto držao nasljeđa građanske filozofije. Tako bi odnos nužnosti spram carstva slobode ostao puko kvantitativnim, mehaničkim, i priroda, postavljena kao nešto posve strano, kao u prvoj mitologiji, postala bi totalitarna i apsorbirala bi i slobodu i socijalizam. Prepuštanjem mišljenja, koje se u svojem postvarenom obliku kao matematika, mašina, organizacija osvećuje zaboravljenom čovjeku, prosvjetiteljstvo se odreklo vlastitog ozbiljenja. Time što je stezalo sve pojedinačno ostavilo je nepojmljenoj cjelini slobodu da kao gospodstvo nad stvarima udara na bitak i svijest ljudi.

Prevratna praksa ovisi, međutim, o nepopustljivosti teorije spram nesvjesnosti kojom društvo ukružuje mišljenje. Ispunjenje ne dovode u pitanje materijalni uvjeti ozbiljenja, oslobođena tehnika kao takva. To tvrde sociolozi, koji sada izmišljaju protusredstvo, pa makar i kolektivističko, da svladađu sredstvo.³⁶ Krivica je društvena sveza zaslijepljenosti. Mit-ski znanstveni respekt naroda pred danim, koje zapravo neprestano sami stvaraju, konačno i sam postaje pozitivnom činjenicom, tamnicom, pred kojom se revolucionarna mašta stidi same sebe kao da je utopija i iskrivljuje se u poslušno povjerenje u objektivnu tendenciju povijesti. Kao organ prilagođavanja kao puka konstrukcija sredstava, prosvjetiteljstvo je zaista tako destruktivno kao što tvrde njegovi romantični neprijatelji. Ono dolazi do samog sebe tek kada se odrekne svake povezanosti sa prilagođivanjem i kada se odvaži dokinuti lažni apsolut, princip slijepog gospodstva. Duh takve nepopustljive teorije mogao bi duh napretka bez milosti usmjeriti svome cilju. Njegov glasnik Bacon sanjao je o onom mnoštvu stvari »koje kraljevi ne mogu kupiti svim svojim blagom, kojima ne mogu zapovijedati, o kojima njihovi doušnici i isljednici ne mogu izvještavati«. Te su stvari, u skladu s njegovom željom pripale građanima, prosvjetljenim nasljednicima kraljeva. Time što je građansko društvo povećalo silu posredstvom tržišta, povećalo je i one stvari tako da za njihovo upravljanje nisu više potrebni ni građani: samo još svi. Oni su iz snage stvari naučili da se treba odreći moći. Prosvjetiteljstvo se dopunjuje i dokida kada se najbliži praktički ciljevi razotkriju kao ono najudaljenije postignuto i ka-

³⁶ »The supreme question which confronts our generation today-the question to which all other problems are merely corollaries is whether technology can be brought under control... Nobody can be sure of the formula by which this end can be achieved... We must draw on all the resources to which access can be had...« (The Rockefeller Foundation, A. Review for 1943. New York 1944, p. 33-35.) (»Glavno pitanje koje se našoj generaciji danas postavlja – pitanje kojem su svi drugi problemi puki dodaci – jest pitanje da li se tehnologija može imati pod kontrolom. Nitko ne može biti siguran u formulu kojom bi se ta svrha mogla postići... Moramo se oslanjati na izvore koji su nam pristupačni...«)

da se zemlje »o kojima ne javljaju doušnici i isljednici«, naime, priroda, koju gospodstvena znanost ne prepoznaje, prizna kao izvor. Danas, kada se Baconovo proricanje da ćemo »u praksi vladati prirodom« obistinjuje, u tehničkom mjerilu postaje očita bit prisile koju je pripisivao neovladanoj prirodi. To je prisila gospodstva samog. U njegovom razrješenju znanje, u kojem se po Baconu bez sumnje sastoji »nadmoć ljudi«, može sada opstati. Pred takvim se mogućnostima, međutim, u službi sadašnjeg vremena prosvjetiteljstvo pretvara u totalnu prijevaru masa.

EKSURS I

ODISEJ, ILI MIT I PROSVJETITELJSTVO

Pripovijetka o sirenama sadrži u sebi ukrštanje mita i racionalnog rada, a *Odiseja* u cjelini svjedoči o dijalektici prosvjetiteljstva. Pokazuje se povezanost epa i mita, posebice u najstarijim slojevima: pustolovine potječu iz narodnog predanja. No, time što se homerski duh laća mitova, što ih »organizira«, on ujedno dolazi u proturječje s njima. Uobičajeno izjednačivanje epa i mita, koje klasična filozofija ionako napušta, u filozofijskoj se kritici do kraja razotkriva kao prijevara. Oba se pojma odvajaju. Označuju dvije faze historijskog procesa koji se može prepoznati u šavovima homerske redakcije. Homerski govor stvara općost jezika, ukoliko je već i ne pretpostavlja: on, ezoteričnim oblikom svojeg prikazivanja, razrješava hijerarhijski poredak društva čak ili upravo tamo gdje ga slavi; pjevanje o Ahilovoj srdžbi i Odisejevom lutanju već je čeznutljivo stiliziranje onoga što se više ne može pjevati i junak pustolovine pokazuje se kao prasluka upravo one građanske individue čiji pojam izvire iz onog jedinstvenog samopotvrđivanja čiji je predsvjetovni uzorak baš ta lualica. Na primjeru epa, te povijesno-filozofijske protivnosti romana, pri kraju se pojavljuju karakteristike romana i časni se kozmos smisaonog homerskog svijeta razotkriva kao tvorevina uređujućeg razuma koji razara mit upravo time što ga odsjaja u racionalnom poretku.

Uvid u građansko-prosvjetiteljski element kod Homera podvučen je u njemačkoj kasnoromantičkoj interpretaciji antike koja je slijedila Nietzscheovim ranim spisima. Nietzsche

je kao malo tko poslije Hegela spoznao dijalektiku prosvjetiteljstva. Formulirao je i njezin razložen odnos spram gospodstva. Treba »prosvjetiteljstvo natjerati u narod tako da svi svećenici postanu svećenici s nečistom savješću – isto to valja učiniti i s državom. Zadatak je prosvjetiteljstva da ponašanje kneževa i državnika pretvori u namjernu laž...«¹ S druge je strane prosvjetiteljstvo oduvijek bilo sredstvo »velikih umjetnika vladanja (Konfucije u Kini, Imperium Romanum, Napoleon, papinstvo u vrijeme kada mu je bilo stalo do moći a ne samo do svijeta)... Samozavaravanje ljudi u toj točki vrlo je dragocjeno, na primjer u svakoj demokraciji: smanjivanje ljudi i njihovo podređivanje vladavini priželjkuje se kao 'napredak'.«² Istupanjem tog dvostrukog karaktera prosvjetiteljstva njegov se pojam, kao pojam mišljenja koje napreduje, rasteže sve do početka povijesnog predanja. Kod Nietzschea je, međutim, odnos spram prosvjetiteljstva, i time spram Homera, ostao raspolučen, pa je on u prosvjetiteljstvu sagledavao i univerzalno kretanje suvremenog duha čijim je nasljednikom smatrao samog sebe i »nihilističku« moć neprijateljsku životu – a kod njegovih predfašističkih sljedbenika preostaje samo drugi moment, pervertiran u ideologiju. Ova ideologija postaje slijepim hvaljenjem slijepog života sa strane upravo one prakse koja zatamljuje sve živo. To se može razabrati iz odnosa kulturnih fašista spram Homera. Oni u njegovom prikazivanju feudalnih odnosa naslućuju nešto demokratsko, njegovo djelo označuju kao djelo morskih razbojnika i trgovaca i jonski ep odbacuju kao previše racionalan govor i uobičajenu komunikaciju. Zli pogled onih koji se osjećaju povezani sa svakim prividno neposrednim gospodstvom i osuđuju svako posredovanje pravilno zapaža »liberalizam« svakog stupnja. I zaista se linije uma, liberalnosti, građanstva protežu mnogo dalje nego što to pretpostavlja predstava o historiji koja pojam građanina datira tek od kraja srednjovjekovne feudalnosti. Time što novoromantička reak-

¹ Nietzsche, *Nachlass. Werke*, Band XIV, S. 206.

² Nietzsche, navedeno djelo, S. 235.

cija identificira građanina još mnogo ranije, tamo gdje građanski humanizam vidi svetu svježinu koja ga treba legitimirati, svjetska su povijest i prosvjetiteljstvo izjednačeni. Pomodna ideologija koja likvidaciju prosvjetiteljstva smatra svojim navlastitim predmetom izražava mu, i protiv volje, svoje poštovanje. Prisiljena je prepoznati prosvjetiteljstvo i u najudaljenijoj davnini. Upravo njegov najstariji trag prijeti lošoj savjesti današnjih arhaičara mogućnošću da iznova započne proces koji žele zagušiti, iako ga nesvjesno dovršavaju.

Ali, uvid o prosvjetiteljskom, antimitologijskom karakteru Homerovom, o njegovoj suprotstavljenosti htoničnoj mitologiji, neistinit je ako ostaje neograničen. Rudolph Borchardt, najznačajniji pa stoga i najnemoćniji ezoterik njemačke teške industrije u službi represivne ideologije, prerano sustaje u analizi. On previda da su iskonske moći koje hvali već i same stupanj prosvjetiteljstva. Time što bez okolišanja denuncira ep kao roman izmiče mu ono što je istinski zajedničko i epu i mitu: gospodstvo i izrabljivanje. Posredovanje i cirkulacija, sve ono neplemenito što osuđuje u epu, samo je nastavljanje one dvojbene plemenitosti koju u mitu obožava, golog nasilja. U navodnoj nepatvorenosti, u arhaičkom principu krvi i žrtve sadržan je već dio nečiste savjesti i lukavosti gospodstva karakterističnog za nacionalnu obnovu koja se danas pravremenom poslužuje kao reklamom. Već originalni mit sadrži moment laži koje trijumfiraju u pretvornom mitu fašizma, a fašizam je pripisuje prosvjetiteljstvu. Ni jedno djelo, naime, ne svjedoči rječitije o ispreplitanju prosvjetiteljstva i mita nego što to čini homerski tekst, temeljni tekst evropske civilizacije. Kod Homera se ep i mit, oblik i forma, u stvari ne podvajaju, nego suprotstavljaju. Estetički dualizam iskazuje povijesno-filozofijsku tendenciju. »Apolinijski je Homer samo nastavljanje ovog općeg ljudskog umjetničkog procesa kojem zahvaljujemo za individuaciju«, kaže Nietzsche³.

U slojevima Homerovih priča progovaraju mitovi: ali izvještaj o njima, jedinstvo nametnuto difuznim pripovijetka-

³ Nietzsche, navedeno djelo, Band IX, S. 289.

ma, ujedno je i opis bjezanja subjekta van domašaja mitskih moći. To u dubljem smislu važi već za *Ilijadu*. Bijes mitskog sina boginje protiv racionalnijeg vojskovođe i organizatora, nedisciplinirana nedjelatnost junaka, konačno zahvaćanje pobjedonosnoj smrti zapisanog junaka nacionalnohelen-skom, ne više plemenskom nevoljom, posredovanom mit-skom vjernošću spram mrtvog druga, prikazuje takvu poveza-nost pretpovijesti i povijesti. To još drastičnije važi za Odise-ju, koja je bila bliža formi avanturističkog romana. U suprot-nosti između onog ja koje je preživjelo i mnogostruke sudbi-ne oblikuje se suprotnost prosvjetiteljstva i mita. Lutanje od Troje do Itake put je tjelesno posve slabog jastva koje tek za-dobija samopouzdanje kroz mitove. Svijet odranije sekulari-ziran je u prostoru kojim se kreće, stari demoni prebivaju na udaljenim rubovima i otocima civiliziranog sredozemlja, pro-gnani u stijene i pećine iz kojih su jezom davnina proizašli. Pustolovi daju, međutim, ime svakom mjestu. Tako nastaje racionalni pregled nad prostorom. Brodolomac koji drhti prethodi radu kompasa. Njegova nemoć, kojoj nijedno mjes-to mora nije nepoznato, smjera ujedno razvlašćivanje moći. Jednostavna neistina mitova da, naime, more i zemlje uistinu nisu nastanjeni demonima, varljivost i začarana difuznost predanja narodne religije u mnjenju sazealog pojedinca pre-tvara se u nešto ludo, strano jednoznačnosti njegovog cilja, samoodržanja, povratka u domovinu i povratka svome čvrstom posjedu. Pustolovine koje doživljava Odisej sve su odreda opasna mamljenja koja jastvo odvlače sa puta njego-ve logike. On im se uvijek nanovo prepušta, kuša ih kao ne-tko koji se ne da poučiti, ponekad čak kao bedasti radozna-lac, kao što glumac nezasitno vježba sve uloge. »Tamo gdje je, međutim, opasnost, bit će i spas«, kaže Hölderlin: znanje iz kojeg se sastoji njegova identičnost i koje mu omogućuje da preživi ima svoju supstanciju u iskustvu o raznovrsnome, zastranjujućem, raščinjajućem i onaj tko znanjem preživi ujedno je i onaj tko se najhrabrije nudi mogućoj smrti pa po-

* Hölderlin, *Patmos*. Gesamtausgabe des Inselverlags. Text nach Zin-kernagel, Leipzig o. J., S. 230.

moću nje postaje tvrd i moćan. To je tajna u procesu između epa i mita: jastvo nije štura suprotnost pustolovine, nego se u svojoj šturosti oformljuje tek tom suprotnošću, jedinstvo je tek u mnogostrukosti onog što niječe to jedinstvo.⁵ Odisej, kao i svi junaci kasnijih romana, tako reći odbacuje sebe sa-ma da bi se zadobijao; otuđenje od prirode, koje postiže, iz-vršava se predavanjem prirodi s kojom se mjeri u svakoj pus-tolovini, a nesmiljena priroda kojoj zapovijeda ironično tri-jumfira u njegovom nesmiljenom povratku, budući da se vra-ća kao sudac i osvetnik, pa time i kao nasljednik onih snaga kojima je sam izmakao. Na homerskom je stupnju identi-

⁵ Taj proces nalazi svoje neposredno svjedočanstvo na početku dva-desetog spjeva. Odisej primjećuje kako služavke noću odlaze proscima, »i srce mu zalaje u grudima. Kao što odvažna kuja da svoju obrani mladunčad /laje na nekoga koga ne poznaje i za borbu se sprema/ tako mu laje u grudi-ma zbog srđbe nad sramotnim djelom. /Udari se u prsa i potkrijepi srce ri-ječima: /Izdrži samo, oj moje srce! i gore si podnijeti moglo /onoga dana ka-da je ogromni Kiklop /najdraže prijatelje proždri; izdržalo si dok te razum /iz pećine nije odveo, gdje si od smrti strepjelo!/. Tako je, dakle govorio ku-deći srce u prsima nemirnim; /skoro se srce smirilo i nepomućeno/ istrajalo. A on se još dugo nemirno kretao« (XX, 13-24). Subjekt, još nije u sebi čvrst, identično sazdan. Afekti, odvažnost i srce, miču se neovisno o njemu. »... i Odisej se udara po grudima, to jest, lupa o svoje srce i govori mu. Lupa mu srce, dio se tijela miče, dakle, protiv njegove volje. Njegovo oslovljavanje srca nije puka forma, kao što se u Euripidu govori ruci i nozi, jer treba da se pokrenu, nego srce djeluje samostalno« (Wilamowitz-Moellendorf, *Die He-imkehr des Odysseus*, Berlin 1927, S. 189). Afekt se izjednačuje sa životi-njom, koju čovjek sebi podređuje: poredba s kujom pripada istom sloju is-kustva kao i preobrazba suputnika u svinje. Subjekt još uvijek je raspolučen i prisiljen na nasilje i protiv prirode u sebi i izvan sebe. To je dostignuće uma samoodržanja. »... najprije je onaj tko je govorio još pomišljao na neobuzda-no lupajuće srce; metis mu je nadmoćna, ona je upravo druga unutarnja sna-ga: ona je spasila Odiseja. Kasniji bi filozofi tu snagu kao nus ili logistikon suprotstavili nerazumnim dijelovima duše« (Wilamowitz, navedeno djelo, S. 190). O »jastvu«, autos, na tomu se mjestu govori tek u 24. stihu: nakon što je uspjelo obuzdavanje poriva umom. Ukoliko se izboru i slijedu riječi pridaje značenje, Homer bi identično Ja promatrao tek kao rezultat unutarjud-skog savlađivanja prirode. To novo jastvo drhti u sebi, stvar, tijelo, nakon što je srce u njemu ukroćeno. Na svaki način se čini da zajedničko postavlja-nje duševnih momenata koji često međusobno govore, a koje je Wilamowitz posebno analizirao, potvrđuje labavu efemernu sazdanost subjekta, čija je supstancija jedino u izjednačavanju tih momenata.

nost jastva u takvoj mjeri funkcija neidentičnog, disociranih, neartikuliranih mitova, da se mora na njih oslanjati. Unutar nje organizacijska forma individualnosti, vrijeme, toliko je slaba da jedinstvo pustolovina ostaje vanjskom, a njihov slijed prostornom promjenom prizorišta, područja lokalnih božanstava u koja dovodi oluja. Uvijek kada je jastvo u kasnijim razdobljima na sličan način oslabilo ili kada je prikazivanje pretpostavljalo da kod čitatelja postoji slična slabost, pripovijedanje je života nanovo spalo u slijed pustolovine. Naporno i proturječno se u slici putovanja historijsko vrijeme odvaja iz prostora, sheme svakog mitskog vremena koju nije moguće opozvati.

Organ jastva kojim ono preživljava pustolovine, kojim se odbacuje da bi se zadržalo, jest lukavost. Pomorac Odisej vara prirodna božanstva kao što civilizirani putnik vara divljake nudeći im staklene drangulije za slonovu kost. Samo ponekad zaista zamjenjuje. Tada daje i prima darove gostoljubivosti. Ti su homerski darovi nešto između zamjene i žrtve. Poput žrtvenog čina treba da nadoknade prolivenu krv, bilo strancevu ili naseljenika koje su pirati pobijedili, i da ustvrde odustajanje od osвете. Ujedno se u tim darovima pojavljuje princip ekvivalenta; domaćin realno ili simbolički dobija protuvrijednost svoje usluge, a gost popudbinu koja mu teoretski treba omogućiti da stigne do kuće. Iako domaćin ne dobija neposrednu protuvrijednost, može računati s time da će on sam ili njegovi biti jednako primljeni: kao žrtva elementarnim božanstvima dar je ujedno i nekakvo rudimentarno osiguranje pred njima. Rašireno, ali opasno moreplovstvo rane Grčke daje pragmatičke pretpostavke tako nečega. I sam Posejdon, Odisejev elementarni neprijatelj, misli u ekvivalentnim pojmovima kada se uvijek nanovo žali da je Odisej na svojim lutanjima dobio više darova nego što bi dobio kao puni iznos svoga trojanskog plijena s kojim bi stigao kući da ga Posejdon nije ometao. Takva se racionalizacija može kod Homera naći u navlastitom žrtvovanju. Za hekatombu određene veličine očekuje se odgovarajuća blagonaklonost božanstva. Ukoliko je razmjena sekularizacija žrtve, onda je već i žrtvovanje samo magična shema racionalne razmjene, ljud-

ska priredba kojom se ovladavaju bogovi koje svrgavaju upravo njima namijenjene počasti.⁶

Moment prijekare prilikom žrtvovanja jest pralik odisejske lukavosti, pa su mnoge Odisejeve lukavosti sadržane tako reći u pojedinim žrtvovanjima prirodnim božanstvima.⁷ I heroji i solarni bogovi podjednako varaju prirodna božanstva. Odisejevi olimpski prijatelji koriste se Posejdonovim boravljenjem kod Etiopljanja, zaostalog ljudstva koje ga još poštuje i prinosi mu velike žrtve, za to da svog štićenika sigurno upute na njegov put. Prijekara je involvirana već u samoj žrtvi koju Posejdon sa zadovoljstvom prihvata: ograničavanje amorfnog boga mora na određeno mjesto, na sveti okrug,

⁶ Svezu između žrtve i razmjene je Klages, nasuprot Nietzscheovoj materijalističkoj interpretaciji, shvatio sasvim magično: »To da mora žrtvovati pogada naprosto svakog, budući svatko, kao što smo vidjeli, dobija dio života i svih životnih dobara – ono izvorno *suum quique* – samo time da stalno daje i vraća. Nije, međutim, riječ o razmjeni samo u smislu uobičajene razmjene dobara (iako i ona, doduše, na prapočetku dobija posvećenje od žrtvene misli) nego o razmjeni fluida ili esencija time što se vlastita duša predaje životu svijeta koji nosi i hrani« (Ludwig Klages, *Der Geist als der Widersacher der Seele*, Leipzig 1932, Band III. Teil 2, S. 1409). Dvostruki karakter žrtve, međutim, prvo magično samopredavanje pojedinca kolektivu – ma kako se to zapravo zbivalo – i samodržanje posredstvom tehnike ove magije, implicira objektivno proturječje koje vodi upravo razvijanju racionalnog elementa u žrtvi. Zbog magične ukletosti koja još traje racionalnost se, kao način ponašanja žrtvujućeg, pretvara u lukavost. I sam Klages, vatreni pobornik mita i žrtvovanja, naišao je na to i prisiljen je na to da čak i u idejnoj slici Pelagijaca razlikuje između prave komunikacije s prirodom i laži, a da ipak ne može iz samog mitskog mišljenja razviti suprotni princip spram privida magičnog ovladavanja prirodom, jer se iz takvog privida upravo i sastoji bit mita. »Nije više pogansko vjerovanje nego, štoviše, pogansko suvjerjeje kada božanski kralj prilikom zauzimanja prijestolja mora položiti zakletvu da će sunce pustiti sjati i da će učiniti da se polje prekrije plodovima« (Klages, navedeno djelo, S. 1048).

⁷ Uz to pristaje i činjenica da kod Homera nema pravog žrtvovanja ljudi. Civilizacijska tendencija epa dolazi do izražaja kod izbora zbivanja o kojima se izvješćuje. »With one exception... both Iliad and Odyssey are completely expurgated of the abomination of Human Sacrifice« [S jednom iznimkom... i *Ilijada* i *Odiseja* kompletno su očišćene grozote žrtvovanja ljudi – op. prev.] (Gilbert Murray, *The Rise of the Greek Epic*, Oxford 1911, p. 150).

ujedno ograničuje i njegovu moć, pa za zasićenje etiopskim volom mora platiti odustajanjem od toga da iskali svoj bijes na Odiseju. Svi ljudski žrtveni čini, planski provedeni, varaju boga kojem su namijenjeni: oni boga podređuju primatu ljudskih svrha, razrješavaju njegovu moć, a prijevara na njemu prelazi u onu koju nevjerni svećenici počinjuju nad vjernom općinom. Lukavost potječe iz kulta. Sam Odisej fungira ujedno kao svećenik i kao žrtva. Kalkulacijom vlastitog uloga dovodi do negacije one moći u koju ulaze. Time iskupljuje svoj život. Prijevara, lukavost i racionalnost nisu, međutim, jednostavno, suprotstavljeni arhaići žrtve. Posredstvom Odiseja dolazi do samosvijesti jedino moment prijave prilikom žrtvovanja, koji je možda najunutarniji razlog prividnog karaktera mita. Iskustvo da simbolična komunikacija s božanstvom posredstvom žrtve nije realna, mora biti prastaro. U žrtvi sadržano nadomještanje što ga veličaju novomodni racionalisti ne može se razdvojiti od obogotvorenja žrtve, prijave, svećeničkog racionaliziranja ubojstva apoteozom izabranog. Nešto od te varke, kojom se upravo osoba osuđena na propast uzvisuje u nositelja božanske supstancije, oduvijek se osjeća u onom ja koje za samo sebe ima zahvaliti žrtvovanju trenutka budućnosti. Njegova je supstancijalnost isto tako prividna kao i besmrtnost zaklane žrtve. Nije slučajno što je Odisej mnogima važio za božanstvo.

Sve dok se žrtvuju pojedinci, dok žrtva uključuje suprotnost kolektiva i individue, dotle se objektivno zajedno sa žrtvovanjem izvršuje prijevara. Ukoliko vjerovanje u nadomještanje žrtvom znači sjećanje na ono u jastvu što nije izvorno, što nije dio povijesti gospodstva, utoliko je takvo vjerovanje u neistinito s obzirom na oblikovano jastvo: jastvo jest upravo onaj čovjek od kojeg se više ne očekuje magična snaga nadomještanja. Konstituiranje jastva upravo prekida onu fluktuirajuću svezu s prirodom koja se, navodno, postiže žrtvovanjem jastva. Svaka je žrtva restauracija, a povijesna realnost u kojoj se zbiva pokazuje njezinu lažnost. Drevno vjerovanje u žrtvu jest vjerojatno već uvriježena shema po kojoj podređeni nepravdu što im je nanesena još jednom po-

navljaju na sebi da bi je mogli podnijeti. Žrtva ne spašava nadomjesnim vraćanjem neposrednu, tek prekinutu komunikaciju, kao što misle današnji mitolozi, nego institucija žrtve jest znamenje historijske katastrofe, nasilni čin kako nad čovjekom tako i nad prirodom. Lukavost nije ništa drugo do subjektivno razvijanje ove objektivne neistine žrtve, pa ju i smjenjuje. Ta neistina možda nije uvijek bila puka neistina. Na jednom od stupnjeva predvremena⁸ žrtve su, možda, imale neku vrst krvave racionalnosti koja se, doduše, ni tada nije mogla sasvim razlikovati od žudnje za privilegijama. Teorija žrtve koja danas prevladava odnosi se na predstavu o kolektivnom tijelu, plemenu kojem treba da se u obliku snage vrati prolivena krv člana plemena. Iako je totemizam već u svoje vrijeme bio ideologija, on ipak označuje realno stanje u kojem je vladajući um trebao žrtve. To je stanje arhaičkog nedostatka u kojem se teško može razlikovati žrtvovanje ljudi i kanibalizam. Brojno narasli kolektiv ponekad se može održati samo korištenjem ljudskog mesa; moguće je da su mnoge etničke ili socijalne grupe u tolikoj mjeri uživale u kanibalizmu da je užitak bio jednak današnjoj odvratnosti pred time. Navade iz kasnijeg vremena, kao, na primjer, takozvani *ver sacrum*, kada u gladnim vremenima čitavo godišće mladića biva prisiljeno da se uz razne ritualne priredbe iseli, jasno pokazuju poteze u kojima je još vidljiva takva barbarska, iako profinjeno barbarska, racionalnost. Ta je racionalnost morala postati iluzornom već prije konačnog oblikovanja mitskih narodnih religija: kada je sistematski lov pleme opskrbio s dovoljno životinja tako da nije bilo potrebno jesti članove plemena, spretni su lovci i postavljali zamki morali posum-

⁸ Ali ne na najstarijem stupnju. »Običaj žrtvovanja ljudi... mnogo je prošireniji među barbarima i poluciviliziranim narodima nego među pravim divljacima, a na najnižim kulturnim stupnjevima uopće nije poznat. Bilo je primijećeno da se kod nekih naroda vremenom sve više razvijao«, na Društvenim otocima, u Polineziji, u Indiji kod Azteka. »U vezi s Afrikancima kaže Winwood Reade: „Što je nacija moćnija to su žrtve značajnije« (Eduard Westermarck, *Ursprung und Entwicklung der Moralbegriffe*, Leipzig 1913, Band 1913, S. 363).

njati u vračevu zapovijed da treba jesti određene žrtve.⁹ Magično kolektivno interpretiranje žrtve koje potpuno niječe njezinu racionalnost zapravo je racionalizacija žrtvovanja; jednostavno prosvjetljeno mnjenje da je ono što je danas ideologija nekada moglo biti istina jest, međutim, previše bezazleno:¹⁰ najnovije ideologije samo su reprize najstarijih koje utoliko dublje posizu ukoliko je to potrebno kada razvoj klasnog društva razotkrije laž ranije sankcioniranih ideologija. Mnogo spominjana iracionalnost žrtve samo je izraz toga

⁹ Kod ljudožderskih naroda, npr. onih iz zapadne Afrike, »ni žene ni mladići ne smiju kušati... delikatesu« (Westermarck, navedeno djelo, Leipzig 1909, Band II, S. 459).

¹⁰ Wilamowitz postavlja nas u »oštru suprotnost« spram logosa (*Glaube der Hellenen*, Berlin 1931, Band I, S. 41 f.). Za njega mit je »priča koju si pripovijedaju, dječja bajka i neistina, ili posve nerazdvojeno, vrhunska istina koju se ne može dokazati kao kod Platona. Wilamowitz je svjestan prividnog karaktera mita ali izjednačuje ga s pjesništvom. Drugim riječima: on traži mitove tek u signficirajućem jeziku koji je već stupio u objektivno proturječje spram intencije mitova a s kojim se u pjesništvu želi izmiriti: »Mit je ponajprije izrečeni govor, riječ nikada ne ide na njegov sadržaj« (navedeno djelo). Time što hipostazira taj klasni pojam mita koji već pretpostavlja um kao svoje eksplicitno proturječje, on dospijeva – u neizrečenoj polemici s Bachofenom, kojemu se kao modnoj pojavi ruga iako ne navodi ime – do dosljednog razdvajanja mitologije i religije (navedeno djelo, S. 5) pri čemu se mit ne pojavljuje kao stariji nego upravo kao mladi stupanj: »Pokušavam slijediti ovo nastajanje, mijenjanje i prelazak iz vjere u mit« (navedeno djelo, S. 1). Kruta departmanska nadmenost helenista onemogućuje mu uvid u dijalektiku mita, religije i prosvjetiteljstva: »Ne razumijem jezike iz kojih dolaze danas toliko omiljene riječi kao tabu i totem, mana i orenda, ali smatram dopuštenim držati se Grka i o grčkom misliti grčki« (navedeno djelo, S. 10). Kako se s time, naime s neposredovanim mnjenjem da »u najstarijem helenstvu leži zametak platonskog božanstva« može udružiti historijski uvid koji zastupa Kirchoff a Wilamowitz preuzima, da je najstarija jezgra *Odiseje* jezgra mitskih susreta nostosa (povratka kući), ostaje posve nejasnim pa i centralni pojam mita ostaje kod Wilamowitza bez dostatne filozofijske artikulacije. No, ipak je u njegovom otporu spram iracionalizma koji obožava mit i u njegovom inzistiranju na neistinitosti mita sadržan i veliki uvid. Odratnošću spram primitivnog mišljenja i pretpovijesću jasno se ističe napetost koja je oduvijek postojala između varave riječi i istine. Ono što Wilamowitz predbacuje kasnijim mitovima, proizvoljno izmišljanje, mora u najstarijim već biti sadržano u pseudosu žrtve. Ovaj pseudos upravo je srodan onom platonskom božanstvu koje Wilamowitz svojim datiranjem vraća arhaičnom helenizmu.

da je praksa žrtvovanja trajala duže od nužnosti žrtvovanja koja je sama sobom neistinita, budući da je samo partikularno racionalna. Lukavost se hvata upravo za taj rascjep između racionalnosti i iracionalnosti žrtve. Čitava demitologizacija zapravo ima formu nezaustavljivog doživljavanja uzaludnosti i suvišnosti žrtvovanja.

Princip žrtve zbog svoje se iracionalnosti pokazuje prolaznim, a održava se zbog svoje racionalnosti. Ona nije nestala, samo se promijenila. Jastvo nastaje suprotstavljanjem nestajanja u slijepoj prirodi, a žrtva uvijek ponovno ukazuje na prohtjeve ove prirode. Ali, jastvo pri tomu uvijek ostaje dio prirodne sveze, ostaje nešto živo što se želi živom suprotstaviti. Snižavanje cijene žrtve racionalnošću koja je sama održavana isto je toliko razmjena kao što je to bila žrtva. Trajno identično jastvo koje nastaje nadilaženjem žrtve i samo je neposredno tvrdi, neumitni, žrtveni ritual koji čovjek celebrira samom sebi time što svoju svijest suprotstavlja prirodnoj svezi. To je ono istinito u slavnoj priči nordijske mitologije po kojoj je Odin kao žrtva za samog sebe visio s drveta i u Klagesovoj tezi da je svaka žrtva žrtva boga bogu, kao što je to prikazano u monoteističkoj presvlaci mita, kristologiji.¹¹ Samo što onaj sloj mitologije u kojem se jastvo pojavljuje kao žrtvovanje samog sebe ne izražava toliko izvornu koncepciju narodne religije koliko prihvatanje mita u civilizaciju. U klasnom društvu, iz neprijateljstva jastva spram žrtvovanja slijedi žrtvovanje jastva, budući da je to neprijateljstvo plaćeno nijekanjem prirode u čovjeku u svrhu gospodstva nad izvanljudskom prirodom i drugim ljudima. Upravo je to nijekanje, jezgra cjelokupne civilizacijske racionalnosti, ćelija bujanja mitske iracionalnosti: nijekanjem prirode u čovjeku ne postaje smušenim i neprozirnim samo telos vanjskog ovladavanja prirode, nego i telos vlastitog života. U trenutku u kojem čovjek napušta svijest o samom sebi kao o prirodi postaju ništavnima sve svrhe zbog kojih se održava na životu, društveni napredak, rast svih materijalnih i duhovnih snaga,

¹¹ Shvaćanje kršćanstva kao poganske žrtvene religije bitno utemeljuje knjigu Wernera Hegemanna, *Geretteter Christus*, Postdam 1928.

čak i sama svijest, a introniziranje sredstva kao svrhe, koje u kasnom kapitalizmu poprima karakter otvorenog ludila, može se zapaziti već u prapovijesti subjektivnosti. Gospodstvo čovjeka nad samim sobom na čemu se temelji njegovo jastvo, uvijek je virtualno uništavanje subjekta, iako se događa u njegovoj službi, budući da svladana, zatomljena i samoodržanjem uništena suptancija nije ništa drugo nego ono živo, a dostignuća samoodržanja mogu se odrediti jedino kao funkcija ovog živog, upravo onog što treba održati. Protuumnost totalitarnog kapitalizma, čija tehnika zadovoljavanja potreba u svojem opredmećenom obliku determiniranom gospodstvom upravo onemogućuje zadovoljavanje potreba i vodi istrebljenju ljudi – ta je protuumnost prototipski oblikovana u junačku koji izbjegava žrtvu. Povijest civilizacije je povijest introverzije žrtve. Drugim riječima: povijest odricanja. Svatko tko se odriče daje od svojeg života više nego što mu se vraća, više od života koji brani. To se razvija u svezi lažnog društva. U njemu je svatko suvišan i prevaren. No, društvena je nevolja to što bi onaj tko bi se ogradio od univerzalne, nejednake i nepravedne razmjene, tko se ne bi odricao, tko bi odmah uzimao neokrnujenu cjelinu, upravo time izgubio sve, čak i bijedni ostatak koji mu omogućuje samoodržanje. Sve su suvišne žrtve potrebne: protiv žrtve. I Odisej je takva žrtva, jastvo koje se neprestano svladava¹² i time propušta život koji spasava i kojeg se sjeća samo kao lutanja. Pa ipak je ujedno i žrtva u svrhu dokidanja žrtvovanja. Njegovo gospodstveno odricanje je kao borba sa mitom zastupanje društva koje odricanje i gospodstvo nisu više potrebni: koje gospoduje samim sobom zbog pomirenja, a ne zbog nasilja nad sobom i drugima.)

¹² Tako na primjer, kada odustaje od toga da Polifema odmah ubije (IX, 302), kada dopušta da ga Antinoj zlostavlja e da se ne bi izdao (XVII, 460). Usp. nadalje epizodu s vjetrovima (X, 50) i Teiresiasovo proricanje u prvoj nekiji (XI, 105), u kojoj se povratak kući čini ovisnim o savladavanju srca. Odisejevo odricanje doduše još nema definitivni karakter, nego samo karakter odgode: djela osvete koja si zabranjuje kasnije toliko temeljitije izvršuje: onaj, tko podnosi zapravo je strpljiv. U njegovom ponašanju još je takoreći otvoreno, poput prirodne svrhe, ono što se kasnije u totalnom imperativnom odricanju skriva da bi time zadobilo pravu nezaustavljivu snagu, snagu iz podređivanja svega prirodnog. Smještanjem u subjekt, emancipacijom

Transformiranje žrtve u subjektivnost događa se u znaku one lukavosti koja je oduvijek imala udio u žrtvi. U neistini lukavosti, prijevara postavljena žrtvom postaje elementom karaktera, osakaćenjem »lukavca« čija fizionomija pokazuje tragove udaraca što ih je u svrhu samoodržanja zadao samom sebi. U tomu se izražava odnos duha i fizičke snage. Nositelj duha, zapovjednik, a lukavi Odisej skoro je uvijek predstavljen tako, unatoč svim izvještajima o njegovom junaštvu svakako je fizički slabiji od snaga predvremena s kojima se mora boriti za svoj život. Prilike kod kojih se ističe gola fizička snaga pustolovca, borba sa prosjakom Irosom, koju protežiraju prosci, i napinjanje luka, sportske su prirode. Samoodržanje i tjelesna snaga nisu više isto: atletske sposobnosti Odisejeve su sposobnosti džentlmena koji, oslobođen praktičkih briga, može trenirati vladajući i svladavajući se. Snaga distancirana od samoodržanja upravo koristi samoodržanju: u agonu sa slabashnim, proždrljivim, nediscipliniranim prosjakom, ili s onima koji se bezbrižno izležavaju, Odisej na tim zaostalima simbolički izvršava ono što se posredstvom organiziranog zemljoposjedništva već davno zbilo u njemu i legitimira se kao plemić. Teže mu je tamo gdje nailazi na predsvjetovne snage koje nisu ni domesticirane niti oslabljene. Nikada se ne može sam upustiti u fizičku borbu sa mitskim silama koje nastavljaju sa svojom egzotičnom egzistencijom. Ceremonijale žrtvovanja, o koje se uvijek nanovo sapliće, mora priznavati kao dane: ne može ih slomiti. Umjesto toga, on ih formalno pretvara u pretpostavke vlastite umne odluke. Ta se odluka takoreći uvijek izvršuje unutar prapovijesnog izričaja suda na kojem se temelji žrtvena situacija. To što je stara žrtva u

od mitski danog sadržaja, ovo podređivanje postaje »objektivnim«, stvarno samostalnim spram svake posebne ljudske svrhe, postaje općim racionalnim zakonom. Već u Odisejevom strpljenju, a još jasnije u ubojstvu prosaca, osveta prelazi u jurističku proceduru: upravo konačno ispunjenje mitskog poriva postaje stvarnim instrumentom gospodstva. Pravo je osveta koja se odriče. Time što se, međutim, ova strpljivost suca oblikuje na nečem izvanjskom, u čežnji za domovinom, ona dobija poteze nečeg ljudskog, skoro prisnog koji nadilaze odgođenu osvetu. U razvijenom građanskom društvu i jedno i drugo nestaje: u pomisli na osvetu i čežnja postaje tabu a upravo je to ustoličenje osvete, posredovano osvetom jastva na sebi.

međuvremenu postala iracionalnom pameti slabijeg prezentira se kao glupost rituala. On akceptira ritual i drži se svakog slova. Ali, izriječ koji je postao besmislenim opoziva se u tomu da se u njegovom vlastitom stavku nalazi prostor u kojemu se može umaći. Upravo duh koji vlada prirodom uvijek vindicira superiornost prirode u takmičenju. Čitavo se građansko prosvjetiteljstvo slaže u zahtijevanju trezvenosti, smisla za činjenice, pravilnog procjenjivanja omjera snaga. Želja ne smije biti otac misli. To, međutim, potječe odatle što je svaka moć u klasnom društvu vezana uz glodajuću svijest o vlastitoj nemoći spram fizičke prirode i njezinih društvenih nasljednika, onih mnogobrojnih koji su potlačeni. Samo svjesno usmjereno prilagođivanje prirodi posreduje je fizički slabijem. *Ratio* koji potiskuje mimezis nije njezina puka suprotnost. I sam je mimezis: mimezis spram mrtvog. Subjektivni duh time što dokida dušu u prirodnom ovladava tom prirodom bez duše samo imitiranjem njezine šturosti i time što samog sebe dokida kao animistički. Oponašanje stupa u službu gospodstva time što čovjek i samog čovjeka proglašava antropomorfizmom. Shema je odisejske lukavosti ovladavanje prirodom pomoću takvog prilagođivanja. U procjenjivanju omjera snaga koje preživljavanje već unaprijed čini ovisnim o priznavanju vlastitog poraza, virtualno o smrti, sadržana je već u zametku građanska deziluzija, vanjska shema introverzije žrtve, odricanje. Lukavac preživljava samo po cijenu vlastitog sna koji izvlači time što i sebe i snage izvan sebe oslobađa čarolija. Nikada ne može imati sve, mora znati čekati, imati strpljenja, mora se odricati, ne smije jesti ni lotos niti goveda svetog Hiperiona, i kada plovi kroz moreuz mora uračunati gubitak svojih drugova koje Scila grabi sa broda. Odisej se provlači, na taj način preživi, i sva slava koju mu dodjeljuju i koju prihvaća samo potvrđuje da se dostojanstvo heroja postiže samo ponižavanjem težnje za cijelom, općom, nepodijeljenom srećom. Formula Odisejeve lukavosti jest u tomu što odvojeni, instrumentalni duh, time što se rezignirano prilagođuje, prirodi daje njezino i upravo je time vara. Mitske pošasti, u čija područja moći Odisej dolazi, redom su

takoreći okamenjene nagodbe, pravni prohtjevi iz predvremena. Tako se u razvijeno patrijarhalno doba prezentiraju relikti starije narodne religije: pod olimpskim su nebom postale figure apstraktnog usuda, besmislene nužnosti. To što bi bilo nemoguće poći drugim putem nego između Scile i Haribde, racionalistički se može shvatiti kao mitska transformacija premoći morskih strujanja nad malim starovjekovnim lađama. Ali, u mitski opredmećenom predanju, prirodni je odnos između snage i nemoći već poprimio karakter pravnog odnosa. Scila i Haribda imaju pravo na ono što im dođe među zube, kao što Kirka ima pravo da preobrazi onoga tko nije odolao, a Polifem smije raspolagati tijelima svojih gostiju. Od svake se mitske figure očekuje da uvijek nanovo čini isto. Svaka se sastoji iz ponavljanja: neuspjeh ponavljanja predstavljao bi i kraj mitske figure. Sve one pokazuju tragove onoga što se u podzemaljskim mitovima o kazni, kod Tantalusa, Sizifa, Danaida, utemeljuje olimpskim pravorijekom. To su figure prinude: grozote koje čine, prokletstvo je na koje su osuđene. Mitska se neumitnost definira ekvivalencijom između tog prokletstva, nedjela kojim se ispašta i krivice koja zbog toga nastaje i zbog koje se prokletstvo obnavlja. Svako pravo u dosadašnjoj povijesti ima tragove te sheme. U mitu svaki moment u kružnom kretanju izjednačuje prethodni i pomaže time da se sveza krivice instalira kao zakon. Tomu se suprotstavlja Odisej. Jastvo reprezentira racionalnu općost nasuprot neizbježnosti sudbine. Međutim, budući da Odisej nalazi opće i neizbježno međusobno isprepleteno, njegova racionalnost poprima nužno ograničen oblik, oblik izuzetka. Mora izbjeći odnose pravde koji ga uključuju i ugrožavaju, koji su upisani takoreći u svaku mitsku figuru. On priznaje pravni sustav time što taj sustav gubi svoju moć upravo priznavanjem te moći. Nemoguće je slušati sirene i odoljeti im: ne može im se prkositi. Prkos i zaslijepljenost su isto i onaj tko prkosi gubi se u mitu kojem se protivi. *Lukavost je, međutim, racionalni prkos.* Odisej ne pokušava naći put kojim bi izbjegao sirene. On ne pokušava uzdati se u svoje znanje i slobodno pokušati mamljenje, uvjeren da mu je sloboda do-

statna zaštita. On je manji od makova zrna i brod se kreće predodređenim fatalnim pravcem, a Odisej uviđa da, ma kako se svjesno distancirao od prirode, u slušanju ostaje njezin sužanj. On se pridržava pogodbe svoje ovisnosti i koprcu se privezan na jarbolu u želji da se baci u propast. Ali, Odisej je pronašao rupu u pogodbi zbog koje izmiče pogodbi, iako je ispunjuje. U davnoj pogodbi nije određeno smije li prolaznik ili ne smije biti privezan dok sluša pjesmu. Vezivanje se pojavljuje tek na stupnju na kojem se zarobljeni ne ubijaju odmah. Odisej priznaje arhaičnu nadmoć pjesme tako da se, prosvijećen tehnikom, daje privezati. Klanja se pjesmi žudnje, ali onemogućuje i nju i smrt. Onaj tko sluša vezan jednako želi poći sirenama kao i drugi. Ali, napravio je sve da ne može popustiti svojoj žudnji. Usprkos snazi svoje želje koja odražava snagu poluboginja, ne može k njima, jer su njegovi suputnici zbog voska u ušima jednako gluhi i za pjesmu i za očajne krikove zapovjednika. Sirene dobiju svoje, ali to je već u građanskoj prapovijesti neutralizirano u čežnju onoga tko prolazi. Ep ne govori o tomu što se događa sa sirenama kada lađa prođe. U tragediji to bi, međutim, morao biti njihov posljednji čas, kao što je bio i za sfinxu čiju je zagonetku riješio Edip rušeći je izvršavanjem njezine zapovijedi. Jer, pravo mitskih figura kao jačih zasnovano je samo neispunivošću njihovih prohtjeva. Ispune li se, gotovo je s mitovima za sva vremena. Sve od Odisejevog sretno-nesretnog susreta sa sirenama, sve su pjesme bolesne i cjelokupna je muzika Zapada zaokupljena besmisлом pjevanja u civilizaciji koji ujedno predstavlja i pokretačku snagu muzičke umjetnosti.

Dokidanjem se pogodbe njezinim doslovnim izvršavanjem mijenja i povijesno stajalište jezika: on prelazi u označivanje. Mitski je usud, fatum, bio isto što i izgovorena riječ. Krug predodžbi kojem pripadaju sudbonosna izricanja mitskih figura, neizbježno ispunjena, još ne poznaje razliku između riječi i predmeta. Riječ treba imati neposrednu moć nad stvarima, izraz i namjera se poklapaju. Lukavost se sastoji upravo u korištenju razlike. Hvata se za riječ da bi se promijenila stvar. Tako svijest potječe iz intencije: u svojoj nevo-

lji Odisej postaje svjestan dualizma time što doživljava da identična riječ može značiti različito. Budući da se imenu Udeis može podmetnuti i junak i nitko, njemu uspijeva slo-miti ukletost imena. Nepromijenjene riječi ostaju formule neumitne prirodne sveze. Već se u magiji krutost tih riječi trebala suprotstaviti krutosti usuda koja se ujedno i odražuje u riječima. Već je u tomu bila sadržana suprotnost između riječi i onog čemu se riječ prilagodila. Na homerskom stupnju ta je suprotnost određujuća. Odisej u riječima otkriva ono što se u razvijenom građanskom društvu zove formalizam i perenirajuća obavezanost riječi plaća se time što se distanciraju od sadržaja kojim su ispunjene, što su povezane u odstojanju od svakog mogućeg sadržaja; mogu značiti i nikog i Odiseja. Iz formalizma mitskih imena i postavki koji, poput prirode ravnodušni, žele zapovijedati ljudima i poviješću proizlazi nominalizam, prototip građanskog mišljenja. Lukavost samoodržanja živi od procesa koji se odvija između riječi i stvari. Dva proturječna Odisejeva čina prilikom susreta s Polifemom, njegova poslušnost i njegovo odricanje imena, ipak su jedno te isto. On se opredjeljuje za samog sebe time što se zataje kao da ga nema, spasava svoj život time što nestaje. Takvo je prilagođivanje mrtvome posredstvom jezika sadržano u shemi moderne matematike.

Lukavost kao sredstvo u jednoj razmjeni u kojoj se sve odvija po pravilima, gdje se pogodba ispunjuje, a partner je ipak prevaren, ukazuje na privredni tip koji nastupa najkasnije u ranoj antici, ako ne već i u mitsko predvrijeme: prastara »prigodna razmjena« između zatvorenih kućnih gospodarstava. »Ponekad se razmjenjuju viškovi, ali težište opskrbe jest u vlastitim proizvodima.¹³ Način ponašanja pustolova Odiseja podsjeća na način ponašanja u prigodnoj razmjeni. Čak i u patetičnoj slici prosjaka feudalac pokazuje poteze orijentalnog trgovca¹⁴ koji se vraća sa nečuvenim bogatstvom

¹³ Max Weber, *Wirtschaftsgeschichte*, München und Leipzig, 1924, S.

3.

¹⁴ Victor Berard je posebno naglasio semitski element *Odiseje*, doduše pomoću stanovitih apokrifnih konstrukcija. Ups. poglavlje, »Les Phéniciens et l'Odyssée« u Victor Bérard, *Résurrection d'Homère*, Paris 1930, p. 111.

budući da je prvi put, nasuprot tradiciji, napustio krug domaćeg gospodarstva, »otplivio«. Pustolovni element njegovih poduzimanja ekonomijski nije ništa drugo nego iracionalni aspekt njegovog *ratio* nasuprot prevladavajućoj tradicionalističkoj privrednoj formi. Iracionalnost tog *ratio* ispoljava se u lukavosti kao prilagođivanju građanskog uma svakom neumu na koji nailazi kao na veću snagu. Lukavi pojedinac već je onaj *homo oeconomicus* na kojeg će jednom ličiti svi razumni: stoga je Odiseja ujedno već i Robinziona. Obojica prototipskih brodolomaca pretvaraju svoju slabost – slabost individue odvojene od kolektivnosti – u svoju društvenu snagu. Prepušteni su slučajnostima morskih valova, bespomoćno izolirani, a njihova im izoliranost diktira bezobzirno slijedeće atomističkog interesa. *Oni utjelovljuju princip kapitalističke privrede još prije nego što koriste radnika*; ono što od spasenog dobra donose u nova preduzimanja uljepšava istinu da poduzetnici stupaju u konkurenciju s nečim što je više nego samo marljivost njihovih ruku. Njihova nemoć spram prirode već fungira kao ideologija njihove društvene premoći. Odisejeva nemoć da se obrani od mora zvuči kao legitimacija za putnika da se obogati na domorocima. *To je građanska ekonomika kasnije fiksirala pojmom rizika: mogućnost propasti trebala je moralno utemeljiti profit*. Sa stajališta razvijenog razmjenskog društva i njegovih individua, Odisejeve su pustolovine puko prikazivanje rizika iz kojih se sastoji put do uspjeha. Odisej živi po praprinčipu koji je nekada konstituirao građansko društvo. Postoji mogućnost biranja između toga da se vara ili da se propane. Prijevara je znamenje na onom *ratio* i u njoj se razotkriva njegova partikularnost. Stoga uz univerzalno podružtvljenje koje zamišlja svjetski putnik Odisej i solo-tvorničar Robinzon izvorno već ide i apsolutno osamljenje koje postaje očitim krajem građanskog razdoblja. Radikalno podružtvljenje znači radikalno otuđenje. I Odisej i Robinzon imaju posla s totalnošću: jedan ju je izmjerio, drugi stvorio. Obojici to uspijeva samo u potpunoj odvojenosti od svih drugih ljudi. Te druge obojica susreću samo u otuđenom obliku, kao neprijatelje ili oslonce, uvijek kao instrumente, kao stvari.

Jedna od prvih pustolovina navlastitog povratka u domovinu vraća se, međutim, još dalje, čak i od barbarskog razdoblja demona i bogova koji čaraju. Radi se o priči o Lotofagima, o onima koji jedu lotos. Onaj tko jede njihovu hranu zahvaćen je poput onoga tko sluša sirene, ili koga se dotakne Kirka. Ali, ništa se zlo neće dogoditi: »Lotofazi, međutim, nikakvo zlo ne počinise ljudima naše čete.«¹⁵ Prijeti im samo zaborav i napuštanje volje. Prokletstvo osuđuje samo na prastanje bez rada i borbe u »plodnoj poljani«.¹⁶ »Tko samo okusi lotosa biljku, slađu od meda/ ne pomišljaše više na obećano niti na povratak; nego smjeraše ostati tamo u društvu Lotofaga/ berući lotos i domovine se odreći.«¹⁷ Takvu idilu, sličnu sreći koju pružaju opojne droge koje u tvrdim društvenim porecima omogućuju podnošenje nepodnosivog, um samoodržanja ne može priznati. Ona je zaista puki privid sreće, tupo vegetiranje skućeno poput opstanka životinja. U najboljem slučaju, to je nedostajanje svijesti o nesreći. Sreća, međutim, sadrži istinu. Ona je u biti rezultat. Razvija se doknutom patnjom. Tako je onaj tko podnosi sve u pravu ako ne podnosi Lotofage. Spram njih zastupa njihovu navlastitu stvar, ozbiljenje utopije povijesnim radom kojem jednostavno ostajanje pri slici blaženosti oduzima snagu. Time što, međutim, racionalnost, Odisej, koristi to svoje pravo, on nužno stupa u svezu nepravde. Njegovo vlastito djelovanje neposredno koristi gospodstvu. Um samoodržanja ne smije priznati tu »sreću na rubovima svijeta«¹⁸ kao ni onu opasniju u kasnijim razdobljima. Odisej budi te ljenčine i transportira ih na galije: »Ja sam, međutim, prisilom vratio lađi te što su plakali,/ Povukao u prostranu lađu i pod klupe svezao.«¹⁹ Lotos je orijentalno jelo. Još i danas tanko narezane kriške igraju svoju ulogu u indijskoj i kineskoj kuhinji. Možda iskušenje koje

¹⁵ *Odiseja*, IX, 92. i dalje.

¹⁶ Navedeno djelo, XXIII, 311.

¹⁷ Navedeno djelo, IX, 94. i dalje.

¹⁸ Jacob Burckhardt, *Griechische Kulturgeschichte*, Stuttgart o. J., Band III, S. 95.

¹⁹ *Odiseja*, IX, 98. i dalje.

mu se pripisuje nije ništa drugo nego želja za regresijom na fazu sabiranja plodova zemlje²⁰ i mora, stariju od poljoprivrede, stočarstva pa čak i od lova, ukratko, od svake produkcije. Teško da je slučajno što epopeja vezuje predodžbu o rajskom životu uz jedenje cvijeća, pa makar i onog koje se danas više ne smatra takvim. Jedenje cvijeća, još uvijek uobičajena orijentalna zaslada, što je evropska djeca poznaju zbog pečenja s ružinom vodicom i kandiranih ljubičica, predstavlja obećanje takvog stanja u kojem je reprodukcija života neovisna o svjesnom samoodržanju, blaženstvo sitih neovisno o korisnosti planske ishrane. Sjećanje na najudaljeniju i najstariju sreću koje se iznenada nameće čulu mirisa povezano je s krajnjom blizinom danom gutanjem. Ono ukazuje na prapovijest. Bez obzira na to kakve su muke ljudi u njoj trpjeli, oni ipak ne mogu zamisliti nikakvu sreću koja ne bi sadržavala sliku te prapovijesti. »Krenusmo, dakle, dalje, s tugom u srcu«.²¹

Slijedeći lik do kojeg je Odisej dolutao – a lutanje i lukavost su kod Homera ekvivalenti – jest Kiklop Polifem, čije ogromno oko predstavlja trag istog predsvijeta: to jedno oko podsjeća na nos i usta, primitivnije od simetrije očiju i ušiju,²² koja jedinstvom dvaju zapažanja što se poklapaju uopće tek uvodi identifikaciju, dubinu, predmetnost. Ali, u odnosu spram Lotofaga, on ipak zastupa kasnije svjetsko razdoblje, navlastito barbarsko razdoblje lovaca i pastira. Homeru je određenje barbarstva to da ne postoji sustavno obrađivanje zemlje, pa nije postignuta sustavna organizacija rada i društva koja bi raspoređivala vrijeme. On Kiklope naziva »bezakonom drznicima«,²³ budući da oni, a u tomu je sadržano tajno priznanje krivice same civilizacije, »uzdajući se u moć

²⁰ U indijskoj je mitologiji Lotos boginja zemlje. (Usp. Heinrich Zimmer, *Maja* Stuttgart und Berlin 1936. S. 105 i dalje). Ukoliko postoji sveza s mitskim predanjem na kojemu se diže stari homerski nostos, valja i susret s Lotofagima odrediti kao postaju u borbi sa htoničnim moćima.

²¹ *Odiseja*, IX, 105.

²² Po Wilamowitzu, Kiklopi su »zapravo životinje« (*Glaube der Hellenen*; Band I., S. 14).

²³ *Odiseja*, IX, 106.

besmrtnih bogova, / nigdje ne grade rukama, ni voćnjake niti njive; / nego im se bez sadenja i oranja uspinje raslinje, / pšenica i ječam i plemenita loza teška / groždem velikih zrna, a Kronionova ga kiša hrani.«²⁴ Obilju nisu potrebni zakoni, a civilizacijsko optuživanje anarhije zvuči gotovo kao denuncijacija obilja: »Tamo nema ni zakona, niti skupova vijeća, / nego svi žive okolo po stjenovitim visinama, / naokolo u zasvođenim pećinama; i svako sa ženom i djecom / ravna po vlastitoj volji; ne gledajući nikog drugog«.²⁵ To je već patrijarhalno plemensko društvo, utemeljeno zatomišljanjem fizički slabijih, ali još ne i organizirano po mjeri čvrstog vlasništva i njegove hijerarhije, upravo je nepovezanost stanovnika pećina ono što zapravo utemeljuje nedostatak objektivnog zakona i time homersko predbacivanje međusobnog nepoštovanja, divljeg stanja. Kasnije pragmatička vjernost pripovjedača demantira njegovu civiliziranu presudu: zbog krika strave oslijepljenog njegovi unatoč nepoštovanju dolaze da mu pomognu i samo trik s Odisejevim imenom zadržava te glupane da pomognu drugu.²⁶ Čini se da su glupost i bezakonje jednako određeni: kada Homer naziva Kiklopa »bezakonom mislećom nakazom«,²⁷ to ne znači samo da Polifem ne poštuje zakone ćudoređa, nego da je njegovo mišljenje i samo nezakonito, nesustavno, rapsodično, jer mu ne uspijeva riješiti zagonetku kako će nepozvani gosti izaći iz pećine ako ne budu jahali na ovcama, naime, pripijajući se za njihove trbuhe, a ni sofističku dvosmislenost u lažnom Odisejevom imenu Polifem, koji se uzda u moć besmrtnika, jest, doduše, ljudožder, a tomu odgovara da unatoč povjerenju u bogove odbija da ih obožava: »Glup si, stranče, ako ne dolaziš izdaleka« – kasnije se nije više toliko savjesno lučilo glupana i stranca, pa se nepoznavanje običaja neposredno proglašavalo glupošću – glup kad me opominješ da se trebam bojati bogova i njihove osvete! / Kiklopima ništa ne znače ni gromovnik Zeus /

²⁴ Navedeno djelo, 107. i dalje.

²⁵ Navedeno djelo, 112. i dalje.

²⁶ Usp. navedeno djelo, 403. i dalje.

²⁷ Navedeno djelo, 428.

niti blaženi bogovi, jer mnogo smo vrlji!»²⁸ »Vrlji«, ruga se Odisej u svojoj priči. Mnilo se, međutim, valjda: stariji; priznaje se moć solarnog sistema, ali tako kao što feudalac priznaje moć građanskog bogatstva dok se prešutno smatra otmenijim ne priznajući da je nepravda koja mu je počinjena ona ista koju je i sam ispunjavao. Blisko morsko božanstvo Posejdon, Polifemov otac i Odisejev neprijatelj, starije je od univerzalnog boga Zeusa, a na leđima se subjekta takoreći odvija borba između elementarističke ljudske religije i logocentričke religije zakona. Polifem, koji ne priznaje zakone, nije, međutim, tek zlikovac – kakvim ga čine tabui civilizacije koji ga u svijetu prosvijetljenih dječjih bajki stavljaju pored diva Golijata. Na onom siromašnom području na kojem je njegovo samoodržanje poprimilo red i navike ne nedostaje mu pomirenje. Kada mladunce svojih koza i ovaca stavlja na vime, taj praktički čin sadrži i brigu za živo biće uopće, a znameniti govor oslijepljenog svojem ovnu prethodniku, kojeg naziva prijateljem i pita ga zašto ovoga puta kao posljednji napušta pećinu, da li se sažalio na gospodara, toliko je dirljiv i snažan kao što je to još samo ono najviše mjesto u *Odiseji*, mjesto kad povratnika pozna stari pas Arg, unatoč odvratnoj surovosti kojom se taj govor završava. Ponašanje diva još se nije objektiviralo u karakter. Molećivim riječima Odisejevim ne odgovara tek izrazom divlje mržnje nego odbacivanjem zakona koji ga još nisu pravo ni zahvatili: on neće poštediti Odiseja i njegove suputnike: »gdje mi srce ne zapovijeda«,²⁹ i nije jasno da li zaista pretvorno govori kao što tvrdi Odisej. Očarano i hvalisavo on opijen, obećava Odiseju gostinske darove,³⁰ i tek to što se Odisej predstavlja kao Nitko navodi ga na zlu pomisao da podmiri svoju obavezu time što će vođu pojesti kao posljednjeg – možda zato što se Odisej predstavlja kao Nitko pa za Kiklopuvu slabšnu dosjetljivost važi kao

²⁸ Navedeno djelo, 273. i dalje.

²⁹ Navedeno djelo, 278.

³⁰ Usp. također navedeno djelo, 355. i dalje.

neegzistentan.³¹ Fizička surovost nadmoćnog vezana je uz njegovo nestalno povjerenje. Stoga je ispunjenje mitske postavke, koja je uvijek nepravda spram onoga kome se sudi, ujedno i nepravda spram prirodne snage koja postavlja pravo. Polifem i druge nemani koje je Odisej prevario već su modeli glupog đavla koji traži svoje pravo iz kršćanskog stoljeća, pa sve do Shylocka i Mefista. Divova glupost, koja je supstancija njegove barbarske surovosti sve dok mu ide dobro, reprezentira nešto bolje čim ju je svrgnuo onaj tko bi zapravo sam trebao biti bolji. Odisej se uvlači u Polifemovo povjerenje time što se prilagođuje pravu na plijen ljudskog mesa po onoj shemi koja propise dokida doslovnim ispunjenjem: »Uzmi, oj Kiklope, i pij; uz ljudsko meso prija vino/ i vidjet ćeš kakvo je slasno piće donijela lađa/ zajedno s nama«,³² preporučuje nositelj kulture. Prilagođivanje onog *ratio* na svoju suprotnost, na stanje svijesti u kojem se još nije iskristalizirala čvrsta identičnost – takvo stanje zastupa nespretni div – završava se, međutim, u lukavosti imena. Ona pripada vrlo raširenom folkloru. U grčkom jeziku radi se o igri riječi; u toj jednoj zapisanoj riječi razilaze se ime – Odisej – i intencija – nitko. Čak i za moderne uši Odisej i Udeis zvuči slično i dobro možemo predstaviti sebi da u jednom od dijalekata u kojima se širilo predanje o povratku na Itaku ime otočkog kralja i riječ nitko zvuče jednako. Predumišljaj da će, nakon izvršenog čina, na pitanje svojih tko je krivac odgovoriti: Nitko i time skriti djelo, a krivca spasiti od potjere, zvuči kao tanak racionalistički omot. Istina je u tomu što subjekt Odisej niječe vlastitu identičnost koja ga čini subjektom, a na životu se održava mimikrijom prema amorfnom. On uzima ime Nitko budući da Polifem nije jastvo, i pomutnja između stvari i imena onemogućuje prevarenom barbaru da se spasi iz zamke: njegovo prizivanje osвете magijski je vezano uz ime onog kojem se želi osvetiti, a zbog tog je imena zov osuđen

³¹ »Konačno bi se česta bedastoća slaboumnog mogla pojaviti u svjetlu mrtvorođenog humora« (Klages, navedeno djelo, S. 1469).

³² Navedeno djelo, 347. i dalje.

na propast. Jer time što Odisej veže intenciju uz ime on napušta magijsko područje. Njegovo je samopotvrđivanje i tu i u čitavoj epopeji, u čitavoj civilizaciji, samozataja. Time je jastvo upravo uvučeno u onaj krug prisilne prirodne sveze iz kojeg je željelo izaći prilagođivanjem. Onaj tko se zbog samoga sebe naziva Nitko i oponašanjem prirodnog stanja manipulira kao sredstvom, pada u *hybris*. Lukavi Odisej ne može drukčije: prilikom bijega, još u divovom dometu, ne samo da mu se ruga nego mu razotkriva svoje pravo ime i podrijetlo, kao da predsvijest ima još uvijek toliku moć nad njim koji tek što je pobjegao da bi, jednom nazvan Nitko, ponovno mogao postati ničim ukoliko ne uspostavi svoju vlastitu identičnost pomoću magične riječi netom odvojene od racionalne identičnosti. Prijateji ga žele odvratiti od te gluposti, vratiti pameti, ali to im ne uspijeva i jedva se spasava od skala, a identificiranje njegova imena navlači na njega vjerojatno i Posejdonov bijes – budući teško da je taj bog sveznajući. Lukavost koja se sastoji u tomu da onaj pametni prihvaća lik gluposti vraća se u glupost čim napušta taj lik. To je dijalektika rječitosti. Sve od antike do fašizma Homeru je predbacivana brbljivost, i brbljivost junaka i brbljivost pripovjedača. Ali, Jonjanin proročanski pokazuje svoju nadmoć nad novim i starim Spartancima time što prikazuje nevolju koju donose govori lukavca, posrednika. Govor koji nadmudruje fizičku snagu ne može se zaustaviti. Njegov je tok, poput toka svijesti, mišljenje samo: njegova nezbunjiva autonomija poprima moment ludosti – manično – kada govorom stupa u realnost kao da su mišljenje i realnost istoimeni, iako mišljenje samo distancijom dobija moć nad realnošću. Takva je distancija, međutim, ujedno i patnja. Stoga je onaj tko je pametan – unatoč poslovici – uvijek u iskušenju da suviše govori. On je objektivno određen strahom da će mu slabašna prednost riječi biti ponovno oduzeta ukoliko je stalno ne upotpunjuje. Jer riječ zna da je slabija od prirode koju je prevarila. Govori li se previše, nasilje i nepravda se razotkrivaju kao vlastiti princip, pa to onoga tko uzrokuje strah uvijek navodi upravo na ono što se pribojavalo. Mitska prisila riječi u predvremenu

perpetuirana je nevoljom koju na sebe navlači prosvjetljena riječ. Udeis koji se prisilno mora nazivati Odisejem ima već poteze Židova koji još u smrtnom strahu ističe nadmoć što izvire iz smrtnog straha, a osveta posredniku ne pojavljuje se tek krajem građanskog društva, nego na njegovom početku, kao negativna utopija prema kojoj stremlji svako nasilje.

Nasuprot pripovijesti o bijegu iz mita kao barbarstva ljudoždera, priča o Kirkinom čaranju opet ukazuje na navlastito magijski stupanj. Magija dezintegrira jastvo koje joj se predaje, pa time ono biva vraćeno na stariju biologijsku vrst. Snaga njegova razjedinjenja ponovno je snaga zaborava. Ona zahvaća čvrsti poredak vremena i time čvrstu volju subjekta koji se po tom poretku ravna. Kirka navodi muškarce da se prepuste porivu, i uvijek je životinjski oblik zavedenog doveden u vezu s time i Kirka smatrana prototipom hetere, motivirano valjda Hermesovim stihovima koji joj, samo po sebi razumljivo, pripisuju erotiku inicijativu: »Gle, ona ti tako razaplašena nudi da legneš/ i nećeš se oduprijeti ložnici boginje.«³³ Kirkina je oznaka dvosmislenost, pa u priči nastupa i uništavajući i kao pomažući; već je njezino porijeklo dvosmisleno: kći je Helija i unuka Oceana.³⁴ U njoj su elementi vatra i voda nerazdvojeni i upravo ta nerazdvojenost predstavlja – nasuprot primatu određenog aspekta prirode, bilo patrijarhalnog, bilo materinskog – bit promiskuiteta, heterostvo koje i sada sjaji u pogledu bludnice, vlažnom odsjaju zvijezda.³⁵ Dvoznačnost je hetera u davanju sreće i uništavanju autonomije sretnika. Ali, ona ga ne uništava nužno, ona čuva stariji oblik života.³⁶ Poput Lotofaga, ni Kirka ne prijeti svojim gostima smrću, i čak su oni koje je pretvorila u divlje zvijeri mirni: »I svuda su okolo bili planinski vukovi i lavovi duge grive,/ koje je stvorila sama nudeći sokove zle,/ no oni se nipošto ne baciše na ljude, nego su mazno/ stajali usprav-

³³ Navedeno djelo, X, 296/7.

³⁴ Usp. navedeno djelo, 138. i dalje. Usp. također i F. C. Bauer, *Symbolik und Mythologie*, Stuttgart 1824, Band I, S. 47.

³⁵ Usp. Baudelaire, *Le Vin du Solitaire, Les Fleurs du Mal*.

³⁶ Usp. J. A. K. Thomson, *Studies in the Odyssey*, Oxford 1914, p. 153.

no mašući repom./ Kao što kućni psi dočekuju gospodara kada se vrati s gozbe,/ jer znaju da uvijek donose im do-brog,/ tako su tamo pokorno stajali vukovi, lavovi snažnih pandži.«³⁷ Začarani se ljudi ponašaju poput divljih zvijeri koje slušaju Orfeja. Mitska zapovijest koju slijede ujedno oslobađa njihovu potlačenu prirodu. U njihovom je vraćanju mitu opozvan mit sam. Potlačivanje poriva koje ih čini jastvom i odvaja od životinja bilo je introverzija potlačivanja u beznadno zatvorenom kruženju prirode s kojim je, u nekom starijem tumačenju, dovedeno u vezu Kirkinovo ime. Jer nasilna čarolija koja ih podsjeća na idealiziranu prapovijest stvara, poput idile Lotofaga, privid pomirenja, ma kako bio sputan. No, budući da su jednom već bili ljudi, civilizatorska epopeja može ono što im se dogodilo prikazati samo kao zao pad i u homerskom se prikazu jedva još naziru tragovi naslade. Što su civiliziranije žrtve, to su manje vidljivi tragovi.³⁸ Odisejevi suputnici ne postaju, poput ranijih gostiju, sveta stvorenja divljine, nego se pretvaraju u nečiste domaće životinje, u svinje. Možda se u pripovijesti o Kirki pojavljuje sjećanje na htonički Demetrin kult u kojem su svinje svete.³⁹ Možda se motiv može protumačiti sličnošću anatomije čovjeka i svinje, njihovom golotinjom: kao da kod Jonjana postoji isti tabu miješanja sa sličnim koji se održao kod Židova. Može se, konačno, pomisliti i na zabranu kanibalizma, jer se, kao kod Juvenala, okus čovječeg mesa opisuje kao sličan svinjskome. Svakako su kasnije u civilizaciji svinjama rado nazivani oni čiji je poriv slijedio drukčije uživanje nego što je to društvo sankcioniralo u svoje svrhe. Čar i protučar kod preobražavanja suputnika vezani su za zelje i vino, opijenost i buđenje za mirisanje, kao za ono osjetilo koje se sve više zatomi i potiskuje, a najbliže je kako spolu tako i sjećanju na predvrije-

³⁷ *Odiseja*, X, 212. i dalje.

³⁸ Mirray govori o »sexual expurgations«, (izbacivanju seksualno nepoželjnih mjesta), kojima je Homerovo djelo bilo podvrgnuto prilikom redakcije.

³⁹ »Svinje su uopće Demetrine žrtvene životinje« (Wilamowitz-Moellendorf, *Der Glaube der Hellenen*, Band, S. 53).

me.⁴⁰ U slici svinje sreća je zbog mirisa, međutim, već izopačena u neslobodno njuškanje⁴¹ onog čiji je nos blizu poda, a ne zna za uspravni hod. Čini se kao da hetera koja začarava u svojem ritualu kojim sebi podređuje muškarce ponavlja onaj kojem se patrijarhalno društvo, uvijek nanovo, samo podvrgava. Poput nje, pod pritiskom civilizacije, žene su unaprijed spremne prihvatiti civilizatorsku presudu ženama i difamirati spolnost. U obračunavanju prosvjetiteljstva i mita, čije tragove čuva epopeja, moćna je zavodnica već slaba, zastarjela, ranjiva i treba joj više životinja za pratnju.⁴² Kao predstav-nica prirode, žena je u građanskom društvu postala zagonetkom neodoljivosti⁴³ i nemoći. Tako gospodstvu pokazuje ispraznu laž koja pomirenje s prirodom nadomještava njezinim svladavanjem.

Brak je srednji put društva kojim se ono miri s time: žena ostaje nemoćna time što joj moć pripada samo posredovana muškarcem. Nešto od toga se odražava u porazu heterke boginje u *Odiseji*, dok usavršeni brak sa Penelopom, literarno mlađi, predstavlja kasniji stupanj objektivnosti patrijarhalnog sustava. Odisejevim nastupanjem na Elji dvosmislenost u odnosu muškarca i žene, čežnja i zapovijest, već poprima oblik pogodbom zaštićene razmjene. Pretpostavka toga je odricanje. Odisej odolijeva Kirkinom čaru. Time i dobija ono što je čarolija lažno obećavala onima koji nisu odoljeli. Odisej spava s njom. No, prije traži od nje veliku zakletvu blaženih, olimpsku zakletvu. Ona treba muškarca zaštititi od osakaćenja, osvete za zabranu promiskuiteta i za muško gospod-

⁴⁰ Usp. Freud, *Das Unbehagen in der Kultur*, Wien 1930, S. 62 (primjedba).

⁴¹ U jednoj Wilamowitzovoj bilješci iznenađujuće se ukazuje na svezu između pojma njuškanja i pojma noos, autonomnog uma: »Schwyzer je sasvim uvjerljivo doveo u vezu noos i njuškanje i roptanje« (Wilamowitz – Moellendorf, *Die Heimkehr des Odysseus*, S. 191). Wilamowitz, doduše, nije da bi etimologijsko srodstvo bilo u nekoj vezi sa značenjem.

⁴² Usp. *Odiseja*, X, 434.

⁴³ Svijest o neodoljivosti kasnije se je izrazila u kultu Afrodite Peithon »čiji čar ne prihvaća nikakvo odbijanje« (Wilamowitz-Moellendorf, *Der Glaube der Hellenen*, Band II, S. 152).

stvo koje, sa svoje strane, kao permanentno odricanje od poriva simbolički izvršava samoosakaćenje muškarca. Onome tko joj je odolio, gospodaru, jastvu, kojem Kirka zbog njegove nepromjenjivosti predbacuje da nosi »u prsima srce neosjetljivo i kruto«,⁴⁴ Kirka će biti na volju: »Ustaj dakle i stavi u korice mač; popnimo se nato/ na ležište naše da zajedno tako/ ljubavlj u počinkom steknemo povjerenje«. ⁴⁵ Cijena užitka što ga pruža jest ta da užitak valja najprije prezreti; posljednja hetera ujedno je prvi ženski karakter. Na prijelazu od priča u povijest ona daje presudni doprinos građanskoj hladnoći. Njezino ponašanje prakticira zabranu ljubavi, koja je kasnije postala utoliko moćnijom ukoliko je više ljubav kao ideologija morala varati o mržnji konkurenata. U svijetu je razmjene onaj tko daje više u krivu; a onaj tko voli uvijek previše voli. Žrtva koju prinosi glorificira se, ali ujedno se ljubomorno pazi da mu žrtva ne bi bila ušteđena. Upravo u ljubavi, onaj tko voli u krivu je i kažnjen. Njegova ljubav posvjedočuje nesposobnost za gospodstvo nad sobom i drugima, što je dovoljan razlog da mu se ne dopusti ispunjenje. Društvom se prošireno reproducira samoća. Mehanizam se ispoljava čak i u najnježnijem grananju osjećaja, pa je sama ljubav, da uopšte može doći do drugoga, prisiljena na takvu hladnoću da se raspada u vlastitom ozbiljenju. Kirkina snaga pomoću koje čini muškarce ovisnima o sebi prelazi u njezinu ovisnost o onomu tko joj se ne podređuje budući da zna za odricanje. Utjecaj na prirodu što ga pjesnik pripisuje božici Kirki svodi se zapravo na svećenička proročanstva, ili na pametno predviđanje budućih nautičkih teškoća. To dalje živi u nakaradi ženske mudrosti. Proročanstva depotencirane čarobnice o sirenama, Scili i Haribdi na kraju krajeva ipak samo koriste muškom samoodržanju.

Kako skupo može biti uspostavljanje sredenih generacijskih prilika, vidi se iz nekolicine tamnih stihova u kojima

⁴⁴ *Odiseja*, X, 329. i dalje.

⁴⁵ Navedeno djelo, 333. i dalje.

⁴⁶ Navedeno djelo, 395. i dalje.

se opisuje ponašanje prijatelja, kojima Kirka, po nalogu njihovog gospodara, vraća izvorni oblik. Najprije se kaže: »Brzo su postali muškarci i mlađi no što su bili/ ljepšeg lika i građe no ikad.«⁴⁶ Ali oni, unatoč tomu i potvrđenoj muškosti, nisu sretni: »Sve je ispunjavala tuga, slatka i bolna, a kuća/ bila je uzdaha puna.«⁴⁷ Tako je morala zvučati najstarija svadbeno pjesma, pratnja uz gozbu kojom se celebrira rudimentarni brak koji traje godinu dana. Pravi brak sa Penelopom sličniji je ovome nego što se može pomisliti. Bludnica i supruga su komplementi ženskog samootuđenja u patrijarhalnom svijetu: supruga izdaje užitak u ime poretka života i posjeda, dok bludnica, kao tajna saveznica supruge, zaposjeda ono što supruga nije i, prodajući užitak, podvrgava se odnosu posjeda. Kirka i Kalipso, ljubavnice, jednake mitskim moćima⁴⁸ i građanskim domaćicama, uvode se već kao prilježne predilice, dok Penelopa, poput bludnice, pažljivo i s nepovjerenjem motri povratnika da bi vidjela da li je zaista samo siromašni prosjak ili čak bog koji je krenuo u pustolovine. Mnogo slavljena scena prepoznavanja Odiseja jest, međutim, zbiljski patricijska: »Dugo je sjedila nijemo i čuđenje punilo je srce/ Sličnim činio joj se ponekad gledajuć lik mu/ pa opet dalekim zbog loše odjeće.«⁴⁹ Nema nikakvog spontanog nagnuća, ona samo ne želi pogriješiti, što i ne smije sebi dopustiti zbog poretka oko sebe. Mlađi Telemah, koji se još nije pravo prilagodio svojem budućem položaju, ljuti se zbog toga, a već se osjeća dovoljno muškim da ukori svoju majku. Predbacuje joj krutost i tvrdoću, upravo ono što je Kirka predbacivala Odiseju. Hetera prihvaća patrijarhalni poredak vrijednosti, no monogamna supruga nije zadovoljna time i ne miruje dok se ne prilagodi samom muškom karakteru. Tako se supružnici sporazumijevaju. Sadržaj testa što ga povratnik mora riješiti odnosi se na položaj bračnog kreveta što ga je suprug u mladosti istesao oko masline, simbola spola i posjeda. Sa dir-

⁴⁷ Navedeno djelo, 398. i dalje.

⁴⁸ Usp. Bauer, navedeno djelo, S. 49.

⁴⁹ *Odiseja*, XXIII, 93. i dalje.

ljivom lukavošću govori kao da se krevet može pomaknuti, a suprug joj »s negodovanjem« odgovara dugim pripovijedanjem o svojem trajnom radu: kao prototipski građanin on je *smart* i ima *hobby*. Ovaj se sastoji u ručnom radu od kojeg je već odavno odvojen diferenciranim vlasničkim odnosima. Ovaj ga rad veseli, pošto mu njegova sloboda da radi nešto suvišno potvrđuje njegovu moć upravljanja onima koji moraju tako raditi da bi preživjeli. U tomu ga prepoznaje umna Penelopa i laska mu hvaljenjem njegova izvanrednog razuma. Tomu laskanju, u kojem ima i nešto ruganja, nenadanom cezurom slijede riječi kojima se razlog za sve patnje supružnika traži u zavisti bogova zbog one sreće koju pruža samo brak, »potvrđena misao o trajanju.«³⁰ »Bijedu nam dadoše vječni/ što previše velikim smatraše što smo u slozi skupa/ mladost uživali i blago čekali starost.«³¹ Brak ne ostaje, do- duše, samo osvetnički poredak živih, nego znači: solidarno, zajednički prkositi smrti. Iz podređivanja u njemu nastaje pomirenje, kao što u povijesti do sada humano nastaje samo i upravo u barbarskom koje je skriveno humanošću. Iako pogodba između supružnika jedva nadoknađuje prastaro neprijateljstvo, oni koji zajedno stare nestaju u slici Filemona i Baucis kao što dim sa žrtvenika prelazi u korisni dim ognjišta. Brak nedvojbeno pripada prakamenu mita u temelju civilizacije. Ali, njegova mitska čvrstoća i postojanost nadilaze mit kao što mali otok nadvisuje beskonačno more.

Najudaljenija stanica navlastitog lutanja nije takvo utočište. To je Had. Slike koje pustolov promatra u prvoj nekiji mahom su matrijarhalne,³² koje religija svjetlosti osuđuje: vlastita majka, spram koje se Odisej prisiljava na patrijarhalno svrhovitu krutost,³³ a nakon nje prastare junakinje. Ali,

³⁰ Goethe, *Wilhelm Meisters Lehrjahre*, Jubiläumsausgabe, Stuttgart und Berlin, o. J., Band I., 16. Kapitel, S. 70.

³¹ Odiseja, XXIII, 210. i dalje.

³² Usp. Thomson, navedeno djelo, S. 28.

³³ »To sam promatrao, sa suzama u očima i od srca žalio;/a ipak dao ni njoj iako pun prsnog bola/ da se približi krvi, prije no što upitah Tereisa« (*Odiseja*, XI, 87. i dalje).

majčina slika je nemoćna, slijepa i bez riječi,³⁴ utvara poput epskog pripovijedanja u trenucima u kojima jezik predaje slici. Potrebna je žrtvovana krv kao залог živog sjećanja da bi se slici dao jezik kojim se, ma kako uzaludno i efemerno, oslobađa mitske šutnje. Tek kada subjektivnost spoznajom ništavnosti slika zadobije moć nad samom sobom, ona dobija udio nade koji slike samo uzaludno obećavaju. Odisejeva obećana zemlja nije carstvo arhaičnih slika. Sve te slike pokazuju mu kao sjene u svijetu mrtvih svoju pravu bit, privid. On ih se oslobađa time što ih spoznaje kao mrtve i gospodskom kretnjom samoodržanja tjera od žrtvenika gdje smiju ostati samo one koje mu pružaju znanje korisno njegovom životu, u kojima mit vlada samo kao imaginacija promijenjena u duh. Carstvo mrtvih u kojem se okupljaju onemoćali mitovi najudaljenije je od domovine. Samo iz daljine komunicira s njom. Ukoliko se prihvati Kirchoffova pretpostavka da Odisejeva posjeta podzemlju spada u najstariji, istinski bajoslovni sloj epa,³⁵ onda je taj najstariji sloj ujedno i onaj u kojem postoji potez – kao i u predanju o Orfejevom i Heraklovom putu u podzemlje – koji najpresudnije nadilazi mit, kao što motiv uništavanja portala pakla, dokidanja smrti, predstavlja najunutarniju čeliju svake antimitologijske misli. Ono antimitologijsko je sadržano u proricanju Teirezijasa o mogućem pomirenju Poseidona. Odisej treba da uzme veslo i putuje, putuje dok dođe do ljudi »koji za more/ ne znaju i jelo bez soli jedu«.³⁶ Kada sretne putnika koji će mu reći da nosi lopatu, biti će to pravo mjesto da izvrši žrtvovanje za izmirenje s Posejdom. Jezgra proricanja jest u zabuni između vesla i lopate. Jonjanima je to moralo biti strašno smiješno. Ta komika o

³⁴ »Tamo ugledah dušu preminule majke;/ ali kao bez riječi sjedi uz krv i ne smije vlastitog sina/ pogledati niti mu riječ obratiti/ govori što da učinim, da me prepoznaju oni?« (*Odiseja*, 141. i dalje).

³⁵ »Ne mogu, dakle, a da ne promatram cjelinu jedanaeste knjige, s iznimkom pojedinih mjesta... samo u položaju pomaknutim ulomkom starog nostosa i time najstarijeg dijela pjesničkog djela« (Kirchoff, *Die homerische Odyssee*, Berlin 1879, S. 226). – »Whatever else is original in the myth of Odysseus, the Visit to Death is.« (Thomson, navedeno djelo, S. 95).

³⁶ *Odiseja*, XI, 122. i dalje.

kojoj ovisi pomirenje nije, međutim, namijenjena ljudima, nego ljutitom Posejdonu.⁵⁷ Nesporazum treba da nasmije mrkog boga elementa da bi se srdžba rastvorila u smijehu. To bi bilo analognu savjetu susjede, kod Grimma, kako se majka može osloboditi podmetnutog stvorenja: »Treba ga odnijeti u kuhinju i položiti na peć, pripaliti vatru i kuhati vodu u ljusci od jajeta: to će stvorenje nasmijati, a kada se smije, gotovo je s njim«.⁵⁸ Iako je smijeh sve do danas znak nasilja, proboja slijepe zatomljene prirode, on sadrži i suprotni element – da smijehom slijepa priroda postaje svjesna same sebe i time gubi razaračku moć. Taj dvostruki smisao smijeha blizak je dvostrukom smislu imena, pa možda imena nisu ništa drugo nego okamenjeni smijeh, kao što su to danas nadimci, jedini u kojima još živi izvorni čin davanja imena. Smijeh je uklet krivicom subjektivnosti, ali u suspenziji prava koju obećaje nadilazi tu povezanost. Obećava put u domovinu. Tuga za zavičajem je ono što uzrokuje pustolovine kojima se subjektivnost, čija je prapripovijest *Odiseja*, oslobađa prijašnjeg svijeta. Duboka je paradoksija epopeja u tome što je pojam domovine suprotstavljen mitu koji fašisti lažima žele pretvoriti u domovinu. U tomu se izražava sjećanje na povijest u kojoj stalna nastanjenost, pretpostavka svake domovine, slijedi nomadskom razdoblju. Iako čvrsti poredak vlasništva,

⁵⁷ On je izvorno, bio »suprug zemlje« (usp. Wilamowitz, *Glaube der Hellenen*, Band I., S. 112. i dalje) i tek kasnije postaje bogom mora. Tereisiasovo proricanje se možda odnosi na njegovo dvostruko biće. Može se zamisliti da izmirenje s njim posredstvom žrtve na zemlji daleko od mora, počiva na simboličnom obnavljanju njegove htoničke moći. Ovo obnavljanje izražava možda smjenjivanje morskog gusarenja obrađivanjem zemlje: kultovi Posejdona i Demetre prelaze jedan u drugi. (Usp. Thomson, navedeno djelo, p. 96, bilješka).

⁵⁸ Brüder Grimm, *Kinder-und Hausmärchen*, Leipzig, o. J., S. 208. Srodni su motivi poznati i iz antike i to upravo o Demetri. Kada je ona »u potrazi za otetom kćeri došla u Eleusis«, »primili su je Dysaub i njegova žena Baubo, ali ona je u dubokoj žalosti odbijala svaku hranu i piće. Ali njezina ju je domaćica nasmijala time što je iznenada podigla svoju haljinu i pokazala svoje tijelo« (Freud, *Gesammelte Schriften*, Band X., S. 241. Usp. Salomon Reinach, *Cultes, Mythes et Religions*, Paris 1912, vol. IV, p. 115. i dalje).

koji nastaje nastanjenošću, utemeljuje ljudsko otuđenje u kojem nastaje svaka čežnja za domovinom i svaka čežnja za izgubljenim prastanjem, ipak su upravo nastanjenost i čvrsto vlasništvo ono na čemu se oblikuje pojam domovine kojem smjera svaka čežnja. Novalisova definicija po kojoj je svaka filozofija čežnja za domovinom u pravu je samo ako ta čežnja ne nastaje u prividu nečeg najstarijeg, nego domovinu, prirodu samu, prikazuje kao nešto što treba istrgnuti mitu. Domovina se sastoji u tomu što se uspjelo pobjeći, umaći. Stoga je predbacivanje da se homerske pripovijesti »udaljuju od zemlje« jamstvo njihove istine. »Vraćaju se čovječanstvu«.⁵⁹ Premještanje mitova u roman, koje se zbiva u pričama o pustolovinama, nije toliko krivotvorenje koliko se u njima mit uvlači u vrijeme, pri čemu se razotkriva provalija koja ga razdvaja od domovine i pomirenja. Osveta što je civilizacija izvršava na predsvijetu jest strašna i u njoj, kao što je to očito u groznom dokumentu, izvještaju o mrcvarenju kozara Melanthiosa, civilizacija je nalik na sam predsvijet. Ono čime ga nadilazi nije sadržaj djela o kojima je riječ. To je samoosvješćivanje zbog kojeg u trenutku pripovijedanja nasilje sustaje. Govor sam, jezik, u suprotnosti spram mitskog pjevanja, mogućnost da se u sjećanju zadrži doživljena nevolja, zakon je homerskog izbavljenja. Nije slučajno što se spaseni junak uvijek nanovo uvodi kao pripovjedač. Hladna distancija pripovijedanja, koje o jezovitome priča kao da se njime želi zabaviti, čini da istupa jeza koja u pjesmi svečano prelazi u usud. Sustajanje je u govoru, međutim, ona cezura, vraćanje onoga o čemu se izvještava u davno prošlo vrijeme pomoću kojeg se pojavljuje munjeviti privid slobode što ga civilizacija nikada ne može sasvim ugasiti. U XXII pjevanju *Odiseje* opisuje se kazna kojoj sin otočkog kralja podvrgava nevjerne sluškinje koje su se vratile u heterstvo. Usud obješenih opisuje se s nepokolebljivim mirom, neljudskim poput nedirnutosti velikih pripovjedača devetnaestog stoljeća, i njihova se smrt uspoređuje sa smrću ptica u zamki, s onom šutnjom čije je ukrućenje zbiljski ostatak svakog govora. Tu nalazimo stih

⁵⁹ Hölderlin *Der Herbs*, navedeno izdanje, S. 1066.

koji kaže da su se one onako poredane »koprcale još malo, ali ne više dugo«. ⁶⁰ Točnost opisa, koja je već hladna poput anatomije i vivisekcije, ⁶¹ protokolira poput romana trzanje podređenih koji su u znaku prava i zakona vraćeni u ono carstvo iz kojeg je sudac Odisej pobjegao. Poput građanina zamišljenog nad smaknućem, Homer tješi sebe i slušaće provjerenim tvrdjenjem da sve to nije dugo trajalo, jedan tren i sve je prošlo. ⁶² Ali, tok se pripovijedanja iza onog »ne više dugo« zaustavlja. Ne dugo? Kao da pita pripovijedač i time opoziva svoju hladnokrvnost. To zaustavljanje izvještaja onemogućuje zaboravljanje smaknutih i razotkriva neizrecivu vječnu muku one jedne sekunde borbe sluškinja sa smrću. Kao jeka ostaje od onog »ne dugo« samo »*quousque tandem*«, koje su kasniji retori i ne sluteći oskrvnuli time što su strpljenje pripisali sebi samima. Nada se u izvještaju o nedjelu nadovezuje na ono što je već davno prošlo. Za tu isprepletenost pravremena, barbarstva i kulture Homer tješeći podiže ruku: zbilo se jednom davno. Tek kao roman ep prelazi u bajku.

⁶⁰ *Odiseja*, XXII, 473.

⁶¹ Wilamowitz misli da »Pjesnik s užitkom navodi« izvršavanje kazne (*Die Heimkehr des Odysseus*, navedeno izdanje, S. 67). Kada autoritarni filolog, međutim, s oduševljenjem izjavljuje da poredba sa nizom zamki »točno i moderno predoduje njihanje obješenih služavki« (navedeno mjesto; usp. i navedeno djelo, str. 76), užitak je u prvom redu njegov vlastiti. Wilamowitzovi spisi jedan su od najprodornijih dokumenata njemačkog spajanja kulture i barbarstva. Ovo je spajanje temelj novijeg filhelenizma.

⁶² Gilbert Murray upozoruje na tješiteljsku namjeru stiha. Po njegovoj su teoriji u Homeru civilizacijskom cenzurom brisane scene mučenja. Preostale su samo scene smrti Melanthiosa i služavki (G. Murray, *The Rise of the Greek Epic*, p. 146).

EKSKURS II

JULIETTE ILI PROSVJETITELJSTVO I MORAL

Prosvjetiteljstvo je, po Kantovim riječima, »izlaženje čovjeka iz nezrelosti za koju je sam kriv. Nezrelost je nesposobnost upotrebljavanja vlastitog razuma bez vodstva drugog.«¹ »Razum bez vodstva drugog« jest razum vođen mnom. To ne znači ništa drugo nego da um pomoću vlastite konzekvencije pojedine spoznaje sastavlja u sustav. »Predmet uma... jest samo razum i njegovo svrhovito primjenjivanje na predmetu.«² On postavlja »stanovito kolektivno jedinstvo u cilju razumnih postupaka«, a to je sustav. Njegovi su propisi upute za hijerarhijsko građenje pojmova. Kod Kanta se, kao i kod Leibniza i Descartesa, racionalnost sastoji u tomu »da se kako u uspinjanju višim rodovima tako u spuštanju nižim vrstama, završi sustavna sveza.«³ Ono »sustavno« spoznaje jest »njezina sveza u principu.«⁴ U smislu prosvjetiteljstva mišljenje je uspostavljanje jedinstvenog, znanstvenog reda i izvođenja činjenične spoznaje iz principa bez obzira na to da li su protumačeni kao proizvoljno postavljani aksiomi, urođene ideje, ili najviše apstrakcije. Logički zakoni uspos-

¹ Kant, *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* Kants Werke, Akademie-Ausgabe, Band VIII, S. 35.

² *Kritik der reinen Vernunft*, navedeno izdanje, Band III (2. Aufl.), S. 427. (Usporedi naš prijevod: *Kritika čistoga uma*, Kultura, Beograd 1970).

³ Navedeno djelo i mjesto.

⁴ Navedeno djelo, 435–36.

⁵ Navedeno djelo, 428.

tavljaju najopćenitije odnose unutar tog poretka, oni ga definiraju. Jedinstvo je u jednoglasnosti. Stavak o proturječju jest srž sistema. Spoznaja se sastoji u supsumciji pod principe. Ona je jedno sa sudom koji uključuje u sustav. Mišljenje drukčije od onog kojem smjera sustav neusmjereno je ali autoritarno. Um doprinosi samo ideju sustavnog jedinstva, formalne elemente čvrste pojmovne sveze. Svaki je sadržajni cilj na koji se ljudi mogu pozivati kao da je uvid uma, u strogom smislu prosvjetiteljstva, obmana, laž, »racionalizacija«, ma kako se pojedini filozofi trudili da tu konzekvenciju prekriju čovjekoljubivim osjećajem. Um je »sposobnost... izvođenja posebnog iz općeg«,° kaže Kant. Homogenost općeg i posebnog, po njemu, jamči »shematizam čistog razuma«. Tako se zove nesvjesno djelovanje intelektualnog mehanizma koji opažanje već strukturira u skladu sa razumom. Razum utiskuje stvari razumljivost koju subjektivni sud o toj stvari nalazi kao objektivnu kvalitetu već i prije nego što stvar dolazi do onog ja. Bez takvog shematizma, ukratko, bez intelektualnosti zapažanja, nijedan utisak ne bi pristajao uz pojam, nijedna kategorija uz primjerak, ne bi vladalo ni jedinstvo mišljenja, a kamoli sustava kojemu sve smjera. Svjesni je zadatak znanosti da uspostavi to jedinstvo. Ukoliko su »svi empirijski zakoni... samo posebna određenja čistih zakona razuma«,⁷ istraživanje mora budno paziti da principi ostaju pravilno povezani sa sudovima o činjenicama. »Ova usaglašenost prirode i naše spoznajne moći a priori je pretpostavljena... našom rasudnom moći«.° Ona je »uputa«⁹ za organizirano iskustvo.

Sustav mora biti u harmoniji sa prirodom; činjenice se njime poriču, ali moraju ga i potvrđivati. Činjenice pripadaju, međutim, praksi; one svuda označavaju kontakt pojedinog subjekta s prirodom kao s društvenim objektom, nešto iskusiti uvijek znači realno djelovati i trpjeti. U fizici je, doduše, zapažanje kojim se neka teorija može ispitati obično re-

° Navedeno djelo, 429.

⁷ Navedeno djelo, Band IV, (1. Aufl.), 93.

⁸ *Kritik der Urteilskraft*, navedeno izdanje, Band V, S. 185.

⁹ Navedeno djelo i mjesto.

ducirano na električnu iskra što se pojavljuje u eksperimentalnoj aparaturi. Njezino nepojavljivanje u pravilu ostaje bez praktičkih konzekvencija, ono jedino uništava teoriju, ili, u najgorem slučaju, karijeru asistenta odgovornog za eksperiment. No, uvjeti laboratorija su iznimke. Mišljenje u kojem sustav i zor nisu usuglašeni ne smeta samo izoliranim zapažanjima, nego dolazi u konflikt sa realnom praksom. Ne samo što se ne događa ono što se očekivalo, nego se događa ono što se nije očekivalo: most se ruši, sjetva propada, lijek škodi. Iskra koja najpregnantnije pokazuje pomanjkanje sustavnog mišljenja i prestup protiv logike nije prolazno zapažanje nego iznenadna smrt. Sustav kojem smjera prosvjetiteljstvo jest onaj oblik spoznaje koji najbolje izlazi na kraj s činjenicama, koji najdjelatnije podupire subjekt u ovladavanju prirodom. Njegovi su principi, principi samoodržanja. Nezrelost jest nesposobnost održavanja samog sebe. Logički subjekt prosvjetiteljstva jest građanin u sukcesivnim oblicima robovlasnika, slobodnog poduzetnika, administratora.

Poteškoće sa pojmom uma koje proizlaze iz činjenice da su njegovi subjekti, nosioci jednog te istog uma, u realnim suprotnostima, u zapadnom su prosvjetiteljstvu skrivene prividnom jasnoćom njegovih sudova. U *Kritici čistoga uma* te teškoće dolaze, međutim, do izražaja u nejasnom odnosu transcendentálnog i empirijskog »ja« i drugim neriješenim proturječjima. Kantovi su pojmovi dvosmisleni. Um kao transcendentálno nadindividualno »ja« sadrži ideju slobodnog zajedničkog života ljudi u kojem se oni organiziraju u opći subjekt i neskladnost čistog i empirijskog uma dokidaju svjesnom solidarnošću cjeline. To predstavlja ideju istinske općosti, utopiju. Ujedno je, međutim, um instancija kalkulatora mišljenja koje svijet priređuje za svrhe samoodržanja i koje priznaje samo funkciju prepariranja predmeta iz pukog materijala osjetila u materijal podjarmljivanja. Istinska se priroda shematizma, koji izvana usklađuje opće i posebno, pojam i pojedini slučaj, u aktualnoj znanosti konačno iskazuje kao interes industrijskoga društva. Bitak se promatra s aspekta prerade i upravljanja. Sve postaje ponovljivim, za-

mjenjivim procesom, postaje pukim primjerom pojmovnih modela sustava, to postaje i pojedinačni čovjek, da o životinjama uopće i ne govorimo. Okolnosti onemogućuju konflikt između administrativne, opredmećujuće znanosti, javnog duha, i iskustva pojedinca. Osjetila su već unaprijed određena pojmovnim aparatom, prije nego što dođe do zapažanja, građanin a *priori* vidi svijet kao tvar iz koje ga sebi sam sastavlja. Kant je intuitivno naslutio ono što je tek Hollywood svjesno ozbiljio: slike se već prilikom njihovog vlastitog proizvođenja unaprijed cenzuriraju po standardima razuma u skladu s kojim će ih kasnije promatrati. Zapažanje kojim se potvrđuje opći sud već je taj sud priredio i prije nego što se počelo zapažati. Tajna utopija u pojmu uma je preko slučajnih razlika između subjekata sagledavala potisnuti identični interes, no um koji vođen svrhom funkcionira samo kao sustavna znanost upravo briše i razlike i identični interes. On ne priznaje važenje nikakvih drugih određenja osim klasifikacija društvenog pogona. Nitko nije drukčiji od onog što je postao: koristan, uspješan, propali član profesionalnih ili nacionalnih grupa. On je proizvoljni reprezentant svojeg geografskog, psihologijskog, sociologijskog tipa. Logika je demokratska, tu veliki nemaju nikakvu prednost pred malima. Oni prvi spadaju u prominenciju kao što ovi drugi spadaju u prospektivne predmete dobrotvornih ustanova. Znanost se u općem spram prirode i ljudi ponaša poput osiguravajućeg društva u posebnom spram života i smrti. Svejedno je tko umire, radi se o odnosu tih događaja i obaveza kompanije. U formuli se ponavlja zakon velikog broja, a ne pojedinost. Poklapanje općeg i posebnog nije čak ni skriveno sadržano u intelektu koji posebno zapaža uvijek samo kao slučaj općeg, a opće samo kao onu stranu posebnog kojom se ono može zahvatiti i upotrebljavati. Znanost sama nema svijesti o sebi, ona je oruđe. [Prosvjetiteljstvo je, međutim, filozofija koja istinu izjednačuje sa znanstvenim sustavom.] Pokušaj utemeljivanja tog identiteta, koji je Kant još poduzimao s filozofijskim namjerama, doveo je do pojmova koji nemaju znanstveni smisao, jer nisu puke upute za manipulaciju u skladu s pravilima igre. Pojam je samorazumijevanja znanosti u proturječju sa po-

jmom znanosti same. Kantovo djelo transcendirira iskustvo kao puko operiranje pa ga prosvjetiteljstvo danas, po njegovim vlastitim principima, odbija kao dogmatsko. S Kantovim, kao rezultat izvedenim, potvrđivanjem znanstvenog sustava kao sustava istine misao je zapečatila svoju ništavnost, jer je znanost tehnička vježba, jednako udaljena od refleksije vlastitog cilja kao što su to svi drugi načini rada pod pritiskom sustava.

[Moralni nauci prosvjetiteljstva svjedoče o beznadnom stremljenju tomu da se umjesto oslabljene religije pronađe intelektualni razlog da bi se izdržalo u društvu ako interes zakazuje. Filozofi kao pravi građani u praksi paktiraju s moćima, koje su po njihovoj teoriji osuđene. Teorije su konzekventne i tvrde, a moralne pouke propagandističke i sentimentalne i tamo gdje zvuče rigoristički; ili su nasilno bježanje od svijesti o neizvodljivosti morala poput Kantovog oslanjanja na čudoredne snage kao činjenicu. Njegov poduhvat kojim dužnost međusobnog poštovanja, iako opreznije nego čitava zapadna filozofija, želi izvesti iz jednog zakona uma, ne nalaži oslonac u *Kritici*. To je uobičajeni pokušaj građanskog društva da obzir bez koga civilizacija ne može egzistirati utemelji nečim drugim, a ne materijalnim interesom i nasiljem, pokušaj koji je sublimniji i paradoksniji od svih prethodnih, ali efemeran poput ostalih. Građanin koji bi iz kantovskih pobuda poštovanja puke forme propustio dobit ne bi bio prosvjetljen nego praznovjeren ludak. Korijen kantovskog optimizma, po kojem je moralno djelovanje umno i tamo gdje je podlost u prednosti, jest strah od povratka u barbarstvo. Ukoliko bi, piše Kant nadovezujući se na Hallera,¹⁰ jedna od velikih čudorednih snaga, uzajamne ljubavi i poštovanja, pala, »onda bi ono Ništa (imoralnosti) poput zjapeće provalije progutalo čitavo carstvo (moralnih) bića poput kaplje vode«. Čudoredne snage, međutim, kod Kanta nisu ništa manje neutralni porivi i načini ponašanja nego nečudoredne,

¹⁰ *Metaphysische Anfänge der Tugendlehre*, navedeno izdanje, Band VI, S. 449.

u koje se, uostalom, odmah pretvaraju čime su usmjerene prema pomirenju s moći umjesto prema onoj skrivenoj mogućnosti. Prosvjetiteljstvo tu razliku izbacuje iz teorije. Ono strasti promatra »*ac si quaestio de lineis, planis aut de corporibus esset*«.¹¹ Totalitarni poredak to sasvim ozbiljno prihvaća. Oslobođen od kontrole vlastite klase, koja je poslovnog čovjeka 19. stoljeća primoravala na kantovsko poštovanje i uzajamnu ljubav, fašizam se, koji svojim narodima moralne osjećaje čini izlišnim nadomještajući ih željeznom stegom, više ne mora sustezati. U suprotnosti s kategoričkim imperativom, a u dubljoj usaglašenosti s čistim umom, on s ljudima postupa kao sa stvarima, centrima načina ponašanja. Vladari građanskog svijeta samo su dotle štitali Evropu pred oceanom otvorenog nasilja, koji je sada provalio, dok ekonomska koncentracija još nije dovoljno uznapredovala. Ranije su samo siromasi i divljaci bili ispostavljeni razularenim kapitalističkim elementima. Totalitarni poredak do kraja utvrđuje prava kalkulatora mišljenja i drži se znanosti kao takve. Njegov je kanon vlastita krvava sposobnost i učinak. Ruka je filozofije to zapisala na stijenu, od Kantove KRITIKE do Nietzscheove GENEALOGIJE MORALA: samo je jedan jedini pisac to izveo do najmanjih pojedinosti. Djelo markiza de Sadea pokazuje »razum bez vodstva drugog«, to jest, građanski subjekt oslobođen tutorstva.

Samoodržanje jest konstitutivni princip znanosti, duša tablice kategorija, čak i ukoliko bi je valjalo idealistički deducirati kao kod Kanta. I ono »ja«, sintetičko jedinstvo apercepcije, instancija što je Kant naziva najvišom točkom o koju valja objesiti čitavu logiku,¹² zapravo je proizvod, a ujedno i uvjet, materijalne egzistencije. Individue koje moraju brinuti za sebe same razvijaju »ja« kao instanciju reflektirajućeg pregledavanja i predviđanja, ono se proširuje i sužuje u skla-

¹¹ Spinoza, *Ethica*, Pars III, Praefatio. (Usporedi naš prijevod: *Etika*, Kultura, Beograd 1959, str. 98: »... kao da je pitanje o linijama, površinama ili telima«).

¹² *Kritik der reinen Vernunft*, navedeno izdanje, Band III (2. Aufl.), S.

du s izgledima za privrednu samostalnost i produktivno vlasništvo tokom niza generacija. Konačno, ono sa razvlašćenog građanina prelazi na totalitarnog gospodara trusta čija je znanost već sasvim pretvorena u metode reprodukcije potlačenog masovnog društva. Sade je već rano postavio spomenik smislu za planiranje gospodara trusta. Urota vlastodržaca protiv naroda posredstvom neumitne organizacije bliska je prosvjetiteljskom duhu jednako kao građanska republika već od vremena Machiavellija i Hobbesa. Prosvjetljeni duh suprotstavlja se autoritetu samo onda kada taj autoritet nema moć da postigne poslušnost, kada ta moć nije naprosto faktum. Sve dok se ne uzima u obzir tko primjenjuje um, on nema više afiniteta za nasilje nego za posredovanje, njemu se, već prema položaju individue i grupe, rat i mir, tolerancija i represija, pojavljuju kao ono dano. Budući da on sadržajne ciljeve razotkriva kao moć prirode nad duhom, kao ugrožavanje vlastite samozakonitosti, duh je zbog svoje formalnosti na raspoloženju svakom prirodnom interesu. Mišljenje u potpunosti postaje organom, vraćeno je u prirodu. Ljudi postaju materijalom vladajućih, kao što je cjelokupna priroda materijal društva. Poslije kratke međugre liberalizma u kojoj su se građani međusobno držali u šahu, gospodstvo se razotkriva u fašistički racionaliziranom obliku kao arhaička strava. »Treba, dakle«, govori knez Francavilla u nekom društvu kod napuljskog kralja Ferdinanda, »nadomjestiti religiozne tlapnje krajnjim terorom; oslobodi li se narod od straha pred paklom, on će se odmah latiti svačeg; valja, međutim, nadomjestiti taj strah jednako strogim krivičnim zakonikom koji će, naravno, pogađati samo puk, jer samo on dovodi do nemira u državi: nemiri započinju samo u najnižim klasama. Bogataš se ne boji predstave o uzdi koju sam nikada neće osjetiti, a tim će praznim prividom zadobiti pravo da sa svoje strane stiše sve koji su mu podređeni. U toj klasi nećete naći nikoga tko ne bi dopustio da se na njega spusti najdublja sjenka tiranije sve dok su u zbilji oni drugi potlačeni.«¹³ Um

¹³ *Histoire de Juliette*, Hollande 1797, vol. V, p. 319–20.

je organ kalkulacije i plana, a spram ciljeva neutralan, njegov element jest koordinacija. Ono što je Kant transcendentnalno utemeljio, afinitet spoznaje i plana koji čak u trenucima predaha racionaliziranoj građanskoj egzistenciji nameće karakter neumitne svrhovitosti, Sade je empirijski izveo već čitavo stoljeće prije sporta. Moderne čete gimnastičara čije je vježbanje točno propisano tako da nitko ne sumnja u svoju ulogu, a za svakoga je predviđena i zamjena, nalaze svoj točan model u Juliettinim seksualnim timovima, u kojima se koristi svaki trenutak, u kojima se nikakav tjelesni otvor ne zanemaruje, u kojima djeluju sve funkcije. U sportu, kao i u svim drugim granama masovne kulture, postoji napeta, svrhovita radinost, a ne sasvim upućeni gledalac ipak ne može odgonetnuti razlike kombinacija, smisao izmjena koji proizlazi iz proizvoljno postavljenih pravila. Organizacija čitavog života lišena sadržaja navješćuje se u arhitektonskoj strukturi Kantovog sustava, u gimnastičarskoj piramidi Sadeovih orgija i u principima ranih građanskih loža – princip tih loža cinički je preuzet u strogim pravilima libertinskog društva iz *120 journées*. Čini se da kod tih priredbi nije najvažniji užitak nego radna poduzetnost, organizacija, kao što je već i u drugim epohama demitologizacije, carskom Rimu, renesansi i baroku shema aktivnosti bila važnija od njihova sadržaja. U novom dobu prosvjetiteljstvo je ideje harmonije i usavršavanja oslobodilo njihovog hipostaziranja u religioznom onostranstvu i dalo ih ljudskom stremljenju kao kriterije u formi sustava. Nakon što je utopija, koja je ulijevala nadu francuskoj revoluciji, prešla, ujedno i moćna i nemoćna, u njemačku muziku i filozofiju, etablirani je građanski poredak do kraja funkcionalizirao um. On je postao svrhovitošću bez svrhe koja upravo stoga i može poslužiti svakoj svrsi. On je plan promatran kao takav. Totalitarna država manipulira nacijama. »To jest«, odgovorio je knez, »piše kod Sadea, vlada mora sama srediti stanovništvo, ona mora u rukama imati sva sredstva da ga uništi ako ga se boji, da ga umnožava ako to smatra potrebnim i nikada ne smije biti drugog ravnovjesja u njezinoj pravednosti osim ravnovjesja njezinih interesa i nje-

zinih strasti povezanih jedino s interesima ili strastima onih koji, kao što smo rekli, od vladajućih dobijaju toliko moći koliko je potrebno da budu vladi korisni.«¹⁴ Knez pokazuje put kojim imperijalizam kao najplodniji oblik *ratia* oduvijek ide. »...Uzmite narodu koji želite potčiniti njegovog boga i demoralizirajte ga; sve dok se ne moli nikakvom bogu osim vama, dok ne bude imao drukčijih navika no vi, uvijek ćete biti njegov gospodar... ostavite mu umjesto toga razgranatu razbojničku sposobnost; kažnjavajte ga samo kada se okrene protiv vas.«¹⁵

Budući da um ne postavlja sadržajne ciljeve, svi su afekti jednako udaljeni od njega. Samo su prirodni. Princip po kojem je um samo suprotstavljen svemu bezumnom utemeljuje istinsku suprotnost prosvjetiteljstva i mitologije. Mitologija poznaje duh samo u povezanosti s prirodom, kao prirodnu moć. Unutrašnji su joj porivi, poput vanjskih snaga žive moći, božanskog ili demonskog porijekla. Prosvjetiteljstvo, nasuprot tomu, svezu, smisao, život u cjelini dodjeljuje subjektivitetu koji se u tom dodjeljivanju zapravo tek konstituira. Um je tu kemijski agens koji u sebi upija vlastitu supstanciju stvari i čini da ispari u pukoj autonomiji samog uma. Da bi se oslobodilo praznovjernog straha prirode, prosvjetiteljstvo je objektivno djelovanje i oblike do kraja razotkrilo kao kaotični materijal i proklelo njegovo djelovanje na ljudsku instanciju kao ropstvo, sve dok subjekt po ideji nije postao jedini neograničeni, prazni autoritet. Sva je snaga prirode postala puki, bezlični otpor apstraktnoj moći subjekta. Posebna mitologija s kojom je zapadno prosvjetiteljstvo i kao kalvinizam moralo obračunati bio je *ordo* katoličkog nauka pod kojim je dalje cvjetala poganska ljudska religija. Cilj je građanske filozofije bio oslobađanje ljudi od toga. Oslobađanje je, međutim, bilo dalekosežnije nego što su mislili njegovi humani začetnici. Razularena tržišna priroda ujedno je bila aktualni oblik uma i moć zbog koje je um propao. Romantič-

¹⁴ Navedeno djelo, 322–23.

¹⁵ Navedeno djelo, 324.

ki su reacionari samo izgovorili ono što su saznali sami građani: *da se u njihovom svijetu sloboda pretvara u organiziranu anarhiju*. Kritika katoličke reakcije bila je u pravu što se tiče prosvjetiteljstva, ali i prosvjetiteljstvo je bilo u pravu u svojoj kritici reakcije. Prosvjetiteljstvo se opredijelilo za liberalizam. Ako su svi afekti jednako vrijedni, čini se da samoodržanje, koje ionako određuje oblik sustava, daje i najvjerojatniju maksimu djelovanja. Treba je osloboditi u slobodnoj trgovini. Tamni spisatelji ranog razdoblja građanstva, Machiavelli, Hobbes, Mandelville, koji su branili egoizam jastva upravo su time priznali društvo kao razorni princip, denuncirali harmoniju još prije nego što su je svijetli klasičari uzdigli do oficijelne doktrine. Hvalili su totalnost građanskog poretka kao stravu koja na kraju guta oboje, opće i posebno, društvo i jastvo. Razvojem privrednog sustava u kojem gospodarstvo privatnih grupa nad privrednim aparatom razdvaja ljude, umom se identički fiksirano samoodržanje, protiv individualnog građanina, razotkrilo kao destruktivna prirodna snaga koju se više ne može odvajati od samorazaranja. Mutno su prelazili jedno u drugo. Čisti je um postao neumom, načinom postupanja bez greške i sadržaja. Ona utopija, međutim, koja najavljuje pomirenje između prirode i jastva, s revolucionarnom avangardom stupa iz svog skrovišta u njemačkoj filozofiji kao ujedno iracionalna i umna u ideji saveza slobodnih ljudi i navlači na sebe sav bijes *ratia*. U društvu kakvo jest, unatoč jadnim pokušajima da se čovječnost propagira kao najracionalnije sredstvo, samoodržanje ostaje posve lišeno utopije koja se denuncira kao mit. Pametno je samoodržanje kod onih gore borba za fašističku moć, a kod individua prilagođivanje na nepravdu po svaku cijenu. Prosvjetljeni um ne nalazi mjeru vrednovanja poriva ni za sebe niti u odnosu spram drugih poriva, kao što ni svemir ne uređuje po sferama. Hijerarhiju u prirodi s pravom proglašava refleksom srednjovjekovnog društva, a kasniji su poduhvati uspostavljanje objektivnog poretka vrijednosti očigledne laži. Iracionalizam koji se očituje u takvim ništavnim rekonstrukcijama daleko je od toga da se suprotstavi industrijskom *ratiju*. Veli-

ka je filozofija, kod Leibniza i Hegela, otkrila zahtjev za istinitošću i u takvim subjektivnim i objektivnim izrazima koji još nisu misli, u osjećajima, institucijama, umjetničkim djelima, a iracionalizam, u tomu kao i drugim stvarima srodan posljednjem izdanku prosvjetiteljstva – modernom pozitivizmu, izolira osjećaj kao i religiju i umjetnost od svega što se naziva spoznajom. On, doduše, ograničuje hladni um u korist neposrednog života, ali ga pretvara u princip puko neprijateljski mislima. U sjaju takvog neprijateljstva, osjećaj a i čitava kultura oslobađaju se odgovornosti pred mišljenjem, ali se time pretvaraju u neutralizirani element sveobuhvatnog *ratia* ekonomijskog sustava koji je davno postao iracionalnim, elementom *ratia* kapitala. Od samog se početka nije mogao pouzdati samo u svoju privlačnu snagu, pa ju je dopunio kultom osjećaja. Tamo gdje ističe osjećaje, okreće se protiv svojeg vlastitog medija, mišljenja, koje mu je, budući da je samom sebi otuđeni um, uvijek i sumnjivo. Pretjeranost filmskih ljubavnika već fungira kao udarac teoriji koja nije ganutljiva, a nastavlja se u sentimentalnom argumentu protiv mišljenja kojim se napada nepravda. Time što osjećaji tako prerastaju u ideologiju nije dokinut prezir kojem su izloženi u zbilji. To što su u uspoređenju sa zvjezdanom visinom, na koju ih smješta ideologija, uvijek odviše vulgarni, doprinosi njihovom proganjanju. U formalizaciji uma već je uključena osuda osjećaja. Čak i samoodržanje ima, kao prirodni poriv među ostalima, i lošu savjest; samo užurbana djelatnost i institucije koje mu služe, dakle, osamostaljeno posredovanje, aparat, organizacija, sustavno uživaju u spoznaji i praksi, priznanje da su umni; emocije su tu umetnute.

Prosvjetiteljstvo novijeg vremena od samog je početka bilo u znaku radikalnosti: time se razlikuje od svih ranijih stupnjeva demitologizacije. Kada su s novim načinom društvenog bitka svoje mjesto u svjetskoj povijesti dobili i nova religija i novo raspoloženje, u pravilu su, zajedno sa starim klasama, plemenima i narodima, bili bačeni u prah i stari bogovi. A naročito tamo gdje je neki narod na temelju vlastita usuda, kao na primjer Židovi, prešao u novu formu društve-

nog života, stare omiljene navike, sveta djela i predmeti obožavanja začarani su u strašna nedjela i prikaze strave. Današnji strahovi i idiosinkrazije, karakterni potezi koji se izlažu ruglu i preziru mogu se dešifrirati kao tragovi nasilnog napretka u ljudskom razvoju. Sve od odvratnosti pred izmetima i ljudskim mesom pa do preziranja fanatizma, lijenosti, duhovnog i materijalnog siromaštva vodi linija načina ponašanja koji su se od adekvatnih i korisnih pretvorili u ogavne. Ta je linija ujedno linija razaranja i civilizacije. Svaki je korak bio napredak, etapa prosvjetiteljstva. Dok su, međutim, sve ranije promjene, od preanimizma u magiju, od matrijarhalne u patrijarhalnu kulturu, od politeizma robovlasnika u katoličku hijerarhiju, postavljale nove, pa makar prosvjetljenije mitologije na mjesto starijih, boga nebeskih četa umjesto velike majke, obožavanje jaganjca umjesto totema, pred svjetlom prosvjetljenog uma svaka je odanost nestajala kao nešto mitologijsko, budući da se odanost smatra objektivnom, utemeljenom u stvari. Tabuirajuća zabrana pogađa sve dane povezanosti čak i one koje su potrebne za egzistenciju građanskog poretka. Instrument pomoću kojeg je građanstvo došlo na vlast, oslobađanje snaga, opća sloboda, samoodređenje – ukratko, prosvjetiteljstvo – okrenuo se protiv građanstva čim je kao sustav gospodstva bio prisiljen na potlačivanje. Prosvjetiteljstvo se po svojem principu ne zaustavlja ni pred onim minimumom vjere bez kojeg građansko društvo ne može egzistirati. Ono ne služi gospodstvu tako sigurno kao što su to činile starije ideologije. Njegova antiautoritarna tendencija koja, doduše samo podzemno, komunicira s onom utopijom u pojmu uma, čini ga uskoro jednako mrskim građanstvu i plemstvu, koji se, uostalom, uskoro udružuju. Antiautoritarni princip mora konačno preći u vlastitu suprotnost, u instanciju protiv uma samog; dokidanje svega što je samo po sebi obvezujuće omogućuje gospodstvu da veze koje mu odgovaraju svaki put suvereno dekretira i manipulira. Poslije građanske vrline i čovjekoljublja, za koje više nije nalazila dobre razloge, filozofija je vrlinama počela proglašavati autoritet i hijerarhiju, i to onda kada su na temelju prosvjetiteljstva već

odavna postali lažima. Ali, prosvjetiteljstvo nije imalo argumente čak ni protiv takve perversije sebe samog, budući da čista istina nema nikakvu prednost pred iskrivljavanjima, a racionalizacija pred *rationem*, ukoliko ne mogu ukazati na nekakvu praktičnu prednost. Formalizacijom uma i sama teorija, ukoliko želi biti više nego znak za neutralne načine ponašanja, postaje nerazumljivim pojmom, a mišljenje važi kao smisaono samo nakon napuštanja smisla. Upregnuto u vladajući način proizvodnje, prosvjetiteljstvo koje stremlji miniranju poretka koji je postao represivnim dokida samo sebe. To je izraženo već i u ranim napadima tadašnjeg prosvjetiteljstva na Kanta, na onoga tko sve ruši. Kao što je Kantova moralna filozofija ograničavala njegovu prosvjetiteljsku kritiku da bi spasila mogućnost uma, nereflektirano je prosvjetljeno mišljenje iz samoodržanja, uvijek obratno, težilo samodokidanju u skepticizmu da bi dobilo dovoljno mjesta za postojeći poredak.

Šadeovo djelo, kao i Nietzscheovo, predstavlja, nasuprot tomu, intransigentnu kritiku praktičkog uma spram koje je kritika »sverušilačkog« Kanta revokacija vlastitog mišljenja. Ta kritika ističe scijentivistički princip sve do uništavanja. Kant je, doduše, moralni zakon u meni tako dugo čistio od svakog heteronomnog vjerovanja da je respekt, unatoč njegovom tvrđenju, postao pukom psihologijskom prirodnom činjenicom, poput fizikalne činjenice zvjezdanog neba. »Fakt uma« naziva to Kant,¹⁶ a kod Leibniza je to glasilo: »*Un instinct général de société*.«¹⁷ No, činjenice uopće ne važe tamo gdje ne postoje. Šade ne niječe njihovo pojavljivanje. Justine, dobra od dviju sestara, mučenica je čudorednog zakona. Juliette, doduše, povlači konzenkvenciju koju je građanstvo htjelo spriječiti: ona demonizira katolicizam kao najmlađu mitologiju, a s njime i civilizaciju uopće. Energija vezana uz sakrament okreće se sakrilegu. To se izopačenje pre-

¹⁶ *Kritik der praktischen Vernunft*, navedeno izdanje, Band V, S. 31, 47, 55.

¹⁷ *Nouveaux Essais sur L'Entendement Humain*, Ed. Erdmann, Berlin 1840, Buch I, Kapitel II, § 9, S. 215.

nosi na čitavo društvo, na društvo kao takvo. Juliette ne postupi fanatički poput odnosa katolika spram Inka, ona samo prosvijetljeno i poslovno provodi sakrileg, koji je katolicima ionako odavno u krvi. Prapovijesni su načini ponašanja, koje civilizacija tabuira, živjeli podzemno dalje, transformirani u destruktivno pod stigmom bestijalnosti. Juliette se ne ponaša prirodno tako, nego bira te načine ponašanja, jer su tabuirani. Ona kompenzira vrijednosni sud protiv njih, neopravdan, kao što su neopravdani svi vrijednosni sudovi, njegovom suprotnošću. Kada tako ponavlja primitivne reakcije, one više nisu primitivne nego bestijalne. Juliette, slično kao markiza Merteuil iz *Opasnih veza*,¹⁸ ne izražava ni sublimirani niti regredirani libido, nego intelektualno veselje zbog regresije, *amor intellectualis diaboli*, užitak pobijanja civilizacije njezinim vlastitim oružjem. Ona voli sustav i dosljednost. Odlično se služi organom racionalnog mišljenja. Što se tiče samovladanja, njezine se upute spram Kantovih često odnose kao specijalna primjena spram temeljnog stava. »Vrlina, dakle«, piše kod Kanta, »ukoliko je utemeljena unutar njom slobodom, sadrži i pozitivnu zapovijest za čovjeka, naime, da sve svoje sposobnosti i nagnuća dovede pod svoju vlast (vlast uma), dakle, do samosvladavanja, tomu se dodaje zabrana prepuštanja vodstvu svojih osjećanja i nagnuća (dužnost apatije); jer, oni bi vladali čovjekom ukoliko um ne bi uzeo vladanje u svoje ruke.«¹⁹ Juliette docira o samostezi razbojnika: »Promislite o svojem planu najprije nekoliko dana unaprijed, promislite o svim njegovim posljedicama, pažljivo razmotrite što vam sve može poslužiti... što bi vas moglo izdati, i odvagajte te stvari s takvom hladnokrvnošću kao da ste uvjereni da će vas otkriti.«²⁰ Lice ubojice mora pokazati krajnji mir. »...učinite da vaši potezi pokazuju mir i ravnodušnost, pokušajte u tom položaju steći što veću hladnokrvnost... kada ne biste bili uvjereni da nećete imati grižnju savjesti, a to

¹⁸ Usporedi uvod *Heinricha Manna* u izdanju »Inselverlaga«.

¹⁹ *Metaphysische Anfänge der Tugendlehre*, navedeno izdanje, Band VI, S. 408.

²⁰ *Juliette*, navedeno izdanje, vol. IV, p. 58.

uvjerenje se stiče samo navikom zločina, kada, dakle, ne biste bili uvjereni u to, uzalud biste radili na tomu da budete gospodarom izraza svojeg lica...«²¹ Oslobođenost grižnje savjesti za formalistički um je jednako važna kao oslobođenost od ljubavi ili mržnje. Kajanje, koje je građanstvo, unatoč popularnoj ideologiji, oduvijek smatralo ništavnim, postavlja ono prošlo kao bitak; ono jest, dakle, nazadovanje, a jedino je opravdanje kajanja za građansku praksu upravo očuvanje od takvog ponovnog zapadanja. Već Spinoza ponavlja za stoicima: »*Poenitentia virtus non est, sive ex ratione non oritur, sed is, quem facti poenitet, bis miser seu impotens est.*«²² Sasvim u duhu kneza Francaville dodaje, doduše, odmah i »*terret vulgus, nisi meutant*«²³, pa stoga kao dobar makijavelist mije da su poniznost i kajanje, pa i strah i nadanje, unatoč svojstvenoj protuumnosti, ipak dosta korisni. »Za vrlinu se pretpostavlja nužno apatija (promatrana kao snaga)«²⁴, kaže Kant, time što, dosta nalik Sadeu, razlikuje tu »moralnu apatiju« od neosjetljivosti u smislu indiferencije spram osjetilnih nadražaja. Entuzijazam je loš. Mir i snaga odlučivanja tvore snagu vrline. »To jest stanje zdravlja moralnom životu; nasuprot tomu je afekt, čak kada ga pokreće predstava o dobrom, trenutna sjajna pojava, iza koje ostaje malaksalost.«²⁵ Juliettina prijateljica Clairwil ustvrđuje nešto slično o poroku.²⁶ »Moja je duša tvrda i daleko sam od toga da bi mi bila milija osjetljivost no sretna apatija u kojoj uživam. O, Juliette... ti se možda varaš u pogledu opasne osjetljivosti kojom se toliki glupani ponose.« Apatija nastupa na onim mjestima obrata građanske povijesti, pa i antičke povijesti, na kojima

²¹ Navedeno djelo, 60–61.

²² Spinoza, *Ethica*, Pars IV, Prop. LIV; usp. naš prijevod, navedeno izdanje str. 211: »Kajanje nije vrlina, ili ono ne proizlazi iz razuma; nego je onaj ko se kaje zbog jednog dela, dvostruko bedan i nemoćan.«

²³ Navedeno djelo i mjesto, primjedba; usp. naš prijevod, navedeno izdanje, str. 212: »Masa je strahovita kada se ne boji.«

²⁴ *Metaphysische Anfänge der Tugendlehre*, navedeno izdanje, Band VI, S. 408.

²⁵ Navedeno djelo, 409.

²⁶ *Juliette*, navedeno izdanje, vol. II, p. 114.

zbog nadmoćne historijske tendencije pauci postaju svjesni vlastite nemoći. Ona označuje povlačenje spontanosti pojedinog čovjeka u privatno koje tek time postaje navlastito građanska forma egzistencije. Stoga, a to je građanska filozofija, olakšava privilegiranim da, promatrajući patnje drugih, lakše podnose vlastitu ugroženost. Ona čuva opće time što zbog zaštite pred njime privatnu egzistenciju uzdiže u princip. Privatna sfera građanina jest srozano kulturno blago gornje klase.

Juliettin credo je znanost. Odvratno joj je svako poštovanje čija se racionalnost ne može dokazati: vjera u boga i njegova mrtvog sina, poslušnost spram deset zapovijesti, pretpostavljanje dobroga zlu, spasenja grijehu. Privlače je reakcije što su ih legende civilizacije zabranjivale. Ona operira semantikom i logičkom sintaksom poput najmodernijeg pozitivizma, ali njezina kritika jezika nije, kao kod tog službenika najnovije administracije, usmjerena pretežno protiv mišljenja i filozofije, nego ona se kao kći borbenog prosvjetiteljstva okreće protiv religije. »Mrtvi bog!« kaže za Krista, »ništa nije smješnije od tog besmislenog niza riječi katoličkog rječnika: bog treba da znači vječno; smrt ono što nije takvo. Idiotski kršćani, što će vam vaš mrtvi bog?«²⁷ Njezina specifična strast jest pretvaranje onoga što se osudilo bez znanstvenog dokaza u nešto poželjno, a onoga što se bez dokaza cijeni u nešto dostojno prezira, to je prevrednovanje sviju vrijednosti, »hrabrost za zabranjeno«, ali bez Nietzscheovog izdajničkog »samo naprijed«²⁸, bez njegova biologijskog idealizma. »Zar su potrebne izlike da bi se počinio zločin?«, uzvikuje kneginja Borghese, Juliettina dobra prijateljica, sasvim u njegovom stilu.²⁹ Nietzsche obznanjuje kvintesenciju njezine doktrine.³⁰ »Slabi i osakaćeni neka propadnu, to je prvi stavak

²⁷ Navedeno djelo, III, 282.

²⁸ Fr. Nietzsche, *Umwertung aller Werte, Werke*, Kroner, Band VIII, S. 213.

²⁹ *Juliette*, navedeno izdanje, vol. IV, p. 204.

³⁰ E. Dühren je u »Neue Forschungen« (Berlin 1904, S. 453 ff.) upozorio na to srodstvo.

našeg čovjekoljublja. A pri tomu im valja još i pomoći. Ništa nije štetnije od kršćanstva – od te djelatne sućuti sa svim slabima i osakaćenima – to je gore od poroka...«³¹ Kršćanstvo se »čudno interesira za to da svlada tiranine i reducira ih na principe bratstva... pri tomu igra igru slabijeg; zastupa ga i govori poput njega... Možemo biti uvjereni da je ta sveza zapravo i predložena i uvedena sa strane slabijeg, kad je slučajem u njegove ruke došla svećenička vlast.«³² Ovo je doprinos Norceuilu, Juliettinog mentora, genealogiji morala. Nietzsche zlobno hvali moćnike i njihovu okrutnost »prema vani, tamo gdje počinje tuđina«, to jest protiv svega što ne spada k njima. »Oni tamo uživaju u slobodi od svake socijalne stege, u divljini nadoknađuju napetost koja je posljedica duge zatvorenosti i ograničenosti mirom zajednice, oni se vraćaju u nedužnost savjesti divlje zvjeri kao radosne nemani koje iz odvratnog niza umorstva, paljenja, oskvrnuća i mučenja, mogu proizici s takvom nestašnošću i duševnim ravnovjesjem kao da se radi o studentskoj šali, uvjereni da sada pjesnici opet mogu opjevati i slaviti nešto novo... Ova 'smjelost' otmjerenih rasa, luda, apsurdna, nenadano izbijajuća, nepredvidiva, nevjerojatna u svojim postupcima... Njezina ravnodušnost i prezir spram sigurnosti, tijela, života, udobnosti, njezina strahovita vedrina i dubina uživanja u razaranju, u nasladama pobjede i okrutnosti«³³, ta smjelost koju izvikuje Nietzsche općinila je i Juliettu. »Živjeti opasno« jest i njezina poruka: »...oser tout dorénavant sans peur«³⁴. Postoje slabi i snažni, postoje klase, rase i nacije koje vladaju i takve koje su podređene. »Gdje ima, molit ću lijepo«, kaže gospodin od Verneuila, »smrtnik koji bi bio dovoljno glup da nasuprot svemu što je očito tvrdi da se ljudi po pravu i činjenici rađaju kao jednaki! Samo je čovjekomrzac poput Rousseaua mogao postaviti takav paradoks, budući da je i sam bio slab, pa je do sebe želio sniziti one do kojih se nije mogao popeti. Ali,

³¹ Nietzsche, navedeno djelo, Band VIII, S. 218.

³² *Juliette*, navedeno izdanje, vol. I, p. 315–16.

³³ *Genealogie der Moral*, navedeno izdanje, Band VII, S. 321–23.

³⁴ *Juliette*, navedeno izdanje, vol. I, p. 300.

kako bi se pigmejac od četiri stope i dva pedlja smio usporediti sa modelom rasta i snage kojom je priroda dala oblik i moć jednog Herkula? Zar to ne bi značilo isto kao kada bi se tvrdilo da muha liči na slona? Snaga, ljepota, stas, rječitost: to su bile vrline što su na početku društva odlučivale prilikom prelaženja autoriteta na stranu vladajućih.³⁵ – »Zahtijevati od snage«, nastavlja Nietzsche, »da se ne ispoljava kao snaga, da ne bude voljom za prevladavanje, voljom za podređivanje, voljom za gospodarenje, žeđi za neprijateljem i otporom i trijumfima, jednako je besmisleno kao i zahtijevati od slabosti da se ispoljava kao snaga«. ³⁶ A Verneuil kaže: »Zaista, kako možete htjeti da se onome tko je od prirode dobio najviša nagnuća za zločin, bilo izvanrednom snagom, bilo finoćom svojih organa, bilo staleškim odgojem ili bogatstvima, kako, dakle, možete htjeti da se takvoj individui sudi po istom zakonu kao i onome koji od svih očekuju vrlinu ili umjerenost? Zar bi zakon koji bi obojicu jednako osuđivao bio pravedniji? Zar je prirodno da se onome kojeg sve navodi na to da čini zlo sudi jednako kao onome kojeg sve odvraća od tako nečeg?«³⁷

Kada je bilo svršeno s objektivnim poretkom prirode time što je proglašen predrasudom i mitom, ostala je priroda kao masa materije. Nietzsche ne poznaje nikakav zakon »koji bismo priznali nadređenim, a koji ne bismo samo spoznali!«³⁸ Ukoliko razum koji je rastao po mjerilima samoodržanja uopće zapaža nekakav zakon života, to je zakon jačeg. Iako taj zakon zbog formalizma uma ne može predstavljati nužni uzor za čovječanstvo, ipak ima prednost zbog svoje činjeničnosti, koja nedostaje lažljivoj ideologiji. Nietzscheov nauk jest da su slabiji krivi budući da svojom lukavošću obilaze taj prirodni zakon. »Boležljivi su velika opasnost za čovječan-

³⁵ *Histoire de Justine*, Hollande 1797, vol. IV, p. 4 (citirano i kod Duhréna, navedeno djelo, 452).

³⁶ *Genealogie der Moral*, navedeno izdanje, Band VII, S. 326–27.

³⁷ *Justine*, navedeno izdanje, vol. IV, p. 7.

³⁸ *Nachlass*, navedeno izdanje, Band XI, S. 214.

stvo, a ne zlikovci i 'divlje zvjeri'. Oni koji su već unaprijed propali, pobijedjeni, slomljeni – oni, ti slabiji, najviše miniraju ljudski život, najopasnije truju naše povjerenje u ljude, u život, u nas same i dovode sve u pitanje«. ³⁹ Oni su doveli kršćanstvo na svijet, a Nietzsche ga ne prezire ništa manje od Sadea. »...represalije slabijih nad jačima nisu istinski prirodne; one su u duhovnom, a ne u tjelesnom; da bi primijenio takve represalije, onaj tko je slabiji mora upotrijebiti snage što ih nije dobio; mora poprimiti karakter koji mu nipošto nije dan, mora, na stanoviti način, silovati prirodu. Ali, ono što je istinski u zakonima te mudre majke, to je oštećivanje slabijih od jačih; da bi do toga došlo, onaj tko je jači mora samo upotrijebiti darove koje je dobio; on se ne oblači poput slabijeg u karakter koji nije njegov; on samo u akciji upotrebljava onaj koji je dobio od prirode. Sve što odatle slijedi jest stoga prirodno: njegovo potlačivanje, nasilje, okrutnosti, tiranstva, nepravdnosti... čisti su poput ruke koja mu ih je nametnula; a ukoliko upotrebljava sva svoja prava da zatamljuje i pljačka slabije, on radi samo najprirodniju stvar na svijetu... Nikada, dakle, ne bismo smjeli imati skrupule zbog onoga što oduzimamo slabijima, jer nismo počinili nikakav zločin, zločin je, štoviše, karakteriziran odbranom ili osvetom slabijeg«. ⁴⁰ Slabiji nije u pravu kada se brani, »on, naime, napušta svoj karakter slabosti što mu ga je dala priroda: ona ga je stvorila da bude rob i siromah, a on joj se neće podrediti, u tomu je njegovo nedjelo«. ⁴¹ U takvim magistralnim govorima *Dorval*, poglavica respektabilnog pariškog qanga, pred Juliettom razvija tajni *credo* svih vladajućih klasa što ga je Nietzsche, uz dodatak psihologije *ressentimenta*, pokazivao svojoj suvremenosti. On se poput Juliette divi »lijepoj stravi čina«, ⁴² iako se, kao njemački profesor od Sadea razlikuje time što odbacuje kriminalca budući da njegov egoizam »smjera tako niskim ciljevima i ograničuje se na njih. Ukoliko su ci-

³⁹ *Genealogie der Moral* navedeno izdanje, Band VII, S. 433.

⁴⁰ *Juliette*, navedeno izdanje, vol. I, p. 208–10.

⁴¹ Navedeno mjesto i djelo, 211–12.

⁴² *Jenseits von Gut und Böse*, navedeno izdanje, Band III, S. 100.

ljevi veliki, čovječanstvo uzima druga mjerila i 'zločine' ne proglašuje takvima, čak ni najstrašnija sredstva!⁴³ Prosvjetljena Juliette nema takvih predrasuda u korist veličine, koje su zaista karakteristične za građanski svijet, njoj nije gangster manje simpatičan od ministra samo zato što ima manji broj žrtava. Za Nijemca, ljepota proizlazi iz domašaja, on usred sumraka bogova ne napušta idealističku naviku da malog lopova želi vješati, a imperijalističku pljačku proglasiti svjet-skom misijom. Time što je njemački fašizam kult jačine uzdigao do svjetskohistorijske doktrine doveo ga je, ujedno, i do vlastitog apsurd. Moral gospodara je kao suprotstavljanje civilizaciji izopačeno zastupao i potlačene: mržnja protiv zakržljalih instinkata objektivno denuncira istinsku prirodu zlostavljača koja samo dolazi na vidjelo kod njihovih žrtava. Kao velika sila i državna religija gospodski se moral dokraja prepušta civilizatorskom *powers that be*, kompaktnoj većini, *ressentimentu* i svemu protiv čega je nekada istupao... Nietzsche je opovrgnut svojim ozbiljenjem, a ujedno je oslobođena njegova istina, koja je, unatoč potvrđivanju života, bila neprijateljska spram duha zbilje.

Tamo gdje se već kajanje smatra protuumnim, sućut postaje naprosto grijehom. Onaj tko joj se predaje »perverti-ra opći zakon: iz čega slijedi da sućut nije nipošto vrlina, nego pravi porok čim nas dovede do toga da ometa nejednakost koju iziskuju prirodni zakoni.«⁴⁴ Sade i Nietzsche su spoznali da je nakon formaliziranja uma sućut takoreći još preostala kao osjetilna svijest o identičnosti općeg i posebnog, kao naturalizirano posredovanje. To je najuvjerljivija predrasuda, »*quamvis pietatis specimen prae se ferre videatur*«⁴⁵, kako Spinoza kaže, »jer tko nije pokrenut ni razumom niti sažaljenjem da drugima pomaže, taj se, s pravom, naziva nečovječ-

⁴³ *Nachlass*, navedeno izdanje, Band XII. S. 108.

⁴⁴ *Juliette*, navedeno izdanje, vol. I, p. 313.

⁴⁵ *Ethica*, Pars IV. Appendix, Cap. XVI; usp. naš prijevod, navedeno izdanje, str. 232: »iako ovo izgleda da nosi na sebi privid moralnosti«.

nim«⁴⁶. *Commiseratio* jest čovječnost u neposrednom obliku, ali ujedno »*mala et inutilis*«⁴⁷, naime, kao suprotnost muške valjanosti koja je sve od rimske *virtus* preko Medičija do *efficiency* kod Fordova uvijek bila jedina prava građanska vrlina. *Clairwil* naziva sućut bapskom i djetinjastom, hvali se svojim »stoicizmom«, »mirom strasti« koji joj dopušta »da čini sve i izdrži sve bez potresa«⁴⁸. »...sućut nipošto nije vrlina, ona je slabost rođena iz straha i nesreće, slabost koju svakako valja nadići radi li se na tomu da se izbjegne osjetljivost živaca koja se ne usuglašuje sa maksimama filozofije«⁴⁹. Od žene dolazi »izbijanje neograničene sućuti«⁵⁰. Sade i Nietzsche su znali da je njihov nauk o grešnosti sućuti stara građanska baština. Jedan ukazuje na »snažna vremena«, na »otmjene kulture«, a drugi na Aristotela⁵¹ i peripatetičare.⁵² Sućut se ne može održati pred filozofijom. Ni sam Kant nije bio iznimka. Sućut je »stanovitā mekoća« i nema »dostojanstva vrline«⁵³. On, međutim, previđa da i temeljni stav o općoj dobronamjernosti spram ljudskog roda⁵⁴ kojom, u suprotnosti spram Clairwilinog racionalizma, želi nadomjestiti sućut, pada u isti iracionalizam kao i ona »dobrotljiva strast«, koja čovjeka lako može dovesti do toga da postane »danguba blage naravi«. Prosvjetiteljstvo se ne da prevariti, u njemu opći fakt nema prednosti pred posebnim, sveobuhvatna ljubav nema prednosti pred ograničenom. Sućut je nepristojna. Poput Sadea, i Nietzsche koristi *Ars poetica*. »Po Aristotelu su Grci često patili zbog viška sućuti: odatle nužno oslobađanje po-

⁴⁶ Navedeno djelo, Prop. L., Schol.; naš prijevod, navedeno izdanje, str. 209.

⁴⁷ Navedeno djelo, Prop. L.; usp. naš prijevod, navedeno izdanje, str. 208: »rdavo i nekorisno«.

⁴⁸ *Juliette*, navedeno izdanje, vol. II., p. 125.

⁴⁹ Navedeno djelo i mjesto.

⁵⁰ *Nietzsche contra Wagner*, navedeno izdanje, Band VIII, S. 204.

⁵¹ *Juliette*, navedeno izdanje, vol. I, p. 313.

⁵² Navedeno djelo, II, 126.

⁵³ *Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen*, navedeno izdanje, Band II, S. 215–216.

⁵⁴ Navedeno djelo i mjesto.

sredstvom tragedije. Vidim koliko im je bilo sumnjivo to nagnuće. Ono je opasno za državu, oduzima potrebnu tvrdoću i strogost, čini da se junaci ponašaju kao rasplakane babe, itd.«⁵⁵ Zarathustra propovijeda: »Vidim toliko slabosti, toliko dobrote. Toliko pravednosti i sućuti, toliko slabosti.«⁵⁶ I zaista je u sućuti sadržan i moment koji proturječi pravednosti, s kojom ju Nietzsche, doduše, sjedinjuje. Ona potvrđuje pravilo nečovječnosti iznimkom koju upražnjava. Time što sućut dokidanje nepravde ograničuje na slučajnost ljubavi spram bližnjega, ona zapravo prihvaća zakon univerzalnog otuđenja što ga želi ublažiti. Onaj tko osjeća kao pojedinac, zastupa, doduše, opći zahtjev da se, naime, živi nasuprot općosti, prirodi i društvu, koji taj zahtjev niječu. Ali, jedinstvo s općim kao onim unutarnjim što ga pojedinac svojim djelom pokazuje u svojoj se vlastitoj slabosti pokazuje kao varljivo. Ono što sućut čini upitnom nije mekoća, nego ograničenost; sućuti ne može biti dovoljno. Kao što je stoička apatija, na kojoj se školuje građanska hladnoća, protivnost sućuti, još uvijek vjernija onom općem koje je napustila nego što je to sudjelujuća prostota koja se svemu adaptira, tako da su se oni koji su razotkrivali sućut spram revolucije odnosili negativno. Narcisističke deformacije sućuti kao što su to uzvišeni osjećaji filantropa i moralna samosvijest socijalnog radnika, još su introvertirano potvrđivanje razlike između siromaštva i bogatstva. To što je filozofija neoprezno izbrbljala užitak u tvrdoći čini je dostupnom onima koji joj to priznanje nipošto ne opraštaju. Fašistički su gospodari svijeta perhoresciranje sućuti preveli u perhoresciranje političkog obzira i u apel za staleško pravo, u čemu se susreću sa Schopenhauerom, metafizičarem sućuti. Schopenhauer je nadu u uvođenje čovječnosti smatrao umišljenim ludilom onoga tko se smije nadati samo nesreći. Neprijatelji sućuti nisu htjeli izjednačiti čovjeka i nesreću. Za njih je egzistencija nesreće bila sramota. Njihova osjetljiva nemoć nije podnosila da se čovjek sažaljeva.

⁵⁵ *Nachlass*, navedeno izdanje, Band XI, S. 227–28.

⁵⁶ *Also sprach Zarathustra*, navedeno izdanje, Band VI, S. 248.

Očajna, ta se nemoć preobrazila u veličanje moći, iako su se u praksi ograđivali od nje svuda gdje im se nudila.

Dobrota i dobročinstvo postaju grijehom, gospodstvo i zatamljivanje – dobročinstvom. »Sve su dobre stvari bile nekada zle; svaki je istočni grijeh vrlina«⁵⁷ – piše u *Genealogiji morala*. Juliette to ozbiljno provodi, ona prvi put svjesno izvršava posredovanje. Nakon što su uništene sve ideologije, ona za svoj moral uzima ono što je kršćanstvo u ideologiji, iako, doduše, ne uvijek u praksi, smatralo odvratnim. Kao dobra filozofkinja, ostaje pri tomu hladna i reflektirana. Sve se zbiva bez iluzija. Jednom Clairvilinom prijedlogu za sakrileg odgovara: »Čim više ne vjerujemo u boga, moja draga, oskrvnuća su koja želiš tek nepotrebne djetinjarije... Ja sam vjerojatno čvršća od tebe; moj je ateizam na vrhuncu. Ne umišljaj sebi, dakle, da su mi djetinjarije koje predlažeš potrebne; učinit ću to jer te vesele, čisto zbog zabave« – američka bi zločinka ubojica Anni Henry rekla *just for fun* – »ali nikada zbog odužnosti učvršćivanja vlastitog načina mišljenja, ili uvjeravanja drugih«. Profinjena prolaznom ljubaznošću spram učenice, Juliette ističe svoje principe. Čak i nepravda, mržnja, razaranje, pretvaraju se u pogon otkako su formaliziranjem uma svi ciljevi izgubili karakter nužnosti i objektivnosti, poput opsjena. Čarolija prelazi na puko činjenje, na sredstvo, ukoliko, na industriju. Formaliziranje uma samo je intelektualni izraz mašinskog načina proizvodnje. Sredstvo se fetišizira: ono apsorbira užitak. Kao što je prosvjetiteljstvo ciljeve kojima se kitilo nekadašnje gospodstvo teorijski pretvorilo u iluzije, ono im, mogućnošću izobilja, oduzima praktični razlog. Gospodstvo živi dalje kao samosvrha, u formi ekonomijskog nasilja. Užitak već pokazuje trag zastarjelosti, neostvarenosti poput metafizike koja ga je zabranjivala. Juliette govori o motivima zločina.⁵⁸ Ona nije ništa manje pohlepna i željna časti od svog prijatelja Sbriganiya, ali obožava zabranjeno. Sbrigani kao čovjek sredstva i dužnosti puno je

⁵⁷ *Genealogie der Moral*, navedeno izdanje, Band VII, S. 421.

⁵⁸ *Juliette*, navedeno izdanje, vol. III, p. 78–79.

⁵⁹ Navedeno djelo, IV, 126–27.

napredniji. »Radi se o tomu da se obogatimo i velika je naša krivica ako ne postignemo taj cilj; tek kada smo već zaista na putu bogaćenja, možemo priuštiti sebi da požnjemo zadovoljstva: do tada ih treba zaboraviti.« »Unatoč racionalnoj nadmoći, Juliette ipak zadržava jednu vrst praznovjerja. Ona spoznaje naivnost sakrilega, ali ipak uživa u njemu. Svaki užitak, međutim, pokazuje nekakvo obožavanje: on je samoprepuštanje nečemu drugome. Priroda, zapravo, ne poznaje užitak: ona ne ide dalje od zadovoljenja potrebe. Svaki je užitak društven, i onaj u sublimiranim i onaj u nesublimiranim afektima. On potječe iz otuđenja. I tamo gdje užitak ne zna za zabranu koju krši, on proizlazi tek iz civilizacije, čvrstog poretka koji ga štiti pred prirodom kojoj se želi vratiti. Tek kada ih san odvede iz stege rada, vezanosti pojedinca za određenu društvenu funkciju i konačno za jastvo, natrag u prošlo vrijeme bez stege i gospodstva, ljudi osjete čar užitka. Ljubav se spram bogova i demona hranila nostalgijom onih koje je zahvatila civilizacija, »objektivnim očajem« onih koji su se morali pretvoriti u elemente društvenog poretka, svojim su se božanstvima i demonima obraćali s obožavanjem kao profinjenoj prirodi. Mišljenje je nastalo tijekom oslobođanja od stravične prirode koja je, na kraju, posve podjarmljena. Užitak je takoreći njezina osveta. U njemu se ljudi oslobođaju mišljenja, bježe od civilizacije. U najstarijim društvima takav se povratak predviđao kao zajednički povratak prilikom slavlja. Primitivne su orgije kolektivni izvor užitka. »Taj međučin univerzalne zbrke što ga predstavlja slavlje«, kaže Roger Caillois, »time se zaista prikazuje kao trenutak u kojem je svjetski poredak dokinut. Stoga su dopušteni svi ekscesi. Treba znati pravila, budući da sve treba biti izokrenuto. U mitskoj epohi tijek je vremena bio izokrenut: rađali su se starci, a umirala djeca... tako se svi propisi koji štite dobar prirodni i socijalni poredak sustavno krše«.»⁶⁰ Prepuštaju se ublaženim moćima izvora; no, sa strane suspendirane zabrane to djelovanje ima karakter razularenosti i ludila.«⁶¹ Tek rastućom civi-

⁶⁰ *Théorie de la Fête*, Nouvelle Revue Française. Jan. 1940, p. 49.

⁶¹ Usp. Caillois, navedeno djelo.

lizacijom i prosvijećenošću ojačano jastvo i sigurno gospodarstvo pretvaraju slavlje u puku farsu. Gospodujući uvode racionalni užitak, užitak kao danak još ne sasvim ovladanoj prirodi, sami ga sebi žele održati i učiniti bezazlenim u višoj kulturi: podređenome ga žele dozirati, ako ga ne mogu posve dokinuti. Užitak postaje predmetom manipulacije, a na kraju potpuno prelazi u priredbe. Razvoj ide od primitivnog slavlja do dopusta. »Što više kompliciranost socijalnog organizma dolazi do izražaja, to manje ona dopušta zaustavljanje uobičajenog tijeka života. Danas mora, kao i jučer i sutra, sve teći dalje. Opće ključanje više nije moguće. Period turbulentnosti se individualizirao. Dopust je zamijenio slavlje.«⁶² Dopust se u fašizmu dopunjuje lažnom kolektivnom opijenošću što je prouzrokuje radio, krupno štampani novinski natpisi i benzedrin. Sbrigani tako nešto naslućuju. On sebi dopušta zabave »sur la route de la fortune« kao dopust. Julietti je, međutim, bliži *Ancien Régime*. Ona obožava grijeh. Njezino je libertinstvo ukleto katolicizmom, kao što je to bila i ekstaza kaluđerice u pogansko doba.

Nietzsche zna da je svaki užitak još uvijek mitski. Predavanjem prirodi užitak se odriče onoga što bi bilo moguće, kao što se samilost odriče promjene cjeline. Oboje sadrži moment rezignacije. Nietzsche je isljeduje u svim skrovištima, u obliku samoužitka u osamljenosti, kao mazohistički užitak u depresijama onoga tko gnjavi samog sebe, on je »protiv svakoga tko beživotno uživa!«⁶³ Juliette pokušava očuvati užitak time što odbacuje predanu ljubav, građansku ljubav karakterističnu za njegovo posljednje stoljeće kao otpor pameti građanstva. U ljubavi je užitak bio povezan s obožavanjem čovjeka koji je pružao užitak, ona je bila navlastito humana strast. Konačno se ona poriče kao vrijednosni sud uvjetovan spolom. U zanesenoj adoraciji ljubavnika i bezgraničnom divljenju koje mu iskazuje voljena skriva se uvijek nanovo zbiljsko ropstvo žene. Na temelju priznavanja tog ropstva

⁶² Navedeno djelo, 58–59.

⁶³ *Nachlass*, navedeno izdanje, Band XII, S. 364.

spolovi su se uvijek nanovo izmirivali: činilo se da žena prima poraz dobrovoljno, a da joj muškarac priznaje pobjedu. Kršćanstvo je hijerarhiju spolova, jaram koji muški poredak vlasništva nameće ženskom karakteru, prekrivalo sjedinjavanjem srdaca u braku, potiskivalo je sjećanje na bolju pretpatriljarhalnu prošlost spola. Velika industrija naplaćuje ljubav. Propadanje srednjeg vlasništva, propadanje slobodnog privrednog subjekta, pogađa obitelj: ona nije više nekada proslavljena ćelija društva, jer ne čini više bazu privredne egzistencije građana. Obitelj nije više životni horizont odrastajuće djece, nestaje očeva samostalnost, a time i otpor njegovom autoritetu. Ranije je potčinjenost u obiteljskoj kući kod djevojaka izazivala strast koja kao da je obećavala slobodu, iako slobode nije bilo ni u braku, niti drugdje. Time što se djevojci pruža mogućnost »job-a« onemogućuje joj se ljubav. Što općenitije sustav moderne industrije od svakog zahtijeva da mu služi, to više svatko tko ne spada u more onog *white trash*, u koje prelaze nekvalificirani rad i nezaposlenost, pretvara u malog eksperta, u egzistenciju koja sama mora brinuti za sebe. U kvalificiranom se radu samostalnost poduzetnika koja nestaje širi na sve kojima je dopušteno proizvođenje, pa time i na »zaposlenu« ženu kao i njezin karakter. Samopoštovanje ljudi raste srazmjerno s njihovom fungibilnošću. Odupiranje obitelji nije više smioni čin, a »*boy-friend*« više ne otvara put u nebo. Ljudi dobijaju onaj racionalni, kalkilirajući odnos spram vlastitog spola koji se u Juliettinim krugovima smatra starom mudrošću. Duh i tijelo zbiljski su razdvojeni kako su to libertini, kao indiskretni građani, tražili. »Još jednom, čini mi se«, racionalistički dekretira Noirceuil,⁶⁴ »da je sasvim različita stvar voljeti i uživati... jer, osjećaji nježnosti proizlaze iz odnosa hira i pristojnosti, a nipošto ne iz ljepote nekog vrata i lijepo zaobljenog boka; a ti predmeti koji u skladu s različitim ukusima mogu živahno uzbuditi fizičke afekte, ipak, čini mi se, nemaju pravo na duhovne afekte. Da izvršim svoju misao, Belize jest ružna, ima četrdeset godina, u

⁶⁴ Juliette, navedeno izdanje, vol. II, p. 81–82.

čitavoj osobi nema nikakve gracioznosti, nijednog pravilnog poteza, nikakve ljupkosti; ali, Belize ima duha, divan karakter, milijun stvari koje su vezane s mojim osjećajima i sklonostima nikada neću poželjeti da spavam s Belizeom, pa ipak ću je ludo voljeti; Aramintu ću, međutim, poželjeti, ali od srca prezirati čim prođe groznica požude... »Nezaobilazna konzekvencija koja je već implicitno postavljena kartezijanskom podjelom čovjeka u misleću i pretežnu supstanciju sasvim se jasno izgovara kao destrukcija romantične ljubavi. Ova ljubav se smatra zastiranjem, racionalizacijom tjelesnog poriva⁶⁵ »lažnom i uvijek opasnom metafizikom«, kao što to izjavljuje grof Belmor u svojoj velikoj besjedi o ljubavi. Unatoč čitavoj libertinaži, Juliettini prijatelji seksualnost nasuprot nježnosti, zemaljsku nasuprot nebeskoj ljubavi, ne smatraju samo za trunku previše snažnom nego i previše bezazlenom. Ljepota vrata i obli bok na seksualnost ne djeluju samo kao puko prirodne činjenice bez povijesti, nego kao slike u kojima je sadržano čitavo društveno iskustvo; u tom iskustvu živi intencija spram onog što je različito od prirode, ljubav koja nije ograničena na spol. Ali, čak i najtjelesnija nježnost jest preobražena seksualnost, milovanje rukom preko kose, poljubac u čelo u kojima se izrazuje ludilo duhovne ljubavi jednaki su zadovoljnom udaranju i grizenju u spolnom aktu australskih divljaka. Dioba jest apstraktna. Belmor naučava da metafizika krivotvori činjenice, da sprečava sagledavanje voljenog, da proizlazi iz magije, da je veo. »A ja taj veo ne bih smio strgati s očiju! To je slabost... malodušnost. Kada prođe užitak, analizirat ćemo tu boginju koja me je prije zasljepila.«⁶⁶ Ljubav sama neznanstveni je pojam: »...u uvijek nas lažne definicije zavode«, izjavljuje Dolmace u znamenitom 5. dijalogu iz *Philosophie dans le Boudoir*,⁶⁷ »ne znam što je to: srce. Tako nazivam samo slabost duha.« »Predimo za trenutak, kako kaže Lukrecija, 'u pozadinu života',⁶⁸ dak-

⁶⁵ Juliette, vol. III, p. 172–73.

⁶⁶ Navedeno djelo, 176–77.

⁶⁷ Edition privée, par Hély, p. 267.

⁶⁸ Juliette, navedeno izdanje,

le u hladnokrvnu analizu, i vidjet ćemo da ni uzvisivanje ljublenog ni romantičan osjećaj ne mogu opstati pred analizom. »...samo tijelo je ono što volim i samo za njim tugujem, iako ga uvijek ponovno mogu naći«. Pri svemu je tomu istinit uvid u disocijaciju ljubavi, djelo napretka. Takvom disocijacijom koja mehanizira užitak, a čežnju iskrivljuje u obmanu, načeta je sama jezgra ljubavi. Time što Juliette pohvalu genitalne i perverzne seksualnosti čini prijekorom neprirodnog, nematerijalnog, iluzionarnog, ona se i sama opredjeljuje za onu normalnost koja smanjivanjem utopijskog poleta ljubavi smanjuje i fizički užitak, koja smanjivanjem sreće najviše visine smanjuje i sreću najneposrednije blizine. Razvratnik bez iluzija, za kakvog se zauzima Juliette, posredstvom se seksualnih pedagoga, psihoanalitičara i hormonskih fiziologa pretvara u bistrog čovjeka prakse koji svoje opredjeljivanje za sport i higijenu proteže i na spolni život. Juliettina je kritika dvosjekla kao i samo prosvjetiteljstvo. Ukoliko skrnaveće razaranje tabua koje je nekada bilo povezano s građanskom revolucijom nije postalo novom prilagođenošću realnosti, ono zajedno a sublimnom ljubavlju živi dalje kao vjernost utopiji koja se približila dopuštajući svima fizički užitak.

»Smiješni entuzijazam« zbog kojeg smo se uz određenu individuu vezali kao jedinu, uzvisivanje žene u ljubavi, potječe još prije kršćanstva iz matrijarhalnog stupnja. »...izvjesno je, da onaj duh viteškog snubljenja koji predmetu što je napravljen samo za naše potrebe iskazuje, neshvatljivo smiješno, naše divljenje, izvjesno je, kažem, da taj duh potječe iz strahopoštovanja što su ga naši preci nekada osjećali spram žene zbog proročanskog poziva što su ga izvršavale u zemlji i gradu: posredstvom straha došlo se do kulta, a viteštvo je nastalo u krilu praznovjerice. Ali, to strahopoštovanje nikada nije bilo prirodno, uzalud bismo ga tražili u prirodi. Inferiornost drugog spola previše je čvrsto utemeljena i ne može nastati solidan motiv zbog kojega bismo ga trebali poštovati, a ljubav koja nastaje iz ovog slijepog strahopoštovanja jest, poput njega samog, predrasuda.«⁹⁹ Društvena hijerarhija, ma

⁹⁹ Navedeno djelo, 178-79.

kako legalistički skriveno, počiva na kraju krajeva na nasilju. Gospodstvo nad prirodom reproducira se unutar čovječanstva. Kršćanska civilizacija, koja je ideju da treba štititi slabijeg upotrijebila za izrabljivanje snažnijeg sluga, nikada nije sasvim pridobila srca obraćenih naroda. Princip ljubavi bio je previše dezavuiran ostrim razumom i još oštrijim oružjem kršćanske gospode sve dok luteranstvo nije izbrisalo suprotnost između države i nauka time što je mač i bič napravilo kvintesencijom evanđelja. Ono je duhovnu slabost neposredno izjednačilo s prihvaćanjem realnog zatomljivanja. A žena je obilježena slabošću, na osnovi slabosti ona je u manjini i tamo gdje je brojčano nadmoćna muškarcu. Njezina je nemogućnost da se obrani pravna podloga njezinog zatomljivanja, kao kod podjarmljenih prastanovnika u nekadanjim državama, urođenika u kolonijama koji po oružju i organizaciji zastaju za osvajačima, kao kod Židova i arijaca. Sade formulira Strindbergove refleksije. »Ne treba sumnjati da između muškarca i žene postoji isto tako izvjesna i važna razlika kao i između čovjeka i majmuna iz šume. Imali bismo isto toliko dobre razloge da ženama zabranimo da budu dijelom naše vrste kao i onim majmunima da budu naša braća. Promatrajte pažljivo голу ženu pored golog muškarca njezine dobi, promatrajte je tako голу, i lako ćete se uvjeriti u znatnu razliku koja (bez obzira na spol) postoji u strukturi obaju bića, jasno ćete vidjeti da žena predstavlja samo niži stupanj muškarca; razlike su takođe i unutarnje, i anatomske raščlanjivanjem obiju vrsti, ukoliko bismo ga pažljivo i detaljno proveli, ta bi istina došla na vidjelo.«⁷⁰ Pokušaj kršćanstva da zatomljivanje spola ideologijski kompenzira strahopoštovanjem spram žene, i da tako oplemeni uspomenu na arhaičko, završava umjesto pukog potiskivanja zlobom spram tako uzdignute ženke i teorijski emancipiranog užitka. Afekt primjeren praksi podjarmljivanja jest prezir, a ne poštovanje, a u kršćanskim se stoljećima iza ljubavi spram bližnjega uvijek pomalja

⁷⁰ Navedeno djelo, 188-89.

zabranjena mržnja, ujedno i prinudna, spram onog objekta koji uvijek ponovno podsjeća na uzaludne napore: spram žene. Ona je za kult madone morala ispaštati lovom na vještice, osvetom zbog slike sjećanja one pretkršćanske proročice koja posvećeni patrijarhalni poredak u cjelini dovodi u pitanje. Žena je uzbuđivala divlju mržnju u napola obraćenom muškarcu, koji bi je trebao poštivati, kao što onaj slabiji uopće izaziva smrtno neprijateljstvo površno civiliziranog jačeg, koji bi ga trebao štititi. Sade ovu mržnju čini svjesnom. »Nikada nisam vjerovao«, kaže grof Ghigi, predstojnik rimske policije, »da iz sveze dvaju tijela može proizaći sveza dvaju srdaca. U fizičkom ujedinjenju vidim jake razloge za prezir... za odvratnost, ali nijedan za ljubav«, ⁷¹ a Saint-Fonda, ministar, uzvikuje kada jedna od djevojaka koje on, kraljevski opunomoćenik, terorizira, brizne u plač, »tako volim vidjeti žene... zašto ih ne mogu, jednom jedinom riječju, sve dovesti u ovo stanje!« ⁷² Muškarac kao gospodar ne dopušta ženi čast da se individuira. Pojedina je žena društveni primjer vrste, zastupnica svoga spola i kao takva potpuno zahvaćena muškom logikom, predstavlja prirodu, supstrat beskrajne supsumcije u ideji, beskrajnog potlačivanja u zbilji. Žena, kao tobožnje prirodno biće, proizvod je povijesti koja je otpriroduje. Očajna volja za uništavanjem svega u čemu je utjelovljeno mamljenje prirode, svega što je fiziologijski, biologijski, nacionalno, socijalno podređeno ukazuje na to da pokušaj kršćanstva nije uspio. »...*gue ne puis-je, d'un mot, les réduire toutes en cet état!*«

Omrznuto nadmoćno mamljenje na padanje natrag u prirodu želi se sasvim iskorijeniti, to je okrutnost koja potječe iz neuspjele civilizacije, barbarstvo jest druga strana kulture. »Sve!« Jer, uništenje ne želi iznimke, volja za uništavanjem je totalitarna, a totalitarna je samo volja za uništavanjem. »Tako sam daleko«, govori Juliette papi, ⁷³ »da kao Ti-

⁷¹ Juliette, navedeno izdanje, vol. IV., p. 261.

⁷² Navedeno izdanje, vol. II, p. 273.

⁷³ Juliette, navedeno djelo, vol. IV., p. 379.

berije poželim da čovječanstvo ima samo jednu glavu, pa da imam zadovoljstvo da je skinem jednim jedinim potezom!« Znakovi nemoći, nagli nekoordinirani pokreti, strah kreature, jecanje, izaziva želju za ubijanjem. Izjava mržnje spram žene kao one koja je duhovno i tjelesno slabija, pa nosi na čelu pečat moći, ujedno je i mržnja spram Židova. I ženama i Židovima se poznaje da već tisućljećima nisu vladali. Oni žive, iako bi mogli biti odstranjeni, a njihov je životni element strah i slabost, njihov veći afinitet spram prirode posredstvom perenirajućeg pritiska. To izaziva jačeg, koji snagu plaća nape- tim distanciranjem od prirode i koji ne smije sebi dopustiti strah, na slijepu mržnju. On se identificira s prirodom time što krik koji sam ne smije ispustiti tisućstruko izaziva u svojim žrtvama. »Kako mi je drago kada se ta luda stvorenja«, piše predsjednik Blamont u *Aline et Valcour* ⁷⁴, o ženama, koprcaju u mojim rukama! Poput jagnjeta u lavljim kandžama«. A u istom pismu: ⁷⁵ »To je slično kao kod osvajanja nekog grada, treba zauzeti uzvisine... treba se smjestiti na sve ovladavajuće točke, i sa njih se napada mjesto bez straha od otpora.« Ono što leži dolje navlači na sebe napad, tamo gdje se već zbila nesreća najveće je veselje u ponižavanju. Što je opasnost za onoga gore manja, to će više uživati u mučenju kojim sada raspolaže: tek bezizlazno očajanje žrtve pretvara gospodstvo u užitak i ono trijumfira opozivanjem vlastitog principa, stega. Strah koji je opasan samo još drugima eksplodira u srdačnom smijehu, izrazu ukrućivanja individue, koja se istinski može izživjeti tek u kolektivu, u samoj sebi. Bučan smijeh uvijek je denuncirao civilizaciju. »Od sve lave što je izbacuje taj krater, ljudska usta, najubitačnija je vese- lost«, kaže Victor Hugo u poglavlju s naslovom »Ljudske oluje gore od oceana.« ⁷⁶ Juliette ⁷⁷ naučava da »nesreću valja koliko je moguće opteretiti zlobom; suze, istrgnute bijedi, imaju nekakvu oštrinu koja moćno utječe na nervnu supstan-

⁷⁴ *Aline et Valcour*, Bruxelles 1883, vol. I., p. 58.

⁷⁵ Navedeno djelo, 57.

⁷⁶ Victor Hugo, *L'Homme qui rit*, vol. VIII. chap. 7.

⁷⁷ Juliette, navedeno izdanje, vol. IV, p. 199.

ciju...⁷⁸ Užitak se udružuje s okrutnošću, a ne s nježnošću, a iz spolne ljubavi nastaje ono što je ta ljubav za Nietzschea uvijek bila:⁷⁹ »po svojim sredstvima rat, po svojem temelju smrtna mržnja spolova.«⁸⁰ »Kod mužjaka i ženke, uči nas zoologija,⁸⁰ 'ljubav' ili spolna privlačnost izvorno ili pretežno je 'sadistička'; uz nju nedvojbeno ide pričinjavanje bola; okrutna je poput gladi.« Tako se civilizacija vraća stravičnoj prirodi kao da je to njezin vlastiti najnoviji proizvod. Smrtonosna ljubav koja je kod Sadea središte prikazivanja i Nietzscheova stidljivo-bestidna velikodušnost, kojom onome tko pati na svaki način želi uštedjeti poniženje: i umišljaj okrutnosti i umišljaj veličine u igri i mašti postupaju s ljudima jednako tvrdo kao i njemači fašizam u zbilji. Dok, međutim, besvjesni kolos zbilja, kapitalizam bez subjekta, uništenje provodi slijepe, ludilo buntovnog subjekta zahvaljuje za svoje ispunjenje tom uništenju, pa iz njega, zajedno s britkom hladnoćom protiv ljudi zlorabljenih kao stvari, zrači i iskrivljena ljubav koja u svijetu stvari drži mjesto one neposredne ljubavi. Bolest postaje simptomom izlječenja. Ludilo shvaća da se žrtve ponizuje ukoliko ih proslavljaju. Ono se izjednačuje s nemani gospodstva koju tjelesno ne može svladati. Imaginacija stravom pokušava podnijeti stravu. Rimska poslovice po kojoj je u strogosti stvari pravi užitak nije samo izraz natjeravanja. Ona izražava i nerješivo proturječje poretka koje sreću pretvara u parodiju tamo gdje je sankcionira, a stvar je samo tamo gdje je progoni. To proturječje koje su ovjekovječili Sade i Nietzsche, ipak je njihovim posredstvom došlo do izražaja.

Pred *ration* se predanost voljenom biću čini idolopoklonstvom. Prolaznost poklonstva proizlazi iz zabrane mitologije, donesene u židovskom monoteizmu i u prosvjetiteljstvu, njegovoj sekulariziranoj formi, ona je u povijesti mišljenja izvedena na najrazličitijim oblicima poklonstva. Raspadanjem ekonomijske realnosti, koja je svaki put predstavljala temelj praznovjerja, oslobađale su se specifične snage negacije.

⁷⁸ Usp. Les 120 Journées de Sodome, Paris 1935, vol. II, p. 308.

⁷⁹ Der Fall Wagner, navedeno izdanje, vol. VIII, p. 10.

⁸⁰ R. Briffault, The Mothers, New York 1927, vol. I, p. 119.

Kršćanstvo je, međutim, propagiralo ljubav: čisto obožavanje Isusa. Pokušavalo je uzdignuti slijepi spolni poriv posvećivanjem braka, a kristalni je zakon božanskom milošću pokušavalo približiti zemlji. Pomirenje civilizacije s prirodom, koje je kršćanstvo željelo preuranjeno zadobiti naukom o razapetom bogu, židovstvu je ostalo jednako strano kao i rigorizmu prosvjetiteljstva. Ni Mojsije ni Kant nisu navijestili osjećaj, njihov hladni zakon ne pozna ni ljubav ni lomaču. Nietzscheova borba protiv monoteizma dublje pogađa kršćansku nego židovsku doktrinu. On, doduše, nijeće zakon, ali želi pripadati »višemu jastvu«,⁸¹ ne prirodnomu nego više no-prirodnomu. On ne želi boga nadomjestiti nadčovjekom, budući da je monoteizam, posebice njegova slomljena kršćanska forma, prozret kao mitologija. Kao što, međutim, Nietzsche u službi tog višeg jastva hvali stare asketske ideale kao samosvladavanje »za oblikovanje vladajuće snage«,⁸² tako se više jastvo uopće razotkriva kao očajni pokušaj spasavanja mrtvog boga, kao obnovljeni Kantov pokušaj da transformira božji zakon u autonomiju, što bi spasilo evropsku civilizaciju napuštenu od duha engleskom skepsom. Kantov princip »činjenja svega iz maksime vlastite volje kao takve koja ujedno može imati samu sebe za predmet kao općezakonodavnu«⁸³ ujedno je i tajna nadčovjeka. Njegova volja nije manje despotska od kategoričkog imperativa. Oba principa smjeraju neovisnosti o vanjskim moćima, bezuvjetnoj punoljetnosti kojom je određena bit prosvjetiteljstva. Time što, međutim, strah od laži, koji Nietzsche i sam u najsvjetlijim trenucima osuđuje kao »donkijhotstvo«,⁸⁴ zamjenjuje zakon samozakonodavstvom i time čini sve prozirnim poput velikog razotkrivenog praznovjerja time što postaje prosvjetiteljstvom samim, istina u svakom obliku postaje idolom i spoznajemo,

⁸¹ Nachlass, navedeno izdanje, Band XI, S. 216.

⁸² Navedeno izdanje, Band XIV, S. 273.

⁸³ Grundlegung der Metaphysik der Sitten, navedeno izdanje, Band IV, S. 432.

⁸⁴ Die fröhliche Wissenschaft, navedeno izdanje, Band V. S. 275. Usp. Genealogie der Moral, navedeno izdanje, Band VII, S. 267–71.

kaže Nietzsche, »da i mi koji danas spoznajemo, bezbožnici i antimetafizičari, uzimamo svoju vatru sa požara zapaljenog tisućljeća starom vjerom, onom kršćanskom vjerom koja je i Platonova vjera da je bog istina, da je istina božanska.«⁸⁵ I znanost, dakle, potpada kritici metafizike. Nijekanje boga sadrži u sebi proturječje, negira samo znanje. Sade misao prosvjetiteljstva nije dotjerao da te točke obrata. Refleksija znanosti na sebe samu, savjest prosvjetiteljstva, preostala je filozofiji, što znači Nijemcima. Za Sadea, prosvjetiteljstvo je više socijalni nego duhovni fenomen. On je kidanje veza, koje Nietzsche idealistički želi nadići višim jastvom, kritiku solidarnosti s društvom, nadležtvom, obitelji,⁸⁶ doveo sve do proglašavanja anarhije. Njegovo djelo razotkriva mitologijski karakter principa na kojima, po religiji, počiva civilizacija: deset zapovijesti, očinski autoritet, vlasništvo. To je upravo izokrenuto ona ista teorija što ju je sto godina kasnije smislio Le Play.⁸⁷ Svaka pojedinačna od deset zapovijesti ništavna je pred instancijom formalnog uma. One su bez razlike razotkrivene kao ideologija. Po Juliettinoj želji, sam papa drži pledoaje u korist umorstva.⁸⁸ Njemu je lakše racionalizirati nekršćanska djela nego što su se ikada mogli prirodnim svjetlom opravdati kršćanski principi po kojima su ona djelo đavla. »*Philosophie mitré*« koji utemeljuje umorstvo mora se služiti s manje sofizma nego što su to morali Maimonides i sveti Tomo, koji umorstvo osuđuju. Još više od pruskog boga rimski je um na strani jačih bataljona. Zakon je, međutim, svrgnut a ljubav ga je trebala očovječiti, razotkriti kao povratak idolopoklonstvu. Nije samo romantična spolna ljubav znanošću i industrijom proglašena za metafiziku, nego svaka ljubav uopće, jer nijedna ne može opstati pred umom: ni ljubav muža i žene, niti ljubavnika i ljubavnice, pa ni roditeljska i djetinska ljubav. Vojvoda Blangis objavljuje podređenima

⁸⁵ *Die Fröhliche Wissenschaft*, navedeno izdanje.

⁸⁶ Usp. Nietzsche, *Nachlass*, navedeno izdanje, Band XI, S. 216.

⁸⁷ Usp. Le Play, *Les Ouvriers Européens*, Paris, 1879, vol. I, naročito p. 133–35.

⁸⁸ *Juliette*, navedeno izdanje, vol. IV, p. 303. i dalje.

da će se s onima koji su u srodstvu sa zapovjednicima postupati jednako strogo, čak strože nego s drugima, »i to upravo zato da bismo vam pokazali kako su u našim očima prezira dostojne veze za koje mislite da nas mnogostruko vežu.«⁸⁹ Ljubav žene luči se od ljubavi muškarca. Libertinska pravila koja Saint Fonds saopćuje Juliette treba da važe za sve žene.⁹⁰ Dolmance daje materijalističko otčaravanje roditeljske ljubavi.⁹¹ »Ove posljednje veze izviru iz straha roditelja da u starosti budu napušteni i interesiranje što nam ga u djetinjstvu ukazuju treba da im vrati istu pozornost u starosti«. Sadeov argument je star kao i građanstvo samo. Već je Demokrit ljudsku ljubav spram roditelja denuncirao kao ekonomijsku.⁹² Sade otčaruje, međutim, i egzogamiju, temelj civilizacije. Protiv incesta, po njemu, nema racionalnih razloga,⁹³ a higijenski argument protiv njega napredujuća je znanost na kraju povukla. Ona je ratificirala Sadeov hladni sud. »...ni pošto nije dokazano da incestuozna djeca više od drugih tendiraju tomu da budu rođena kao kreteni, gluhoonijemi, rahitičari itd.«⁹⁴ Obitelj koju ne drži na okupu romantična spolna ljubav, nego majčinska ljubav, koja predstavlja temelj čitave nježnosti i društvenih osjećaja,⁹⁵ dolazi u konflikt sa samim društvom. »Ne umišljajte sebi da ste dobri republikanci sve dok djecu, koja treba da pripadnu samo zajednici, izolirate u njihovoj obitelji... Budući da donosi velike nevolje ako djeca u svojoj obitelji poprime interese koji su često vrlo različiti od interesa domovine, velike će prednosti donijeti njihovo odvajanje od obitelji.«⁹⁶ »Veze himena« valja razoriti iz društvenih razloga, a djeci je *absolument interdite*« poznavajući

⁸⁹ *Les 120 Journées de Sodome*, navedeno izdanje, vol. I, p. 72.

⁹⁰ Usp. *Juliette*, navedeno izdanje, vol. II, p. 234, primjedbu.

⁹¹ *La Philosophie dans le Boudoir*, navedeno izdanje, p. 185.

⁹² Usp. Demokrit, *Diels*, Fragment 278, Berlin 1912., Band II., S. 117–

18.

⁹³ *La Philosophie dans le Boudoir*, navedeno izdanje, p. 242.

⁹⁴ S. Reinach, »*La prohibition de l'inceste et le sentiment de la pudeur*«, dans: *Cultes, Mythes et Religions*, Paris 1905, vol. I, p. 157.

⁹⁵ *La Philosophie dans le Boudoir*, navedeno izdanje, p. 238.

⁹⁶ Navedeno djelo, 238–49.

nje oca, ona su »*uniquement les enfants de la patrie*«,⁹⁷ a anarhija i individualizam što ih je Sade⁹⁸ proglašavao u borbi protiv zakona završavaju u apsolutnoj vladavini općeg, republici. Kao što se svrgnuti bog vraća u obliku okrutnijeg božanstva, tako se stara građanska noćobdijska država vraća u nasilju fašističkog kolektiva. Sade je mislio do kraja onaj socijalizam pri čijim su prvim koracima posustali St. Just i Robespierre. Građanstvo je njih, svoje najiskrenije političare, poslalo na giljotinu, a svojeg najiskrenijeg pisca u pakao Bibliothèque Nationale. Jer, Juliettina i Justinina *chronique scandaleuse*, koja je producirana kao na tekućoj vrpci, u stilu 18. stoljeća unaprijed dala oblik kolportaži 19. i masovnoj literaturi 20. stoljeća, jest homerski ep nakon što je odbačen i posljednji mitologijski veo: povijest mišljenja kao organa vlasti. Time što se tako plaši slike u vlastitom ogledalu ona otvara vidik u ono što ga prelazi. To što Sadeovo djelo pretvara polugu izbavljenja nije harmonični društveni ideal, koji i za Sadea sviče u budućnosti: »*gardez vous frontières et restez chez vous*«,⁹⁹ nije čak ni socijalistička utopija razvijena u priči o Zame,¹⁰⁰ nego to što Sade nije prepustio protivnicima da učine da se prosvjetiteljstvo zgrozi nad samim sobom.

Tamni književnici građanstva nisu, poput njegovih apogeta, pokušali skrenuti konzekvenciju prosvjetiteljstva harmonističkom doktrinom. Nisu tvrdili da je formalistički um u tješnjoj vezi s moralom nego s nemoralom. Dok su svijetli pisci štitili neraskidive veze uma i nedjela, građanskog društva i gospodstva, nijekanjem, tamni su bezobzirno izricali šokirajuću istinu... »Nebo ovo bogatstvo daje u ruke koje su uprljane ubojstvima supruge i djece, sodomijom, umorstvima, prostitucijom i infamijom, daje da me nagradi za zlodjela«, kaže Clairwil u rezimeu životne priče svojeg brata.¹⁰¹

⁹⁷ Navedeno djelo i mjesto.

⁹⁸ *Juliette*, navedeno izdanje, vol. IV, p. 240–244.

⁹⁹ *La Philosophie dans le Boudoir*, navedeno izdanje, p. 263.

¹⁰⁰ *Aline et Valcour*, vol. II, p. 181. i dalje, navedeno izdanje.

¹⁰¹ *Juliette*, navedeno izdanje, vol. V, p. 232.

Ona pretjeruje. Pravednost zlog gospodstva nije toliko konzekventna da bi nagrađivala samo ogavnosti. Ali, samo je pretjerivanje istinito. Bit predpovijesti jest pojavljivanje krajnje strave u pojedinačnom. U statističkom zahvaćanju onih koji su zaklani u pogromu u kojem su uključeni i oni milosrdno streljani gubi se bit koja istupa jasno samo u točnom prikazu iznimke, najgoreg mučenja. Sretni opstanak u svijetu strave pukom egzistencijom takve iznimke postaje bezočnim. Iznimka tako postaje bitna, a opstanak ništavan. Sigurno je kod onih gore u građansko doba rjeđe dolazilo do ubijanja žena i djece, do prostitucije i sodomije, nego kod onih nad kojima se vlada, koji su preuzeli ranije navike gospode. Ali, zato su gospodari, ukoliko se radilo o moći, gomilali brda leševa, čak i u kasnijim stoljećima. Pred prizorom usmjerenosti i djela fašističke gospode, entuzijastičko opisivanje Brisa-Testinog života, u kojem se ta gospoda, doduše, mogu prepoznati, pretvara se u familijarnu bezazlenost. Privatni su poroci kod Sadea, kao već i kod Mandevillea, unaprijed dani opis javnih vrлина totalitarnog doba. To što nisu prešutjeli nemogućnost da se na osnovi uma izvede načelni temeljni argument protiv umorstva, nego su tu nemogućnost glasno vikali svijetu, potaklo je mržnju kojom baš progresivci i danas proganjaju Sadea i Nietzschea. Za razliku od logičkog pozitivizma, oni su zaista uzeli znanost za riječ. To što još odlučnije od njega istraju na *ratu* ima skriveni smisao oslobađanja utopije iz njezine zastrtosti, utopije koju sadrži i Kantov pojam uma i svaka velika filozofija: utopije čovječanstva koje, budući da nije više izopačeno, i ne treba više izopačavati. Time što nauči bez samilosti proglašavaju identitet gospodstva i uma samilosniji su od nauka moralnih lakeja građanstva. »Gdje je najveća opasnost?«¹⁰² upitao se jednom Nietzsche, i odgovorio »u samilosti«. Svojim je nijekanjem spasio povjerenje čovjeka koje sva utješna obećanja izdaju iz dana u dan.

¹⁰² *Die Fröhliche Wissenschaft*, navedeno izdanje, Band, V. S. 205.

KULTURNA INDUSTRIJA

PROSVJETITELJSTVO KAO MASOVNA OBMANA

Sociologijsko mnjenje da se gubitkom oslonca u objektivnoj religiji, raspadanjem posljednjih pretkapitalističkih ostataka, tehničkom i socijalnom diferencijacijom i specijalizacijom, prelazi u kulturni kaos svakodnevno se pokazuje lažnim. Kultura danas svemu nameće sličnost. Film, radio, revije predstavljaju sistem. Svaki je odjeljak skladen u sebi i suglasan s drugima. Čak i estetske manifestacije političkih suprotnosti podjednako veličaju čelični ritam. Dekorativna upravnica i izložbena mjesta industrije u autoritarnim i drugim državama jedva se razlikuju. Svijetle monumentalne zgrade koje posvuda niču reprezentiraju čistu smisaonu planskost koncerna koji zahvaćaju čitavu državu, kojima je već stremilo razulareno poduzetništvo – spomenici tog poduzetništva su okolne mračne poslovne kuće i kuće za stanovanje beznadnih gradova. Starije kuće oko betonskih centara već izgledaju kao sirotinjske četvrti, a novi bungalovi na rubu grada kao i nesolidna konstrukcija na međunarodnim sajmovima slave tehnički napredak i pozivaju na to da ih poslije kratke upotrebe odbace poput kutija za konzerve. Projekti za izgradnju gradova u kojima se higijenskim malim stanovima tako reći želi perpetuirati individua kao samostalna, tu istu individuu još temeljitije podređuju njezinom suprotniku, totalnoj moći kapitala. Stanovnici se u svrhu rada i zabave, kao producenti i konzumenti, pozivaju u centre a stambene ćelije se bez greške kristaliziraju u dobro organizirane komplekse. Očito je-

dinstvo makrokozmosa i mikrokozmosa demonstrira ljudima model njihove kulture: lažnu identičnost općeg i posebnog. Sva je masovna kultura pod monopolom identična i počinje se nazirati njezin skelet, njezin pojmovni kostur proizveden monopolom. Upravljači uopće nisu toliko zainteresirani da taj kostur prikriju, njihova moć je utoliko jača ukoliko bezočnije nastupa. Filmovi i radio uopće više ne moraju nastupati kao umjetnost. Istinu da nisu ništa drugo do posao upotrebljavaju kao ideologiju koja treba legitimirati šund koji namjerno proizvode. Oni sami sebe nazivaju industrijama i objavljene brojke o primanjima njihovih generalnih direktora pobijaju svaku sumnju u društvenu neophodnost gotovih proizvoda.

Interesenti rado pojašnjavaju kulturnu industriju tehnologijski. Kažu da sudjelovanje milijuna traži načine reprodukcije zbog kojih je neophodno na bezbrojnim mjestima istim potrebama dobavljati standardna dobra. Tehnička suprotnost između malobrojnih proizvodnih centara i rastrkane recepcije po njihovom mnjenju uvjetuje organiziranje i planiranje posredstvom onih koji raspolažu centrima. Kaže se da su standardi izvorno proizašli iz potreba konzumenata: stoga se, navodno, i akceptiraju bez otpora. I zaista, jedinstvo sistema postaje sve većim, gušćim upravo ovim krugom manipulacije i potrebe koji djeluje povratno. Pri svemu tomu se prešućuje da je tlo na kojem tehnika zadobija moć nad društvom, moć ekonomijski najjačeg nad društvom. Današnja tehnička racionalnost jest racionalnost gospodstva. Ona je prinudni karakter samom sebi otuđenog društva. Automobili, bombe i filmovi tako dugo održavaju cjelinu da njihov element izjednačivanja pokazuje svoju snagu na nepravdi kojoj služe. Za sada je tehnika kulturne industrije došla tek do standardizacije i serijske proizvodnje i žrtvovala je ono čime se logika djela razlikuje od logike društvenog sistema. To, međutim, nije krivica bilo kakvog zakona kretanja tehnike kao takve, nego njezine funkcije u današnjoj privredi. Ona potreba koja bi možda mogla umaknuti centralnoj kontroli već je potisnuta kontrolom individualne svijesti. Korak od te-

lefone k radiju jasno je razdvojio uloge. Telefon je sudionicima još liberalno dopuštao da igraju subjekt. Radio demokratski sve pretvara u slušaoce da bi ih autoritarno izručio međusobno jednakim programima stanica. Nije se razvila nikakva aparatura za odgovore, a privatnim se emisijama nameće nesloboda. One su ograničene na apokrifno područje »amatera« koji su uz to još odozgo organizirani. A svaki se trag spontanosti publike u okviru oficijelnog radija upravlja i apsorpira pomoću lovaca na talente, natječaja pred mikrofonom, protežiranih priredbi razne vrsti i stručnog odabiranja. Talenti pripadaju pogonu već davno prije nego što ih predstavlja: inače se ne bi tako marno uklapali. Raspoloženje publike, koje navodno i činjenično pogoduje kulturnoj industriji i njezinom sistemu, jest dio tog sistema, a ne njegovo opravdanje. Kada jedna grana kulture postupa po istom receptu kao druga koja joj je po mediju i predmetu vrlo daleka; kada dramatski čvor u melodramatskoj seriji na radiju postaje pedagoškim primjerom za rješavanje tehničkih poteškoća koje se kao »jam« savladavaju upravo kao na vrhuncima jazzovskog života, ili kada se pokušana »adaptacija« jednog Beethovenovog stavka odvija po istom modusu kao i adaptacija nekog Tolstojevog romana za film, tada se pozivanje na spontane želje publike pretvara u neuvjerljiv izgovor. Objašnjenje vlastitom težinom tehničkog i osobnog aparata već je bliže stvari, no aparat valja sve do pojedinosti shvatiti kao dio ekonomijskog selektivnog mehanizma. K tomu pridolazi dogovor, ili barem zajednička odluka izvršnih snaga da neće proizvoditi ni dopustiti ništa što ne nalikuje njihovim tabelama, njihovom pojmu potrošača, prije svega njima samima.

Ukoliko se u ovom svjetskom razdoblju objektivna društvena tendencija inkarnira u subjektivnim tamnim namjerama generalnih direktora, to su izvorno direktori najmoćnijih sektora industrije, sektora čelika, petroleja, elektriciteta, kemijske industrije. U usporedbi s njima su kulturni monopoli slabi i ovisni. Moraju se jako truditi da udovolje pravim vlastodršcima da ne bi njihovu sferu, čiji je specifični tip robe ionako još previše prožet ljubaznim liberalizmom i

židovskim intelektualcima, izvrgli nizu akcija čišćenja. Ovisnost najjače radio-kompanije o elektroindustriji ili filmske o bankama karakteristična je za čitavu sferu čije su pojedine grane opet međusobno ekonomijski povezane. Sve je toliko blizu da koncentracija duha dostiže takav stupanj koji joj dopušta nadilaženje demarkacionih linija imena preduzeća i tehničkih odjeljaka. Bezobzirno jedinstvo kulturne industrije svjedoči o jedinstvu politike koje se upravo sprema. Emfatička diferenciranja, poput diferenciranja A i B filmova, ili priča u revijama različite cijene, ne proizlaze toliko iz stvari koliko služe klasifikaciji, organiziranju i zahvaćanju potrošača. Za sve je nešto predviđeno tako da nitko ne može pobjeći, razlike postaju uvriježene i propagirane. Snabdijevanje publike hijerarhijom serijskih kvaliteta služi zapravo što potpunijem kvantificiranju. Svatko se treba takoreći spontano ponajati u skladu sa svojim indicijama određenom »level«-om i posizati za onom kategorijom masovnog proizvoda koja je proizvedena za njegov tip. Potrošači su kao statistički materijal na kartama istraživačkih ureda, koji se više ne razlikuju od propagandnih, razdijeljeni u grupe po primanjima, razdijeljeni na crvena, zelena i plava polja.

Shematizam postupka očituje se u tomu što se mehanički diferencirani proizvodi konačno pokazuju jednakima. Da je razlika između serije Chryslerovih vozila i serije iz General Motorsa u biti prividna, zna već i svako dijete koje se tom razlikom oduševljava. Ono što znalci opisuju kao prednosti i slabe strane služi samo tomu da se ovjekovječi privid konkurencije i mogućnosti biranja. Jednako je s onim što prezentiraju Werner Brothers i Metro Goldwin Mayers. No, nestaje čak i razlike između najskupljih i najjeftinijih sorti iz kolekcije iste firme: kod automobila se radi o razlici u broju cilindra, volumenu, datumima patenata, kod filmova o razlici u broju zvijezda, obilju primjene tehnike, rada i opreme i o upotrebi novijih psihologijskih formula. Jedinstveno se mjerilo vrijednosti sastoji iz doziranja *conspicuous production*, objelodanjene investicije. Budžetske vrijednosti diferencije kulturne industrije nemaju nikakve veze sa stvarnim diferen-

cijama, sa smislom proizvoda. Tehnički mediji se i međusobno prisiljavaju na nezasićenu uniformnost. Televizija ide za sintezom radija i filma, a ta se sinteza odgađa sve dok još sasvim ne odgovara zainteresiranima, no njezine neograničene mogućnosti obećavaju toliko radikalno proširenje osiromašenja estetskih materijala da će možda već sutra trijumfirati površno prikriivena identičnost svih kulturnih proizvoda, sasvim otvoreno, kao podrugljivo ispunjenje vagnerijanskog sna o cjelokupnom umjetničkom djelu. Usuglašenost slike, riječi i muzike uspijeva savršenije nego u *Tristanu*, budući da se osjetilni elementi u principu proizvode u istom tehničkom radnom postupku, osjetilni elementi koji bez prigovora protokoliraju cjelokupnu površinu realnosti izražavaju jedinstvo tog radnog postupka upravo kao svoj navlastiti sadržaj. Taj radni postupak integrira sve elemente produkcije, od koncepcije romana u kojoj se već pomišlja na film do najmanjeg zvučnog efekta. On je trijumf investiranog kapitala. Smisao svakog filma je upravo u tomu da razvlašćenom kandidatu za neki job urežu u srce svemoć njegovog gospodara kao svemoć kapitala, bez obzira na to kakav je *plot* izabralo vodstvo produkcije.

Korisnik slobodnog vremena treba da se ravna po tom jedinstvu proizvodnje. Dostignuće koje je kantovski shematizam još očekivao od subjekata, naime, da osjetilnu mnogostrukost unaprijed dovedu u odnos s fundamentalnim pojmovima, industrija sad oduzima subjektu i sama izvodi. Za nju je shematizam prva dužnost spram kupca. U duši treba da djeluje skriveni mehanizam koji neposredne podatke preparira tako da se suglašavaju sa sistemom čistog uma. Tajna je danas otkrivena. Iako je planiranje mehanizma posredstvom onih koji pružaju podatke, posredstvom kulturne industrije, njoj samoj nametnuto silom teže društva koje je unatoč čitavoj racionalizaciji iracionalno, sudbonosna se tendencija u svojem prolaženju kroz sve agenture posla ipak pretvara u lukavu namjeru. Potrošači ne mogu klasificirati ništa što ne bi već unaprijed bilo klasificirano u shematizmu produkcije. Umjetnost za puk lišena snova ozbiljuje onaj sanjalački idea-

lizam za koji je kritički idealizam smatrao da ide odviše daleko. Sve dolazi iz svijesti, kod Malebranchea i Berkeleya iz božje svijesti, u masovnoj umjetnosti iz svijesti zemaljske uprave proizvodnje. Ne samo da se tipovi šlagera, zvijezdi, melodramatskih serija ciklički održavaju kao krute invarijante, nego i specifični sadržaj igre, ono prividno promijenjeno, izvedeno je iz toga. Detalji postaju fungibilni. Kratki slijed intervala koji se u jednom šlageru pokazao upečatljivim, prolazno osramoćenje junaka koje on podnosi kao good sport, korisne batine koje ljubljena dobija od jakih ruku muške zvijezde, njegovo grubo ponašanje spram bogate nasljednice, sve su to kao i sve pojedinosti gotovi klišeji koji se proizvoljno mogu upotrijebiti i tu i tamo i posve su definirani svrhom koja im u shemi pripada. Njihov se čitav život sastoji u tomu da potvrđuju shemu čiji su dio. U filmu se dosljedno može odmah vidjeti kako će završiti, tko će biti nagrađen, tko kažnjen, tko zaboravljen, a naročito u lakoj muzici preparirano uho može poslije prvih taktova šlagera pogoditi nastavak i sretno je kada se to zaista tako i dogodi. Ne smije se mijenjati prosječni broj riječi u *short story*. Čak gegovi, efekti, vicevi jednako su kalkilirani kao i čitav kostur. Njima upravljaju posebni stručnjaci i njihova se uska raznolikost načelno može razdijeliti u uredu. Kulturna industrija se razvila prevlašću efekta, opipljivog dostignuća, tehničkog detalja nad djelom koje je nekada nosilo ideju i bilo likvidirano zajedno s njom. Time što se detalj emancipirao postao je buntovan i pretvorio se, od romantike do ekspresionizma, kao neukrotivi izraz u nosioca oporbe spram organizacije. Pojedinačno harmonično djelovanje zabrisalo je u muzici svijest o cjelini forme, partikularna boja u slikarstvu svijest o kompoziciji slike, a u romanu psihologijska uvjerljivost arhitekturu. Kulturna industrija priređuje tomu kraj totalnošću. Budući da zna samo za efekte prekida s njihovom neukrotivošću i podređuje ih formuli koja je zamijenila djelo. Ona jednako udara i dio i cjelinu. Cjelina neumitno i bez veze nastupa spram detalja, na primjer, u vidu karijere nekoga tko je uspio, karijere ko treba poslužiti kao ilustracija i dokaz, iako sama nije ništa drugo

nego suma onih idiotskih događaja. Takozvana nadilazeća ideja jest registarska mapa i uvodi red, a ne sveza. Bez suprotnosti i ne-nepovezano, cjelina i pojedinosti imaju iste poteze. Njihova unaprijed garantirana harmonija izruguje se izborenoj harmoniji velikih građanskih umjetničkih djela. U Njemačkoj je čak u najvedrijim filmovima demokracije već vladao pogrebni mir diktature.

Čitav svijet prolazi kroz filtere kulturne industrije. Staro iskustvo gledaoca filma, koji ulicu pri izlasku zapaža kao nastavak filma koji je upravo gledao budući da taj film želi strogo prikazati svakodnevni svijet zapažanja, postalo je putokazom proizvodnje. Što gušće i potpunije njezine tehnike udvostručuju empirijske predmete, utoliko lakše danas uspijeva prevara da je vanjski svijet izravni nastavak onog koji smo upoznali u filmu. Nakon munjevitog uvođenja ton-filma, mehaničko umnožavanje u cjelini služi ovoj namjeri. Po tendenciji se život ne bi više smio moći razlikovati od ton-filma. Time što, daleko nadilazeći kazalište iluzija, mašti i mislima gledaoca ne ostavlja više nikakvu dimenziju u kojoj bi se mogli kretati u okviru filma, a ipak i skrenuti s njegovih egzaktnih danosti a da ne izgube nit, film školuje onoga tko mu se predaje da ga neposredno identificira sa zbiljom. Kržljanje predodžbene moći i spontanosti potrošača kulture danas ne treba tek reducirati na psihologijske mehanizme. Sami proizvodi, a prije svih ostalih onaj najkarakterističniji, ton-film, po svojoj objektivnosti sazdanosti paraliziraju te sposobnosti. Oni su sazdana tako da doduše za adekvatno shvaćanje traže brzinu, sposobnost zapažanja, verziranost, no upravo zabranjuju gledaocu misaonu aktivnost ukoliko ne žele da mu umakne nešto ili neka od činjenica koje jure mimo njega. Napetost je svakako toliko uvriježena da u pojedinom slučaju uopće ne mora biti aktualizirana, a ipak potiskuje maštu. Onaj tko je toliko apsorbiran kozmosom filma, gestama, slikom i riječima da mu ne može dodati ono čime bi se tek zaista pretvorio u kozmos uopće, ne mora u trenutku izvedbe biti do kraja zaposjednut posebnim dostignućima mašinerije. Već zbog svih drugih filmova i kulturnih proizvoda

koje mora poznavati, tražena je vrst pozornosti toliko bliska da automatski slijedi. Snaga industrijskog društva jednom zavisgda djeluje u ljudima. Proizvodi kulturne industrije mogu računati s time da budu čak i u stanju rastresenosti budno konzumirani. Svaki od njih jest model ogromne ekonomijske mašinerije koja sve i svakog od samog početka, i pri radu i pri odmoru koji mu nalikuje, drži u napetosti. U svakom ton-filmu, u svakoj radio-emisiji može se naći ono što se ni jednom pojedinačno nego samo svima zajedno u društvu može pripisati kao djelovanje. Svaka pojedina manifestacija kulturne industrije neumitno reproducira ljude kao ono u što ih je pretvorila cjelina. U tomu da proces jednostavne reprodukcije duha ne pređe u proširenu budno vode računa svi njegovi agenti, od producenta pa do ženskih udruženja.

Tužbe povjesničara umjetnosti i pobornika kulture o gašenju snage stilskeg oblikovanja na Zapadu upravo su zapanjujući neutemeljene. Stereotipno prevođenje svega, čak i uopće još nemišljenog, u shemu mehaničkog reproduciranja po strogosti i važenju nadilazi svaki zbiljski stil, s čijim pojmom prijatelji naobrazbe veličaju predkapitalističku prošlost kao nešto organsko. Nikakav Palestrina ne bi mogao više puristički osuđivati nepripremljenu i nerazriješenu disonanciju nego što aranžer jazza proganja svaki obrat koji točno ne odgovara žargonu. Ukoliko pretvara Mozarta u džez, ne mijenja ga samo tamo gdje bi Mozart bio pretežak ili previše ozbiljan nego i tamo gdje samo drukčije, čak možda i jednostavnije harmonizira melodiju nego što je danas uobičajeno. Nikakav srednjovjekovni graditelj nije mogao sižeje crkvenih prozora i plastika nepovjerljivije razmotriti nego što to hijerarhija nekog filmskog studija čini sa sadržajem Balzaca ili Victora Hugoa prije nego što mu dodijeli imprimatur da može proći. Nikakav kapitel ne bi mogao pažljivije dodijeliti đavolskim likovima i mukama prokletih njihovo mjesto u skladu sordo najviše ljubavi nego što vodstvo proizvodnje dodjeljuje junakovim mukama ili podignutoj suknji leading lady u litaniji velefilma. Izričiti i implicitni, egzoterični i ezoterični katalog onoga što je zabranjeno i onoga što se tolerira

ide toliko daleko da područje koje ostaje slobodno nije samo okruženo granicama nego i iznutra prožeto zabranama. Po njima se oblikuju čak i najmanje pojedinosti. Kulturna industrija, poput svoje suprotnosti, avansirane umjetnosti, zabranama pozitivno određuje svoj jezik, s vlastitom sintaksom i izborom riječi. Permanentna prinuda za traženjem novih efekata, koji ipak ostaju vezani uz staru shemu kao dodatno pravilo, samo povećava snagu onog starijeg kojem pojedini efekti žele uteći. Sve pojavno tako je temeljito obilježeno da se upravo ništa više ne može pojaviti što ne bi već unaprijed pokazivalo tragove žargona, što ne bi već na prvi pogled pokazivalo da je dopušteno. Matadori, međutim, su oni među producentima i reproducentima koji žargonom govore tako lako i slobodno i radosno kao da se radi o jeziku – a jezik je već odavno zanijemio. To je ideal prirodnosti u ovoj struci. Taj ideal dolazi utoliko imperativnije do izražaja ukoliko izrazitije perfekcionirana tehnika smanjuje raspon između tvorevine i svakodnevnog opstanka. Paradoksalnost rutine koja se travestira u prirodu naslućuje se u svim ispoljavanjima kulturne industrije, a u nekima se može rukama dohvatiti. Džez-muzičar koji mora svirati komad ozbiljne muzike, najjednostavniji Beethovenov menuet, nesvjesno ga sinkopira i samo se suverenim smiješkom spušta do toga da započne dijelom takta. Takva priroda, komplicirana uvijek prisutnim pretjeranostima specifičnog medija, predstavlja novi stil, naime, »sustav ne-kulture kojem se može priznati stanovito »jedinstvo stila«¹ ukoliko uopće još ima smisla govoriti o stiliziranom barbarstvu.«¹

Opća obvezatnost ove stilizacije možda već nadmašuje obvezatnost oficijelnih propisa i zabrana; šlageru je danas prije dopušteno da se ne pridržava ona 32 takta ili opsega nego da uvodi najskriveniji melodijski ili harmonijski detalj koji bi ispao iz idioma. Svi prekršaji navika u struci koje učini Orson Welles opraštaju mu se jer kao proračunati bez-

¹ Nietzsche, *Unzeitgemäße Betrachtungen*, Werke, Grossoktavausgabe, Leipzig 1917, Band I, S. 187.

obrazluci toliko vatrenije potvrđuju valjanost sistema. Prinuda tehnički uvjetovanog idioma što ga zvijezde i direktori moraju proizvoditi kao prirodu da bi ga nacija prihvatila kao svoj odnosi se na tako tanane nijanse da skoro postižu suptilnost sredstava jednog dijela avangarde, dijela u kojem ta sredstva služe istini. Rijetka sposobnost da se minuciozno slijedi prohtjevima idioma prirodnosti u svim granama kulturne industrije postaje mjerilom stručnosti. Što i kako se govori mora se moći kontrolirati svakodnevnim jezikom, kao u logičkom pozitivizmu. Producenti su eksperti. Idiom zahtijeva nevjerovatnu proizvodnu snagu, on ju apsorbira i troši. On sotoniski nadilazi razlikovanje kulturnog konzervatizma o pravom i umjetnom stilu. Umjetnim bi se stilom u najboljem slučaju mogao nazvati onaj koji je izvana nametnut porivima oblika koji se tomu odupiru. U kulturnoj industriji, međutim, siže sve do svojih posljednjih elemenata proizlazi iz one aparature kao i žargon u koji prelazi. Pregovori koje umjetnički specijalisti vode sa sponzorom i cenzorom oko previše nevjerovatne laži ne svjedoče toliko o rasponu unutar estetike koliko o divergenciji interesa. Renome specijalista u kojem nalazi utočište onaj posljednji ostatak predmetne autonomije dolazi u sukob s poslovnom politikom crkve ili koncerna koji proizvode kulturnu robu. Stvar je, međutim, po vlastitoj biti već opredmećena kao nešto što će ići još prije nego što dođe do sukoba pojedinih instancija. Još prije nego što ju je Zannuck kupio, sveta je Bernardette zasjala u pogledu svog pjesnika kao reklama za sve zainteresirane konzorcije. To nastaje iz poriva oblika. Stoga je stil kulturne industrije, koji se više ne mora oprobati na materijalu koji se odupire, ujedno i negacija stila. Pomirenje općeg i posebnog, pravila i specifičnih prohtjeva predmeta, proces kojim stil jedino može zadobiti smisao, jest ništavan, jer uopće više ne dolazi do napetosti između polova: krajnosti koje se dotiču prešle su u mutnu identičnost, opće može zamijeniti posebno, i obratno.

Ali, ova izopačenost stila ipak nešto kazuje o prošlom, pravom stilu. Pojam pravog stila postaje u kulturnoj industri-

ji prozirnim kao estetički ekvivalent gospodstva. Predstava o stilu kao puko estetičkoj zakonomjernosti reakcionarno je romantično maštanje. Jedinštvom se stila ne samo u srednjem kršćanskom vijeku nego i u renesansi izražuje različita struktura socijalne moći a ne tamno iskustvo ovladanog u kojem je zatvoreno ono opće. Veliki umjetnici nikada nisu bili oni koji su najpotpunije i najsavršenije utjelovljavali stil, nego oni koji su stil u svojim djelima prihvatili kao tvrdoću spram kaotičnog izražavanja patnje, kao negativnu istinu. U stilu djela dobijao je snagu onaj izraz bez kojeg bi opstanak šuteći prošao. Čak i ono što se naziva klasičnim, na primjer, Mozartova muzika, sadrži objektivne tendencije suprotstavljene cilju koji inkarniraju. Sve do Schönberga i Picassa veliki su umjetnici zadržali nepovjerenje spram stila i u presudnim stvarima su se pridržavali logike stvari, a ne stila. Ono s čime su ekspresionisti i dadaisti polemizirali, neistina stila kao takvog, trijumfira danas u pjevnom žargonu oroonora, u dobro pogodojenoj gracioznosti filmske zvijezde, čak u majstorstvu fotografske snimke bijednih koliba zemljoradnika. U svakom je umjetničkom djelu njegov stil obećanje. Time što ono što je izraženo posredstvom stila ulazi u vladajuće forme općosti, muzikalni, slikarski verbalni jezik treba da se pomiri s idejom pravilne općosti. Ovo obećanje umjetničkog djela da će utiskanjem oblika u društveno baštinjene forme stvoriti istinu jest i nužno i pretvorno. Ono postavlja realne forme postojećeg kao apsolutno time što se pravi da u svojim estetičkim derivatima unaprijed daje ispunjenje. Utoliko je prohtjev umjetnosti uvijek i ideologija. Ali, umjetnost nalazi izraz za patnju samo u raspi s tradicijom koja je sadržana u stilu. Onaj moment umjetničkog djela kojim ono nadilazi zbilju zaista se ne može odvojiti od stila; ali on se ne sastoji iz pružene harmonije, upitnog jedinstva forme i sadržaja, unutarnjeg i vanjskog, individue i društva, nego iz onih poteza u kojima se pojavljuje raskorak, u nužnom neuspjehu strastvenih napora za identičnošću. Umjesto da se odvaži na takav neuspjeh u kojem stil velikog umjetničkog djela uvijek negira sam sebe, slabije se umjetničko djelo uvijek pridržavalo sličnosti s

drugima, surogata identičnosti. Kulturna industrija konačno postavlja imitaciju kao apsolut. Budući da daje samo još stil, ona razotkriva njegovu tajnu, poslušnost društvenoj hijerarhiji. Današnje estetičko barbarstvo dopunjuje ono što prijeti duhovnim tvorevinama već čitavo vrijeme otkada se udružuju u kulturu i neutraliziraju. Govoriti o kulturi oduvijek je suprotstavljeno kulturi. Zajednički nazivnik kultura već sadrži ono zahvaćanje, katalogiziranje, klasificiranje kojim kultura stupa u carstvo administracije. Tek je industrijalizirana, konzekventna supsumcija sasvim primjerena ovom pojmu kulture. Time što sve grane duhovne produkcije podjednako podređuje jednoj te istoj svrsi, svrsi zaposjedanja osjetila ljudi sve do izlaska iz tvornice uveče pa do dolaska do kontrolnog sata sljedećeg jutra obilježjima onog istog procesa rada koji danju sami provode, ona podrugljivo ozbiljuje pojam jedinstvene kulture koji filozofi osobnosti suprotstavljaju omašavljenju.

Tako se pokazuje da je kulturna industrija, najkrući od svih stilova, upravo cilj liberalizma kojem se predbacuje nedostatak stila. Ne samo da su njezine kategorije i sadržaji proizašli iz liberalne sfere, domesticiranog naturalizma i opere i revije: moderni su kulturni koncertni mjesto gdje zajedno sa odgovarajućim tipom poduzetnika preživljava još i dio sfere cirkulacije koja inače nestaje. Tu netko još može uspjeti, naravno, ukoliko se ne pridržava previše kruto svojeg predmeta, nego dopušta da se s njime govori. Ono što odstupa može preživjeti samo time da se svrsta. Time što je njegova diferencija spram kulturne industrije registrirana on već spada u nju, kao što zemljišni reformatori spadaju u kapitalizam. Realnosti primjereno ogorčenje postaje robnom oznakom onoga tko želi u pogon uvesti novu ideju. Javnost suvremenog društva ne dopušta da dođe do bilo kakvog javnog optuživanja u čijem zvuku oni koji dobro zapažaju ne bi mogli odmah čuti onu prominentnost kojom će se buntovnik izmiriti s vlastodršcima. Što je veća provalija između zbora i solista, to će sigurnije mjesto na vrhu dobiti onaj tko dobro odmjerenom upadljivošću zna pokazati svoju superiornost.

Time u kulturnoj industriji živi i dalje tendencija liberalizma da otvara puteve onima kojima je stalo do uspjeha. Tržište, koje se danas umnogome već zatvara, ima još funkciju pružanja puta sposobnima, iako se njegova sloboda i na području umjetnosti i na drugim područjima sastoji u tomu da glupima pruža slobodu umiranja od gladi. Nije slučajno da sistem kulturne industrije proizlazi iz liberalnih industrijskih zemalja pa su u njima trijumfirali svi njezini karakteristični mediji, naročito film, radio, džez i ilustrirani časopisi. Njihov napredak izvire, doduše, iz općih zakona kapitala. Gaumont i Pathe, Ullstein i Hugenberg su ne bez sreće slijedili internacionalni trend; tomu je pridonijela i privredna ovisnost kontinenta o SAD i inflacija poslije rata. Posve je iluzionarna vjera da je barbarstvo kulturne industrije posljedica »*cultural lag*«-a, zaostalosti američanske svijesti za stanjem tehnike. Za tendencijom spram kulturnog monopola je, naprotiv, zaostajala predfašistička Evropa. Upravo takvoj ovisnosti duh može biti zahvalan za ostatak samostalnosti a njegovi nosioci za svoju ma kako zatomljenu egzistenciju. U Njemačkoj je nedostatna prožetost života demokratskom kontrolom paradoksalno djelovala. Mnogo štošta je ostalo izvan onog tržišnog mehanizma koji je bujao u zapadnim zemljama. Njemački sistem naobrazbe zajedno s univerzitetima, umjetnički mjerođavna kazališta, veliki orkestri, muzeji bili su protežirani. Političke snage, država i općine koje su od apsolutizma naslijedile ove institucije, sačuvali su im dio one neovisnosti o odnosima gospodstva deklariranim na tržištu, neovisnosti koju su im kneževi i feudalci održali sve do polovine devetnaestog stoljeća. To je kasnijoj umjetnosti davalo oslonac nasuprot presudi ponude i potražnje i jačalo je njezin otpor mnogo duže nego što je dosizala zbiljska protekcija. Na tržištu se priznavanje kvalitete koja nije kurentna i koja se ne može unovčiti pretvaralo u kupovnu snagu: stoga su pristojni muzički i književni izdavači mogli podupirati i one autore koji su donosili samo štovanje znalaca. Umjetnik je do kraja potpao pod stegu tek drastičnom prijetnjom da se kao estetički stručnjak mora svrstati u privredni život. Nekoć su, poput Kanta i

Humea potpisivali svoja pisma sa »ponizni sluga«, a ujedno rušili temelje prijestolja i oltara. Danas zovu šefove vlada po imenu, a svakim su umjetničkim porivom podređeni sudu svojih nepismenih principala. Analiza što ju je prije sto godina dao Tocqueville u međuvremenu se sasvim obistinila. Pod vladavinom privatnih kulturnih monopola tiranstvo zaista »pušta tijelo slobodnim i laća se izravno duše. Vladar tamo ne govori više: misli poput mene ili ćeš umrijeti. On kaže: slobodno možeš misliti drukčije od mene, ostat će ti tvoja dobra, tvoj život i sve tvoje, ali od danas si stranac među nama.«² Ono što nije konformističko osuđeno je na ekonomijsku nemoć koja se nastavlja u duhovnoj nemoći osobenjaštva. Budući da je izbačen iz pogona, lako mu se može dokazati nedostatnost. U materijalnoj se produkciji danas mehanizam ponude i potražnje raspada, ali u duhovnoj produkciji djeluje kao kontrola u korist onih koji vladaju. Potrošači su radnici i namještenici, farmeri i malograđani. Kapitalistička proizvodnja je do te mjere zahvatila njihovo tijelo i dušu da se bez otpora predaju onome što im se nudi. Kao što su, svakako, podređeni uvijek ozbiljnije shvaćali moral koji su im nametali gospodari nego gospodari sami, prevarene mase danas mnogo spremnije od onih koji su uspjeli prihvaćaju mit uspjeha. One imaju svoje želje. Ne daju se smesti u ideologiji kojom ih porobljavaju. Zla ljubav naroda spram onog što se s njim radi čak preduhitruje pamet nadležnih mjesta. Ona je rigoroznija od *Hays-Office*-a, a u velikim je vremenima davala snagu instancijama usmjerenima protiv njega, terorur tribunala. Ona, nasuprot tragičnoj Garbo, podupire Mickey Rooney, a Paju Patka nasuprot Betty Boop. Industrija se onda ravna po *votum* koji je sama pripremila. Ono što su *faux-frais* za preduzeće koje neće uspjeti u cjelini iskoristiti ugovor s padajućom zvijezdom, legitimni su troškovi za cjelokupni sistem. On otrcanim sankcioniranjem zahtjeva za šundom inauguriira totalnu harmoniju. Stručnost i poznavanje stvari preziru se kao umišljenost budući da kultura tako demokratski

² A. de Tosqueville, *De la Démocratie en Amérique*, Paris 1864, vol. II, p. 151.

svima dijeli svoj privilegij. Zbog ideologijskog stranačkog mira konformizam potrošača i bezobrazluk proizvodnje imaju mirnu savjest. Zadovoljavaju se reprodukcijom uvijek istog.

Ovo vječno jednako upravlja i stavom spram prošlosti. Ono novo u fazi masovne kulture spram poznog liberalizma jest upravo isključivanje svega novog. Stroj rotira na istom mjestu. On već određuje potrošnju, pa ipak izbacuje sve što nije oprobano. Filmadžije nepovjerljivo promatraju svaki rukopis ukoliko nije već po sebi bestseler pa pruža stanovitu sigurnost. Stoga se neprestano govori o *idea*, *novelty* i *surprise*, o onome što bi bilo ujedno i prisno i još nepoznato. Tomu služe i tempo i dinamika. Ništa ne smije ostati kao što je bilo, sve se mora neprestano kretati, teći. Jer samo univerzalna pobjeda ritma mehaničke produkcije i reprodukcije obećava da se ništa neće promijeniti, da će sve ostati po starom, da se neće pojaviti ništa što ne bi odgovaralo. Dodaci oprobanom kulturnom inventaru previše su spekulativni. Zamrznuti tipovi formi poput skeča, kratke priče, problemskog filma, šlagera, zapravo su normativno priređen, prijeteci oktroiran prosjek poznoliberalnog ukusa. Moćnici u kulturnim agenturama, bez obzira na to da li proizlaze iz konfekcije ili koledža, usuglašeni toliko koliko je to uopće moguće za menadžere, već su odavno sanirali i racionalizirali objektivni duh. Čini se kao da je neko sveprisutno nadležstvo pregledalo materijal i sastavilo mjerodavni katalog kulturnih dobara u koji se sažete navode serije koje se mogu isporučiti. Ideje su zapisane na nebu kulture, na kojem su kod Platona već izbrojene, gdje su čak i same brojke, ne mogu se uvećati ni promijeniti, konačne su.

Zabava i svi elementi kulturne industrije postojali su davno prije nje. Sada bivaju zahvaćeni odozgo i dovedeni na visinu vremena. Kulturna se industrija može pohvaliti da je odlučno provela često nespretnu transpoziciju kulture u sferu potrošnje, da je to uzdigla u princip, oslobodila zabavu nametljivih naivnosti i popravila kakvoću robe. Što moćnija je postala, što je neumitnije otjerala svakog autsajdera bilo u propast bilo u sindikat, to je postajala finija i uzvišenija sve

dok se konačno ne zaključuje sintezom Beethovena i Casino de Paris. Njezina je pobjeda dvostruka: ono što izvana briše kao istinu može unutra beskrajno reproducirati kao laž. »Laka« umjetnost kao takva, zabava, po sebi nije forma raspadanja. Onaj tko je optužuje kao izdajstvo ideala čistog izraza gaji iluzije o društvu. Čistota građanske umjetnosti koja se hipostazirala kao carstvo slobode u suprotnosti spram materijalne prakse, od samog je početka plaćena isključenjem niže klase, a umjetnost ostaje vjerna njezinoj stvari, pravilnoj općosti, upravo slobodna od svrha lažne općosti. Ozbiljna umjetnost nije bila dostupna onima kojima je zbog nevolje i pritiska opstanka ozbiljnost bila poput poruge i koji se moraju veseliti tomu da se u ono vrijeme kada nisu upregnuti mogu opustiti. Laka je umjetnost poput sjenke pratila autonomnu. Ona je društvena nečista savjest ozbiljne umjetnosti. Ono što je ovoj zbog njezinih društvenih pretpostavki moralo umaći od istinitog, daje onoj privid stvarne opravdanosti. Istina jest u tom rascjepu: on barem negativno izgovara negativnost kulture u kojoj se zbrajaju sfere. Suprotnost se nipošto ne može pomiriti time što bi se laka umjetnost primila u ozbiljnu, ili obratno. Upravo to pokušava kulturna industrija. Njoj podjednako smeta to što se cirkus, panoptikum i bordel udaljuju od društva kao i što to čine Schönberg i Karl Kraus. Stoga džezista Benny Goodman treba da nastupi s budimpeštanskim gudačkim kvartetom ritmički pedantnije od svakog filharmonijskog klarinetista, dok Budimpeštanci sviraju tako glatko vertikalno i slatko kao Guy Lombardo. Nisu karakteristični nenaobraženost, glupost i neotesanost. Nekadašnja šmira dokinuta je u kulturnoj industriji vlastitom perfekcijom, zabranom i domesticiranjem diletantizma, iako se neprestano događaju grube pogreške bez kojih se uopće ne može zamisliti ovaj nivo uzvišenosti. Novo pri tomu je, međutim, da se nepomirljivi elementi kulture, umjetnost i razonoda svojim podređivanjem pod svrhu dovode do jedne jedine lažne formule: totalnosti kulturne industrije. Ona se sastoji iz ponavljanja. To što su karakteristične novine kulturne industrije dosljedno samo puka poboljšanja masovne reprodukcije

nije nešto što bi sistemu bilo izvanjsko. Interes brojnih potrošača se s razlogom vezuje uz tehniku, a ne uz kruto obavljanje, ispražnjene i već skoro napuštene sadržaje. Društvena moć koju gledaoci obožavaju djelatnije se očituje u sveprisutnosti stereotipa koju nameće tehnika nego u ustajalim ideologijama koje predstavljaju efemerni sadržaj.

No, kulturna industrija ipak ostaje pogon za zabavu. Njeno odlučivanje o potrošačima posredovano je zabavom; zabava ne nestaje jasnim diktatom, nego zbog neprijateljstva spram svega što bi nadilazilo zabavu sadržanog u samom principu zabave. Budući da do utjelovljenja tendencija kulturne industrije u krvi i mesu publike dolazi cjelokupnim društvenim procesom, preživljavanje tržišta na tom području djeluje stimulativno. Potražnja još nije zamijenjena jednostavnom poslušnošću. Velika reorganizacija filma nešto prije prvog svjetskog rata, koja je bila pretpostavka njegove ekspanzije, sastojala se upravo iz svjesnog prilagođavanja potrebama publike registriranim na blagajnama, potrebama koje su se u pionirskim danima platna jedva uzimale u obzir. Kapetani filma, koji, doduše, uvijek samo isprobavaju svoje primjere, više ili manje fenomenalne šlagere, a nipošto protuprimjer, istinu, to još danas doživljavaju tako. Njihova je ideologija posao. Istinito pri tomu jest da je snaga kulturne industrije u njezinom jedinstvu s proizvedenim potrebama, ne u jednostavnoj suprotnosti spram njih, pa makar se radilo o suprotnosti svemoći i nemoći. – Zabava je u uvjetima poznog kapitalizma produžetak rada. Zabavu traži onaj tko želi uteci mehaniziranom radnom procesu da bi mu bio iznova dorastao. Ujedno, međutim, mehanizacija ima toliku vlast nad onim tko koristi slobodno vrijeme i njegovom srećom, ona toliko temeljito određuje proizvodnju robe za zabavu da ne može doživljavati više ništa drugo nego kopije samog radnog procesa. Navodni sadržaj samo je blijeda površina; ono što se pamti jest automatizirani slijed normiranih poslova. Radni proces u tvornici i uredu može se zaboraviti time što će se u dokolici kopirati. To je neizlječiva bolest svake zabave. Zadovoljstvo se pretvara u dosadu jer, da bi ostalo zadovoljstvo,

navodno ne smije tražiti nikakav napor pa se, stoga, kreće u strogo utvrđenim nizovima asocijacija. Gledaocu ne smiju biti potrebne nikakve vlastite misli: proizvod propisuje svaku reakciju: ne svojom predmetnom vezom – nje nema ukoliko bi zahtijevala razmišljanje – nego signalima. Brižljivo se izbjegava svaka logička sveza koja bi iziskivala sposobnost duha. Razvoj treba po mogućnosti slijediti iz situacije koja neposredno prethodi, a nipošto iz ideje cjeline. Nikakvog događanja nema koje bi se moglo oduprijeti nastojanjima suradnika da iz svake scene dobiju sve što se može. Konačno se čak i sama shema čini opasnom budući da je ipak davala nekakvu, iako bijednu, smisaonu vezu tamo gdje bi se smjela akceptirati samo besmislenost. Često se događanju zlobno ne daje onaj nastavak koji bi u skladu sa starom shemom tražili karakteri i predmet. Umjesto toga se za slijedeći korak uzima prividno najuspjelija zamisao pisca uz danu situaciju. Tupo izmudreno iznenađenje upada u filmsko događanje. Tendencija proizvoda da se zlobno vrati pukoj gluposti, tendencija u kojoj su sudjelovali i narodska umjetnost, i farse i klovnovi, sve do Chaplina i braće Marx, najjasnije istupa u manje njegovanim žanrovima. Dok filmovi sa Bette Davis i Greer Garson iz jedinstva socijalnopsihologijskog slučaja još izvlače nešto poput prohtjeva za jednoznačnim događanjem, ona druga tendencija došla je sasvim do izražaja u tekstovima *novelty song-a*, u kriminalističkom filmu i stripovima. Sama misao komada masakrira se poput objekata komike i objekata strave. *Novelty songovi* oduvijek su živjeli od izrugivanja smislu, koji kao prethodnici i nastavljači psihoanalize reduciraju na seksualnu simboliku. U današnjim kriminalističkim filmovima i filmovima o pustolovinama gledaocu nije više dano da prisustvuje procesu razrješavanja. On se i u proizvodima ovog žanra koji ne ironiziraju mora zadovoljiti stravom jedva povezanih situacija.

Animirani filmovi su nekoć bili eksponenti mašte nasuprot racionalizmu. Oni su bili ujedno i pravedni spram životinja i stvari koje su elektrizirali, budući da su osakaćeni ma davali drugi život. Danas samo još potvrđuju pobjedu

tehnologijskog uma nad istinom. Prije nekoliko godina imali su konzistentne sadržaje koji su se tek u posljednjim minutima pretvorili u zbrku utrivanja. Njihov je način postupanja po tomu nalikovao staroj navici *slapstick* komedije. Sada su se, međutim, vremenske relacije pobrkale. Samo u prvim sekvencijama animiranog filma navodi se nekakav motiv za cjelokupno zbivanje da bi se u nastavku mogao utoliko temeljitije razoriti: uz povike publike glavni je junak bacan naokolo. Tako kvantiteta organizirane zabave prelazi u kvalitetu organizirane okrutnosti. Samozvani cenzori filmske industrije, njezini srodnici po izboru, bdiju nad dužinom tog nedjela u vidu potjere. Ova veselost ukida vjerojatno uživanje u zagrljaju i odgađa zadovoljavanje sve do dana pogroma. Ukoliko animirani filmovi pored navikavanja osjetila na novi tempo uopće još nešto pružaju, onda je to da uspijevaju u sve mozgove utuviti staru mudrost da je kontinuirano zatomljivanje, lomljenje svakog individualnog otpora, uvjet života u ovom društvu. Paja Patak dobija batine u crtanim filmovima, a nesretnici u realnosti; sve to samo zato da bi se gledaoci navikli na svoje vlastite batine.

Uživanje u nasilju počinjenom onome koji se prikazuje prelazi u nasilje nad gledaocem, razbibriga u napor. Umorno oko ne smije propustiti ništa što su stručnjaci izmislili kao stimulans, nitko ne smije ni za trenutak ispasti glup u praćenju lukavosti prikazanog, sve valja slijediti i pokazivati onu istu okretnost koju se predstavom prikazuje i propagira. Stoga je postalo upitnim da li kulturna industrija uopće još izvršuje onu funkciju razonode kojom se toliko glasno hvali. Ukoliko bi zatvorili veliki dio kino-dvorana i zapečatili radio-aparate, potrošačima ne bi toliko nedostajali. Korak s ulice u kino ionako više ne vodi u snove, a čim institucije svojim pukim opstankom više ne nameću obvezu da se koriste, ne bi se javljala neka naročita težnja za njihovim korištenjem. Ovakva obustava pogona ne bi bila reakcionarno razbijanje strojeva. Oštećeni ionako ne bi bili entuzijasti, nego oni na kojima se sve prelama, oni koji zaostaju. Tama kino-dvorane, unatoč filmova koji ju trebaju još više integrirati, ipak daje domaćici

nekakvo utočište u kojem može nekoliko sati nekontrolirano sjediti, kao što je nekoć, dok su još postojali stanovi i slobodna večer, gledala kroz prozor. U velikim centrima, oni koji su bez zaposlenja u tim mjestima u kojima je temperatura regulirana zimi nalaze toplinu, a ljeti ugodan hlad. Inače, čak ni po postojećim mjerilima, ova nabrekla aparatura za zabavu ne čini živote ljudi vrednijima. Misao o »eksploatiranju« da-nih tehničkih mogućnosti, o punom korištenju kapaciteta za estetičku masovnu potrošnju dio je sistema koji odbija korištenje kapaciteta kada se radi o dokidanju gladi.

Kulturna industrija neprestano obećava potrošačima ono što im nipošto neće dati. Priznanicu koja obećava užitak u sadržaju i opremi stalno prolongira: predstava se zapravo sastoji samo iz obećanja, nikada ne dolazi ono pravo, gost se mora zadovoljiti čitanjem jelovnika. Požuda, probuđena svim tim sjajnim imenima i slikama, na kraju nailazi samo na veličanje one sive svakodnevice kojoj se željelo uteći. Ni umjetnička djela se nisu sastojala iz seksualnih ekshibicija. Time što su, međutim, odricanje oblikovala kao nešto negativno, tako reći su opozivala ponižavanje poriva u posredovanje, spasavala ono zabranjeno. To je tajna estetičke sublimacije: predstavljati slomljeno ispunjenje. Kulturna industrija ne sublimira, ona zatomljuje. Time što uvijek nanovo eksponira ono za čime se žudi, izazovne grudi i gola prsa sportskog junaka, ona samo podbada onu nesublimiranu pražudnju koja je zbog naviknutosti na odricanje već odavno zakrčljala u mazohizam. Nema nikakve erotske situacije u kojoj držanje i podsjećanje ne bi bilo udruženo s upozorenjem da se nikada neće smjeti ići do kraja. *Hays Office* samo potvrđuje ritual koji kulturna industrija ionako provodi: Tantalov ritual. Umjetnička su djela asketska i bez stida, kulturna je industrija pornografska i sramežljiva. Ona ljubav reducira na romanse. A u takvoj se redukciji mnogo štošta dopušta, čak je libertinstvo specijalitet s dobrom prodrom, točno odmjereno i s robnom oznakom »daring«. Serijskom produkcijom seksualnog automatski se provodi njegovo potiskivanje. Filmska zvijezda u koju se treba zaljubiti zbog svojeg je ubikviteta već unapri-

jed svoja vlastita kopija. Svaki tenorski glas zvuči poput Carusovljeve ploče a djevojačka lica iz Texasa već prirodno primaju lik uspjelih modela po kojima je Hollywood stvorio tip. Mehanička reprodukcija lijepog, kojoj, međutim, reakcionarno sanjarenje o kulturi svojim metodičnim obožavanjem individualnosti ide naruku, ne ostavlja više prostora onoj besvjesnoj idolatriji uz koje je lijepo bilo vezano. Trijumf nad ljepotom izvršuje humor, zloradost zbog svake uspješne propasti. Smije se tomu što nema ničeg smiješnog više. Smijeh, kako onaj zbog pomirenja tako i onaj zbog strave, uvijek prati trenutak kada neki strah prestaje. On ukazuje na oslobođenje, bilo od tjelesne opasnosti, bilo od zamki logike. Pomireni smijeh zvuči kao jeka bijega od moći, a onaj zli svladava strah time što prelazi na stranu instancija kojih se valja bojati. Smijeh je jeka moći kojoj se ne može pobjeći. Zabava jest čelična kupka. Industrija zabave ju stalno propisuje. U njoj se smijeh pretvara u instrument obmanjivanja sreće. On se u trenucima sreće ne pojavljuje, samo filmovi i operete predstavljaju seks glasnim smijehom. Baudelaire, međutim, tako je bez humora kao samo još Hölderlin. U krivom društvu smijeh je poput neke bolesti napao sreću i pokušava je uvući u svoju bezvrijednu totalnost. Smijati se nečemu uvijek znači ismijati, to, i onaj život koji po Bergsonovom mnjenju probija utvrde zapravo je barbarski život koji napada. samopotvrđivanje koje u društvenom životu dobija priliku da odbaci svaku savjesnost. Kolektiv onih koji se smiju parodija je čovječanstva. To su monade, a svaka od njih se predaje uživanju da bude na račun drugih spremna na sve, s time što ima većinu na svojoj strani. Takva je harmonija karikatura solidarnosti. Ono đavolsko lažnog smijeha upravo je u tomu da nužno parodira čak i ono najbolje, pomirenje. Užitak jest, međutim, nešto strogo: *res severa est verum gaudium*. Ideologija manastira po kojoj nije askeza nego spolni akt odricanje od blaženstva koje se može postignuti negativno se potvrđuje u ozbiljnosti ljubavnika koji pun slutnji zadržava svaki trenutak života što mu izmiče. Kulturna industrija uvodi bodro odricanje umjesto bola koji je prisutan i u opijenosti i u askezi.

Vrhovni je zakon da se ionako ne može dobiti ono što se želi, pa se s time valja smijući se miriti. Permanentno se odricanje koje traži civilizacija nanosi onome tko je bez svake dvojbe još jednom zahvaćen u svakom proizvodu kulturne industrije. Zahvaćenima se nudi ono što im se oduzima. To se zbiva u erotskom događaju. Upravo zato što do njega ne smije doći, sve se vrti oko koitusa. Stroži je tabu nad time da se u filmu prikaže ilegitični odnos, a da njegovi nosioci ne budu zahvaćeni kaznom, nego nad time da se budući zet milijunaša vezuje s radničkim pokretom. U suprotnosti spram liberalnog razdoblja, i industrijalizirana i narodska kultura smiju sebi dopustiti osuđivanje kapitalizma; ne smiju, međutim, odustati od prijetnje kastracijom. Ta prijetnja jest njihova bit. Ona traje dalje od organiziranog labavljenja načina ponašanja spram nosioca uniformi u vedrim filmovima koje konačno producira i u realnost. Danas nije više presudan puritanizam, iako u vidu ženskih organizacija još uvijek dolazi do izražaja, nego neophodnost koja leži u sistemu, da se, naime, potrošač ne ispusti iz ruku, da mu se ni za trenutak ne da naslutiti mogućnost otpora. Princip propisuje da potrošaču, doduše, treba sve potrebe predstaviti kao da ih kulturna industrija može ispuniti, ali, s druge strane, te potrebe već unaprijed urediti tako da u njima samog sebe doživljava samo kao potrošača, kao objekt kulturne industrije. Ne samo da ga ona uvjerava da je ta njezina obmana zadovoljenje, nego mu, osim toga, još i pojašnjuje da se, htio to on ili ne, mora pomiriti s time što mu se nudi. Bijeg iz svakodnevice što ga u svim svojim granama obećava kulturna industrija nešto je kao oni vicevi o otmici kćeri u američkim humorističkim listovima: sam otac u tami pridržava ljestve. Kulturna industrija onu istu svakodnevicu nudi kao da se radi o raju. I bježanje i otmica unaprijed su određeni za to da vraćaju natrag na polaznu točku. Zabava uvećava rezignaciju koja je zabavom željela zaboraviti na sebe.

Dokraja razulareno zabavljanje ne bi bilo samo suprotnost umjetnosti nego i ekstrem koji bi ju doticao. Txainovska apsurdnost, s kojom američka kulturna industrija ponekad

koketira, mogla bi predstavljati korektiv umjetnosti. Što umjetnost ozbiljnije želi biti proturječe opstanku to više liči na ozbiljnost opstanka, na svoju suprotnost: što više rada troši na to da se čisto razvije iz zakona forme, to više rada zahtijeva od razumijevanja, iako je zapravo željela negirati muku rada. U mnogim revijskim filmovima, a prije svega u groteskama i u *funnies*, u nekim se trenucima pojavljuje mogućnost ove negacije. Do njezinog ozbiljenja, doduše, ne smije doći. Uobičajeno zabavljanje ograničuje dosljednu čistu zabavu, opuštenu praćenje šarenih asocijacija i sretnog besmisla; to je zabavljanje ometano surogatom povezanog smisla koji kulturna industrija na svaki način želi nametnuti svojim proizvodima, a ujedno ga namigujući pretvara u puku ispriku za pojavljivanje zvijezda. Biografske i druge fabule krpaju djeliće besmislenosti u nedotupavo događanje. Tu ne odjekuje ludi na kapa sa zvončićima, nego svežanj ključeva kapitalističkog uma koji u same slike smješta uživanje u napredovanju. Svaki poljubac u revijskom filmu mora biti doprinos boksačevoj karijeri, ili karijeri nekog drugog eksperta za šlagere koji se upravo veliča. Obmana nije u tomu što kulturna industrija nudi zabavu, nego u tomu što kvari užitek poslovnim ograničenostima u klišejima ideologije kulture koja likvidira samu sebe. Etika i ukus odbacuju nesputano zabavljanje kao »naivno« – naivnost se smatra jednako strašnom kao i intelektualizam – i ograničuje čak i tehničke mogućnosti. Kulturna industrija je pokvarena, ali ne kao grešni Babilon, nego zbog toga što je katedrala uzvišene zabave. Na svim stupnjevima, od Hemingwaya do Emila Ludwiga, od mrs. Miniver do Lorne Rangeri, od Toscaninija do Guya Lombarda, duh, koji gotov zaposjeda umjetnost i znanost, prožet je neistinom. Tragovi nečeg boljeg u kulturnoj su industriji očuvani u onim potezima koji su bliski cirkusu, u besmisleno-upornoj spretnosti jahača, akrobata i klovna, »u obrani i opravdanju prava tjelesne umjetnosti spram duhovne umjetnosti«. ³ Ali, skrovišta bezdušne artistike koja, nasuprot društvenom mehanizmu,

³ Franz Wedekind, *Gesammelte Werke*, München, 1921, Band IX, S.

zastupa ono ljudsko brzo nestaju zbog planirajućeg uma koji od svega traži da dokaže svoje značenje i učinak. On tu dolje isto tako neumitno uništava ovo besmisleno kao što gore radikalno briše smisao umjetničkih djela.

Fuzioniranje kulture i zabave danas se ne odvija samo kao depravacija umjetnosti nego ujedno i kao nužno produljivanje zabave. Ono je sadržano već i u tomu što zabavi prisustvujemo samo kao paslici, kao kino-fotografiji ili radio-snimku. U doba liberalne ekspanzije zabava je živjela od neupitnog povjerenja u budućnost: sve će ostati jednakim pa ipak boljim. Danas se ta vjera još jednom prožima duhom; postaje tako finom da iz očiju gubi svaki cilj i vidi samo zlatnu pozadinu projiciranu iza onog zbiljskog. Ta se pozadina sastoji iz značajnih akcenata koji se, sasvim paralelno životu, dodjeljuju krasnom momku, vrlo djevojci, bezobzirnosti maskiranoj u karakter, interesu za sport i, konačno, automobilima i cigaretama, i to čak i tamo gdje zabava ne ide na račun reklamnog računa neposrednog proizvođača nego čitavog sistema kao takvog. I samo zabavljanje postaje idealom, razonoda stupa na mjesto viših dobara koje masi dokraja oduzima time što ih ponavlja još stereotipnije nego što ponavlja privatno plaćene reklamne fraze. Usrdnost, subjektivno ograničeni oblik istine, uvijek je više ovisila o vanjskom gospodarstvu nego što je slutila. Kulturna je industrija pretvara u otvorenu laž. Doživljava se kao trabunjanje, koje se kao prijatno-gorki dodatak prihvaća u religioznim bestselerima, u psihologijskim filmovima i *women serials*, da bi se u zbiljskom životu što bolje mogli obraniti od svakog ljudskog poriva. U tom smislu ta razonoda pruža pročišćavanje efekata koje već Aristotel pripisuje tragediji, a Mortimer Adler-filmu. Kulturna industrija razotkriva tako istinu i o stilu i o katarzi.

Što čvršće postaju pozicije kulturne industrije, to sumarnije može ona postupati s potrebama potrošača, može ih proizvoditi, upravljati njima, disciplinirati, čak i povući razonodu: kulturni je napredak neograničen. Ali, sama je ta tendencija imanentna principu razonode kao građanskom prosvjetiteljskom principu. Kao što je pogon za razonodu umno-

gome proizvod industrije, koja masama nudi djelo pomoću sižea, reprodukciju slike pomoću prikazane poslastice i, obratno, prašak za pudring naslikanim pudingom, tako se u razonodi uvijek već osjeća ono trgovački nametnuto, *sales talk*, glas opsjenara sa sajmišta. Izvorni afinitet između trgovine i zabave pokazuje se, međutim, u navlastitom smislu zabave: apologiji društva. Zabavljati se znači biti suglasan. To je moguće samo tako da se zabava izolira od cjeline društvenog procesa, da se napravi nemuštom i od samog početka napusti neumitni prohtjev svakog djela: da u svojoj ograničenosti reflektira cjelinu. Zabavljanje uvijek znači: ne misliti na to, zaboraviti patnju čak iako se ona prikazuje. Njegova je osnova nemoć. Zabavljanje jest zaista bijeg, ali ne kao što ono samo to tvrdi, bijeg od loše zbilje, nego od zadnje pomisli na otpor koja još može ostati u toj zbilji. Oslobođenje što ga obećava zabava jest oslobođenje od mišljenja kao negacije. Bezobrazluk retoričnog pitanja »što ljudi žele imati« jest u tomu da se poziva na one iste ljude kao na misleće subjekte koje po svojem specifičnom zadatku odvikava od mišljenja. Čak i tamo gdje se publika buni protiv industrije zabave, radi se o konzekventnoj lišenosti otpora kojoj je industrija te ljude naučila. No ipak je sve teže održati red. Napredak zaglupljivanja ne smije zaostati za napretkom inteligencije. U stoljeću statistike ljudi su previše bistri da bi se identificirali s milijunašem na platnu, a ujedno i previše tupi da makar malo napuste pravilo velikog broja. Ideologija se skriva u računu vjerojatnosti. Sreća neće doći svakome, nego onome tko izvuče sreću, štoviše, onome kojeg odredi viša moć – uglavnom, industrija zabave koja se prikazuje kao da je stalno u potrazi. Figure koje nalaze lovci na talente i koje studio onda naveliko ističe, idealni su tipovi novog ovisnog srednjeg staleža. Ženska starleta treba simbolizirati službenicu, doduše, tako da joj je za razliku od zbiljske već unaprijed određen večernji ogrtač. Tako se ujedno prikazuje mogućnost da gledateljica sama bude prikazana na platnu i, još razgovjetnije, distancirana. Samo će jedna dobiti veliki zgoditak, samo je jedan prominentan, pa iako matematički, svi imaju istu mogućnost, ona je za

svakog pojedinačno toliko minimalna da je najbolje da je se odmah odrekne i veseli se sreći drugoga, nekoga tko bi mogao biti i on sam, a ipak to nikada neće biti. Tamo gdje kulturna industrija još poziva na naivnu identifikaciju odmah ju i demantira. Nitko se u tome ne može više izgubiti. Nekoć je gledalac na filmu vidio u svadbi onog drugog svoju vlastitu. Sada su sretnici na platnu primjerci istog roda kao i svatko iz publike, ali tom se jednakošću postavlja nedokidivo razdvajanje ljudskih elemenata. Savršena sličnost jest apsolutna razlika. Identičnost roda zabranjuje identičnost slučajeva. Kulturna industrija je zlobno ozbiljila čovjeka kao biće roda. Svatko je samo još ono čime može nadomjestiti svakog drugog: svatko je fungibilan, egzemplar. On sam kao individua jest ono što se apsolutno može zamijeniti, čisto ništa, a upravo će to osjetiti ukoliko vremenom izgubi sličnost. Time se mijenja unutarnja sveza religije uspjeha koja se inače strogo čuva. Na mjesto onog puta *per aspera ad astra*, koji pretpostavlja nevolju i napore, sve više stupa premija. Ideologija veliča element sljepoće u odlučivanju o tomu koji će song postati šlagerom, koja statistica junakinja. Filmovi naglašavaju slučajnost. Time što nameću bitnu jednakost svojih karaktera, s iznimkom zlikovca, sve do izbacivanja fizionomija koje ne odgovaraju, na primjer, takvih kakva je Garbo, koja ne izgleda kao da može biti pozdravljena sa »*Hello sister*«, oni isprva gledaocima olakšavaju život. Govori im se da uopće ne trebaju biti drukčijima nego što jesu, i da bi zapravo mogli uspjati a da se od njih ne očekuje nešto za što znaju da to ne bi mogli. Ali, ujedno im se daje i mig da napor ne vodi ničemu, budući da čakni građanska sreća nema više nikakve veze s izračunljivim efektom njihovog rada. Oni taj mig razumiju. U osnovi svi prepoznaju slučaj koji nekome donosi sreću kao drugu stranu planiranja. Upravo zato jer su se snage društva već toliko razvile do racionalnosti da bi svatko mogao biti inženjer ili menadžer, postalo je potpuno iracionalnim to u koga društvo investira predznanje ili povjerenje za takve funkcije. Slučaj i planiranje postaju identični budući da zbog jednakosti ljudi sreća i nesreća pojedinca, sve do vrhuški, gubi sva-

ko ekonomijsko značenje. Sam slučaj se planira; ne u tomu da će pogoditi ovog ili onog određenog pojedinca, nego u tomu da se vjeruje u njegovo djelovanje. On služi kao alibi onih koji planiraju i stvara privid da mreža transakcija i mjera u koju se pretvorio život ostavlja mjesto za spontane neposredne odnose među ljudima. Takva se sloboda u različitim medijima kulturne industrije simbolizira proizvoljnim biranjem prosječnih slučajeva. U detaljiranim izvještajima ilustriranih časopisa o skromno-sjajnim zabavnim putovanjima sretnice što ih priređuje časopis, sretnice koja je najradije neka tipkačica, koja je u natječaju vjerojatno pobijedila na osnovi veza s lokalnim veličinama, odražuje se opća nemoć. Oni su toliko jasno samo materijal da oni koji raspolažu mogu bilo koga primiti u svoje nebo i ponovno odbaciti: njegovo pravo i njegov rad nisu ničemu. Industrija se za čovjeka zanima samo kao za svoju stranku i namještenika i zaista je čovječanstvo kao cjelinu i svaki od njegovih elemenata svela na ovu formulu. Već prema tomu koji je aspekt upravo mjerodavan, u ideologiji se naglašava plan i slučaj, tehnika ili život, civilizacija ili priroda. Kao namještenici, podsjećaju se na racionalnu organizaciju i pozivaju da joj se zdravim ljudskim razumom podrede. Kao kupcima, demonstrira im se sloboda izbora, draž nezahvaćenog bilo u ljudskim – privatnim zbivanjima, bilo na platnu, bilo u štampi. U svakom slučaju, ostaju objektima.

Što manje kulturna industrija može obećati, što manje može život proglasiti smislenim, to praznijom nužno postaje ideologija koju širi. Čak i apstraktni ideali harmonije i dobrote društva u vremenu univerzalne reklame su previše konkretni. Naučila se upravo te apstrakcije tumačiti kao traženje kupaca. Jezik koji se poziva jedino na istinu samo budi nestrpljenje da se što prije dođe do poslovne svrhe koju taj jezik zapravo smjera. Riječ koja nije sredstvo čini se besmislenom, ono drugo se iskazuje kao fikcija, kao neistina. Vrijednosni se sudovi doživljavaju ili kao reklama ili kao brbljanje. No, ideologija koja je time prisiljena na neodređenost i neob-

vezatnost nije ništa više prozirna ili slabija. Upravo njezina neodređenost, skoro scijentističko ustezanje od toga da se uhvati za bilo što što se ne može verificirati, fungira kao instrument ovladavanja. Ona postaje izričitim i planskim izricanjem onoga što postoji. Kulturna industrija ima tendenciju da se pretvori u pojam pojmova protokolnih rečenica i time upravo u nepobitnog proroka postojećeg. Ona se majstorski provlači kroz grebene krive informacije koja se može izreći i očite istine time što vjerno ponavlja pojavu, njezinom gustoćom prijeći uvid i neprekinuto sveprisutnu pojavu instalira kao ideal. Ideologija se razdvaja u fotografiju krutog opstanaka i golu laž o njegovom smislu, koja se ne izriče, nego sugerira i trpa u glave. Ono zbiljsko se uvijek samo cinički ponavlja da bi se demonstrirala njegova božanskost. Takav fotološki dokaz, doduše, nije stringentan, ali je uvjerljiv. Onaj tko naočigled moći monotonije još sumnja, jest luđak. Kulturna industrija prigovor na svoj račun isto toliko lako odbija kao i prigovor svijetu koji ona bez tendencije udvostručuje. Čovjek ima samo izbor između toga da sudjeluje ili zaostane: provincijalci koji nasuprot kinu i radiju posizu za vječnom ljepotom i diletantskom pozornicom, politički su već tamo kuda masovna kultura tek tjera svoje privrženike. Masovna je kultura dovoljno prekaljena da se po potrebi izruguje i starim snovima-željama, idealu oca i nesputanih osjećaja, da se izruguje i da ih izigra. Ona koristi kult činjenica time što se ograničuje na to da loši opstanak što točnijim prikazivanjem uzdigne u carstvo činjenica. Takvim prenošenjem sam opstanak postaje surogatom smisla i pravde. Lijepo je sve što kamera reproducira. Razočaranoj nadi da sami možemo biti ona službenica koja je dobila nagradu putovanja po svijetu odgovara razočarajući izgled egzaktno fotografiranih krajeva po kojima bi putovanje moglo ići. Ne nudi se Italija, nego očevidnost da ona postoji. Film može sebi priuštiti da prikaže Pariz, u kojem junakinja želi ozbiljiti svoju čežnju, u beznaдноj pustoši da bi ju utoliko neumitnije otjerao u zagrljaj »smart« američkog dječaka kojeg bi već kod kuće mogla upoznati. To što sve ide dalje, što sistem i u svojoj najnovijoj

fazi reproducira živote onih iz kojih se sastoji, umjesto da ih odmah likvidira, smatra se njegovom zaslugom i smislom. Ići dalje, nastaviti, uopće postaje opravdanjem za slijepo daljnje postojanje sistema, čak za njegovu nepromjenjivost. Zdravo je ono što se ponavlja, kružni tijek u prirodi i industriji. Iz ilustriranih se časopisa vječno smiješe iste bebe, džez-stroj neprestano udara. Unatoč napretku tehnika prikazivanja, pravilima i specijalitetima, unatoč živahnom poslovanju, kruh kojim kulturna industrija hrani čovjeka ostaje kamen stereotipnosti. Ona se hrani tim kruženjem, svakako opravdanim čuđenjem zbog toga što majke još uvijek rađaju djecu, što se kotači još uvijek nisu zaustavili. Time se nepromjenjivost prilika ukružuje. Žitna polja koja se talasaju na kraju Chaplinovog filma o Hitleru dezavuiraju antifasistički govor o slobodi. Ona liče na plavu kosu njemačke djevojke čiji logorski život u ljetnjem vjetru fotografira Ufa. Time što društveni mehanizam gospodstva shvaća prirodu kao zdravu suprotnost društvu, ona je upravo uvučena u nezdravo i prodana. Slikovito tvrđenje da je drveće zeleno, da je nebo plavo i da po nebu plove oblaci već ih pretvara u kriptograme tvorničkih dimnjaka i benzinskih pumpi. Obratno bi kotači i dijelovi strojeva trebali izražajno žmirkati, poniženi u nosioce takvih drvenih i oblačnih duša. Tako se tehnika i priroda organiziraju protiv učmalosti, protiv krivotvorene slike osjećanja na liberalno društvo u kojem su se ljudi navodno tiskali u zagušljivim plišanim sobama umjesto da, po današnjim običajima, posjećuju asexualna kupališta, ili su se mučili zastarjelim Benz-modelima umjesto da, kao danas, brzo poput rakete odanle gdje ionako već jesu stignu tamo gdje nije ništa drukčije. Trijumf ogromnih koncerna nad poduzetnikovom inicijativom u kulturnoj se industriji veliča kao vječnost poduzetnikove inicijative. Bori se protiv neprijatelja koji je već pobijeđen, protiv subjekta koji misli. Resurekcija »Hansa Somenstossera« u Njemačkoj koji je neprijateljski spram mlađana i uživanje u »*Life with Father*« su jednoznačni.

U jednome ova ispražnjena ideologija, međutim, ne zna za šalu: brine se. »Nitko ne smije gladovati i smrzavati se;

onaj tko to ipak učini, doći će u koncentracioni logor«. Ovaj vic iz Hitlerove Njemačke mogao bi kao maksima svijetliti na svim portalima kulturne industrije. Ona lukavo-naivno pretpostavlja stanje karakteristično za najnovije društvo: da dobro umije naći one svoje. Svakome je zajamčena formalna sloboda. Nitko oficijelno ne može odgovarati za ono što misli. Ali, zato je svatko već rano uključen u sistem crkvi, klubova, profesionalnih udruženja i drugih odnosa koji predstavljaju najosjetljiviji instrument socijalne kontrole. Onaj tko se ne želi upropastiti mora se pobrinuti da ga skala te aparature ne proglasi previše lakim. Inače nazaduje u životu i mora konačno propasti. To što su u svakoj karijeri, a prije svega u slobodnim profesijama, stručna znanja u pravilu povezana s propisanim usmjerenjem, čini da lako dolazi do privida u tomu da su stručna znanja dovoljna. Zapravo, međutim, spada u iracionalnu planiranost ovog društva da koliko-toliko reproducira samo živote svojih sljedbenika. Ljestvica životnog standarda dosta točno odgovara unutarnjoj povezanosti slojeva i individua sa sistemom. Na menadžera se može osloniti, pouzdan je i mali namještenik, Dagvud, kakav živi u istini i u stripovima. Onaj tko gladuje i tko se smrzava, pogotovu ukoliko je nekada imao dobre izgleda, obilježen je. On je autsajder, a, osim ponekad kapitalnog zločina, najteži je prijestup biti autsajder. U filmu, on je u najboljem slučaju original, objekt zlog popustljivog humora; uglavnom je, međutim, *villain*, kojeg kao takvog identificira već njegov prvi nastup dugo prije nego što se to vidi u događanju, tako da ni za trenutak nije moguća zabluda da se društvo okreće protiv onih koji su dobronamjerni. I zaista se danas ozbiljuje na višem stupnju nekakva dobrotvorna država. Da bi se održala vlastita pozicija, održava se i privreda u kojoj su na temelju vanredno razvijene tehnike mase vlastite zemlje već postale suvišne. Ideologijski privid zahtijeva da radnike, prave prehranjivače, hrane voditelji privrede, koji su zapravo prehranjivani. Položaj pojedinca postaje time nezgodan. U liberalizmu je siromah smatran lijenim, danas on je automatski sumnjiv. Onaj tko vani nije zbrinut spada u koncentracioni logor, a svakako u

pakao najnižeg rada i u sirotinjske četvrti. Kulturna industrija, međutim, reflektira pozitivnu i negativnu brigu o upravljanima kao neposrednu solidarnost ljudi u svijetu marljivih. Nitko nije zaboravljen, svuda su susjedi, socijalni radnici, dr. Gillespie i domaći filozofi koji imaju srce na pravom mjestu, koji društveno perpetuiranu bijedu svojim dobronamjernim potezima od čovjeka čovjeku pretvaraju u pojedinačne slučajeve koji se mogu srediti, ukoliko onaj o kojem je riječ nije lično iskvaren. Drugarstvo, što ga podstiče znanost o pogonima i koje već svaka tvornica planira u svrhu porasta proizvodnje, stavlja pod društvenu kontrolu sve, do posljednjeg privatnog poriva, upravo time što stvara privid da su odnosi ljudi u proizvodnji neposredni, time što te odnose reprivatizira. Takva duševna pomoć za zimu baca svoju sjenku izmirenja na slike i zvukove kulturne industrije još prije nego što ta pomoć iz tvornice totalitarno pređe na društvo. Veliki pomagači i dobrotvori čovječanstva, međutim, čija djela pisci tako reći prikazuju kao djela sućuti da bi tako dobili fiktivni ljudski interes, služe tomu da drže mjesto za vođe naroda koji će onda dekreirati dokidanje sućuti i znaju izbjeći svaku zarazu nakon što su pobili i posljednjeg paraličara.

Naglašavanje dobrog srca jest način kojim društvo priznaje patnje koje je stvorilo: svi znaju da u sistemu više ne mogu pomoći sami sebi, a ideologija mora voditi računa o tomu. Daleko od toga da bi patnju jednostavno prikrila velom improviziranog drugarstva, kulturna se industrija ponosi time, kao posebnom odlikom poduzeća, da joj muški gleda u oči i da to jedva se svladavajući priznaje. Patos svladavanja opravdava svijest zbog koje je svladavanje nužno. Život je takav, tako težak, a upravo stoga i tako čudesan, tako zdrav. Laž ne preza ni od tragičnosti. Kao što totalno društvo ne dokida patnje svojih pripadnika nego ih registrira i planira, tako masovna kultura postupa s tragikom. Odatle uporne pozajmice od umjetnosti. Ona pruža tragičnu supstanciju koju čista razbibriga ne može sama po sebi dati, a koja joj je potrebna želi li biti vjerna principu egzaktnog udvostručivanja pojave. Tragika, ukalkulirana i pretvorena u prihvaćeni mo-

ment svijeta, pruža joj velike blagodati. Ona štiti pred predbacivanjem da se ne držimo istine ukoliko cinički i sa žaljenjem prisvajamo tu tragiku. Ona čini interesantnom bljutavost cenzurirane sreće, a ta je interesantnost zgodna za rukovanje. Ona onom potrošaču koji je znak za kulturno bolja vremena nudi surogat davno dokinute dubine, a regularnom posjetiocu ostatke naobrazbe kojom mora raspolagati iz prestižnih razloga. Svima nudi utjehu da je još uvijek moguća prava, čvrsta ljudska sudbina i da ju je neophodno pokazati mimo svih obzira. Do kraja zatvoreni opstanak, a ideologija je danas samo njegovo udvostručivanje, djeluje veličanstvenije, moćnije i sjajnije ukoliko je što temeljnije prožet patnjom. On poprima aspekt sudbine. Tragika je nivelirana u prijetnju da će biti uništen onaj tko ne sudjeluje, dok se nekada njezin paradoksn smisao sastojao iz beznačnog otpora mitskoj prijetnji. Tragična sudbina prelazi u pravednu kaznu; čežnja je građanske estetike oduvijek bila da ju tako transformira. Moral masovne kulture jest srozani moral jučerašnjih dječjih knjiga. U prvoklasnoj produkciji ulogu zlikovca preuzima, na primjer, histerična žena koja u studiji izvršenoj s navodno kliničnom točnošću pokušava oteti životnu sreću svojoj realnosti primjerenijoj suparnici i pri tomu nalazi sasvim neteatalnu smrt. Tako znanstveno se postupa samo sasvim na vrhu. Dolje su troškovi manji. Tragici se bez socijalne psihologije vade zubi. Kao što je svaka poštena mađarsko-bečka opereta u drugom činu morala imati tragični finale koji trećem činu nije ostavljao ništa drugo do ispravljanje nesporazuma, tako i kulturna industrija dodjeljuje tragici čvrsto mjesto u rutini. Očito postojanje recepta već je sasvim sobom dovoljno da smiri brigu o razularenosti tragike. Opis dramske formule riječima neke domaćice: *getting into trouble and out again* obuhvaća čitavu masovnu kulturu od slaboumnog *women serial-a* do vrhunskih tvorevina. Čak i najslabiji kraj, koji je nekada imao bolje namjere, potvrđuje poredak i korumpira tragiku bilo da nedozvoljena ljubav svoju kratku sreću plaća smrću ili da tragični kraj na slici čini da još svjetlije zasije neuništivost faktičkog života, tragični se film zbiljski pretvara u

moralni popravni dom. Mase, demoralizirane egzistencijom u sistemu prinude, koje civilizaciju pokazuju samo grčevito uvriježenim načinima ponašanja kroz koje svuda prosijava bijes i otpor, trebaju biti pozvane na red prizorom neumitnog života i primjernog ponašanja pogodjenih. Kultura je oduvijek pomagala pri kroćenju i revolucionarnih i barbarskih instinkata. Industrijska kultura čini još više. Ona uvježbava uvijek za to da se taj neumitni život uopće smije živjeti. Individua treba svoju opću zasićenost upotrijebiti kao porivnu snagu, predati se kolektivnoj moći koje je sita. Permanentno očajne situacije koje gledaoca u svakodnevnom životu uništavaju, u prikazivanju se, ne zna se kako, pretvaraju u obećanje da smijemo i dalje egzistirati. Treba se samo osvijestiti o vlastitoj ništavnosti, potpisati poraz i već spadamo uz. Društvo je društvo desperatnih pa stoga plijen gangstera. U nekim od najznačajnijih njemačkih predfašističkih romana, kao *Berlin Alexanderplatz* i *Kleiner Mann, was nun*, ta je tendencija jednako drastično izražena kao i u prosječnom filmu i načinu postupanja džeza. U temelju se svuda radi o čovjekovom samoizrugivanju. Do kraja je likvidirana mogućnost da se postane ekonomijskim subjektom, poduzetnikom, vlasnikom. Sve do posljednje piljarnice samostalno je poduzeće, na čijem se vođenju i nasljeđivanju temeljila građanska obitelj i položaj njezina poglavara, zašlo u bezizglednu ovisnost. Svi su namještenici, a u civilizaciji namještenika prestaje ionako sumnjivo dostojanstvo oca. Ponašanje pojedinca spram obmana, bilo u poslu, pozivu ili partiji, prije ili nakon prihvatanja, gestikulacija vođe pred masama, ljubavnika pred obožavanom, poprima osebujne mazohističke poteze. Držanje na koje je prisiljen svatko da bi uvijek ponovno dokazao svoju moralnu primjerenost društvu, podsjeća na držanje onih dječaka koji se prije primanja u pleme sa stereotipnim smiješkom pod udarcima svećenika kreću u krugu. Egzistiranje u poznom kapitalizmu jest trajni ritual inicijacije. Svatko mora pokazati da se bezostatno identificira sa moći koja ga udara. To se nalazi u principu džez-sinkope, koji spoticanje uzdiže u princip, a ujedno mu se izruguje. Eunuhovski glas *crooner-a*

na radiju, zgodni udvarač bogate nasljednice koji u smokin-gu pada u bazen uzori su za one koji sami sebe žele pretvoriti u ono u što ih pretvara sistem. Svatko može biti poput svemoćnog društva, svatko može postati sretnim ukoliko se potpuno preda, ukoliko se odrekne prohtjeva za srećom. U njegovoj slabosti društvo prepoznaje svoju snagu pa mu nešto malo od te snage vraća. Njegova lišenost otpora kvalificira ga kao pouzdanog sljedbenika. Tako je tragika dokinuta. Ne-koć je njezina supstancija bila suprotnost pojedinca i društva. Ona je veličala »hrabrost i slobodu osjećanja pred moćnim neprijateljem, pred uzvišenom nevoljom, pred nekim problemom koji budi stravu«. ⁴ Danas tragika nestaje u ništavilu one lažne identičnosti društva i subjekta čija strava upravo još za trenutak postaje vidnom u ništavnom sjaju tragičnog. Čudo integracije, međutim, permanentni misaoni čin kojim onaj tko upravlja prima onoga tko je lišen otpora, tko je progutao svoju renitenciju, jest fašizam. Poput sijalice zamjeću ga u humanosti kojom Döblin daje zatočište svojem Biberkopfu, jednako kao i u socijalno obojenim filmovima. Sposobnost skrivanja i provlačenja, preživljavanja vlastite propasti koja tragiku ostavlja za sobom, jest sposobnost novih generacija; one su sposobne za svaki rad budući ih radni proces ni uz koji ne veže. To podsjeća na žalosnu spretnost vojnika koji se vraća i kojeg se rat nije ništa ticao, prigodnog radnika koji se konačno pridružuje savezima i paramilitarnim organizacijama. Likvidacija tragike potvrđuje dokidanje individue.

U kulturnoj industriji individua nije iluzorna samo zbog standardiziranja njezinog načina proizvodnje. Trpi se ona samo dok njezina bezgranična identičnost s općim nije u pitanju. Pseudoindividualnost vlada sve od normirane improvizacije u džezu do originalne filmske osobnosti kojoj pramen mora visiti na čelu da bi ju kao takvu prepoznali. Individualno se reducira na sposobnost općeg da tako bez ostatka upečati ono slučajno da ga se može ustvrditi kao takvo.

⁴ Nietzsche, *Götzendämmerung*, Werke, Band VIII, S. 136.

Upravo buntovna zatvorenost ili birani nastup individue koja se prikazuje proizvode se serijski, kao *Yale*-brave koje se razlikuju razlomcima milimetra. Posebnost jastva jest društveno uvjetovano monopolno dobro koje se opsjenarski prikazuje kao nešto prirodno. Ono je reducirano na brk, francuski akcent, duboki glas iskusne žene, na Lubitsch touch: takoreći, otisci prstiju na inače jednakim iskaznicama, u koje moć općosti pretvara život i lice svih pojedinaca, od filmske zvijede do doslovnog zatvorenika. Pseudoindividualnost jest pretpostavka zahvaćanja i oduzimanja otrova onom tragičnom: individue se samo zato što to zapravo uopće nisu, nego su prometni čvorovi općih tendencija, mogu u cjelini vratiti u ono opće. Masovna kultura time razotkriva fiktivni karakter što ga je forma individue u građanskom razdoblju oduvijek pokazivala i griješi samo u tomu da se hvali tom mutnom harmonijom općeg i posebnog. Princip individualnosti bio je neproturječan od početka. Kao prvo, do individuacije uopće nije ni došlo. Klasni oblik samoodržanja zadržao je sve na stupnju pukih rodovnih bića. Svaki njemački građanski karakter je unatoč svojem odstupanju ili upravo zbog njega izražavao isto: tvrdoću konkurentskog društva. Pojedinaac na kojeg se je društvo oslanjalo nosio je na sebi njegov madež; u svojoj prividnoj slobodi bio je proizvod njegove ekonomijske i socijalne aparature. Moć je apelirala na vladajuće odnose moći kada je onima koje je pogađala donosila izriječ. Ujedno je u svojem tijeku građansko društvo i razvijalo individu. Protiv volje svojih upravljača tehnika je ljude iz djece pretvorila u osobe. Svaki je takav napredak individuacije išao, međutim, na račun individualnosti iako se je zbivao u njezino ime i nije ništa ostavio od nje osim odluke da ne slijedi ništa drugo nego vlastitu svrhu. Građanin čiji se život dijeli na posao i privatni život, čiji se privatni život dijeli na reprezentiranje i intimnost, a intimnost na mrgodnu bračnu zajednicu i gorku utjehu da je sasvim sam, da se razišao sa sobom i s drugima, virtualno već je nacist, koji je ujedno i oduševljen i psuje, ili današnji stanovnik velikih gradova koji prijateljstvo može predstaviti sebi samo još kao »*social contact*«, društve-

ni dodir unutarnje nedirnutih. Kulturna industrija samo zato može tako nesmetano postupati s individualnošću jer se je u njoj oduvijek reproducirala lomljivost društva. U likovima filmskih zvijezda i privatnih osoba konfekcioniranim po krojačkim uzorcima naslovnih stranica ilustriranih časopisa nestaje privid kojemu ionako nitko više ne vjeruje, a ljubav spram tih junačkih modela potajno se hrani zadovoljstvom zbog toga što smo konačno oslobođeni napora individuacije podržavanjem koje je, doduše, još više bez daha. Isprazna je nada da proturječna, u sebi razdvojena osoba neće moći preživjeti generacije, da se sistem na takvoj psihologijskoj rascijepljenosti mora raspasti, da će ljudima samima po sebi dojaditi lažno podmetanje stereotipa umjesto individualnog. Jedinstvo osobnosti prozreto je kao privid već kod Shakespeareaovog *Hamleta*. U današnjim sintetički proizvedenim fizionomijama već je zaboravljeno da je pojam ljudskog života uopće postojao. Društvo se je stoljećima pripremalo na Victora Maturea i Mickey Rooneya. Time što rastvaraju, dolaze da bi ispunili.

Heroiziranje onog prosječnog spada u kult jeftinog. Najviše plaćene zvijezde liče na reklamne slike za neimenovane tržišne artike. Nije slučajno što se često izabiraju među gomilom komercijalnih modela. Vladajući ukus dobija svoj ideal od reklame, uporabne umjetnosti. Tako se je na kraju ironično obistinio Sokratov izriječ da je lijepo ono što je uporabno. Kino propagira kulturni koncern kao totalnost, na radiju se i pojedinačno hvali roba zbog koje egzistiraju kulturna dobra. Za pedeset bakrenjaka vidi se film koji staje milijune, za deset se dobija guma za žvakanje, iza koje stoji čitavo bogatstvo svijeta koje njenom prodom još i raste. In absentia, pa ipak općim glasanjem procjenjuje se blago armija, pri čemu se u pozadini, doduše, ne trpi prostitucija. Najbolji orkestri svijeta, koji to nisu, isporučuju se besplatno u kuću. Sve to rugajući nalikuje na zemlju dembeliju kao i narodska zajednica na ljudsku. Svima se nešto nudi. Konstataciju provincijalnog posjetioca starog berlinskog Metropoltheatera, da je zaista iznenađujuće što ti ljudi za te pare sve pružaju, kultur-

na je industrija već odavno prihvatila i uzdigla u samu supstanciju proizvodnje. Ne samo da je neprestano prati trijumf da je moguća, iz tog se trijumfa umnogome i sastoji. Show znači pokazati svima što se ima i što se umije. To je još i danas vašar, ali neizlječivo oboljeli od kulture. Kao što su na vašaru ljudi privučeni glasnim snubljenjem s hrabrim smiješkom podnosili razočarenje u daščarama, jer su sve to konačno znali unaprijed, tako i posjetilac kina pun razumijevanja ostaje na strani institucije. Jeftinoćom serijskih proizvoda de luxe i njihovom nadopunom, univerzalnom prevaram, dolazi do promjene samog robnog karaktera umjetnosti. Robni karakter nije nešto novo: ali da se to rado priznaje, a umjetnost odbacuje svoju autonomiju i ponosno se svrstava među potrošna dobra, čini draž novine. Umjetnost je kao odvojeno područje oduvijek bila moguća samo kao građanska umjetnost. Čak i njezina sloboda ostaje kao negacija društvene svrhovitosti koja se ispoljuje na tržištu bitno vezana za pretpostavke robne privrede. Čista umjetnička djela koja robni karakter društva niječe već samim time što slijede svoj vlastiti zakon bila su uvijek ujedno i roba: ukoliko je sve do u osamnaesto stoljeće zaštita nalogodavaca čuvala umjetnike pred tržištem, utoliko su oni time bili vezani uz njega i njegove želje. Besvrhovitost velikog novijeg umjetničkog djela živi od anonimnosti tržišta. Njegovi su prohtjevi toliko mnogostruko posredovani da je umjetnik, doduše samo u stanovitoj mjeri, sačuvan od određenih prohtjeva, ali njegovoj autonomiji kao puko podnošenoj tijekom čitave građanske povijesti slijedio je moment neistinitosti koji se konačno razvio do društvene likvidacije umjetnosti. Smrtno bolesni Beethoven, koji je neki roman Waltera Scotta bacio od sebe s uzvikom: »Ovaj piše za pare!« a ujedno se u procjenjivanju posljednjih kvarteta, ove krajnje negacije tržišta, pokazuje nadasve iskusnim i tvrdoglavi poslovnim čovjekom, daje najveličanstveniji primjer jedinstva suprotnosti tržišta i autonomije u građanskoj umjetnosti. U ideologiju padaju upravo oni koji skrivaju proturječje umjesto da ga prihvate u svijest vlastite produkcije poput Beethovena: naknadno je improvizirao bijes zbog iz-

gubljenog groša, a onaj metafizički Tako-mora-bit, koji želi estetski dokinuti svjetsku prinudu time što ju uzima na sebe, izveo iz traženja gazdarice da za tekući mjesec dobije pare. Princip idealističke estetike, svrhovitost bez svrhe, jest izokrenuta ona shema kojoj društveno pripada građanska umjetnost: besvrhovitost za ciljeve koje deklarira tržište. Konačno je u zahtjevu za rasonodom i opuštanjem svrha progutalo carstvo besvrhovitosti. Time što je, međutim, prohtjev za unovčivošću umjetnosti postao totalnim, počinje se ukazivati pomak u unutarnjem ekonomijskom sastavu kulturnih roba. Jer, korist koju sebi ljudi u antagonističnom društvu obećavaju od umjetničkog djela jest umnogome upravo opstanak nekorisnog, koji se, međutim, dokida potpuno supsumcijom pod korist. Time što se umjetničko djelo sasvim podređuje potrebi unaprijed obmanjuje ljude upravo za ono oslobođenje od principa korisnosti koje obećava. Ono što bismo mogli nazvati uporabnom vrijednošću u prihvaćanju kulturnih dobara nadomješta se razmjnenom vrijednošću na mjesto užitka dolazi ono prisustvovati i znati za to, dobitak prestiža stupa na mjesto poznavanja. Sve se zapaža samo pod aspektom da može poslužiti nečemu drugome ma kako se to neodređeno sagledavalo. Potrošač postaje ideologijom industrije zabave, čijim institucijama ne može umaći. Mora se vidjeti, mrs. Minever kao što se mora primati »Life« i »Time«. Sve ima vrijednost samo ukoliko se može zamijeniti, ne po tomu što samo jest. Uporabna vrijednost umjetnosti, njezin bitak važi im kao fetiš, a fetiš, njihova društvena procjena koju smatraju rangom umjetničkog djela, postaje jedinom uporabnom vrijednošću, jedinom kvalitetom u kojoj uživaju. Tako robni karakter umjetnosti nestaje u svojoj potpunoj realizaciji. Ona je vrst robe, pripremljena, zahvaćena, prilagođena industrijskoj proizvodnji, kupovna i fungibilna, ali umjetnost kao vrt robe koja je živjela od toga da bude prodavana, a da ju se ipak ne može prodati pretvara se potpuno u pretvornu neprodajnost čim posao nije više samo njezina namjera nego i njezin jedini princip. Toscanini preko radija takoreći nije nešto što se može prodati. Čujemo ga badava, a svakom se

tonu simfonije takoreći dodaje sublimna reklama, da se simfonija ne prekida reklamom – »*this concert is brought to you asaa public service*«. Obmana se izvršuje indirektno preko profita svih udruženih tvorničara sapuna i automobila čijim se novcem stanice uzdržavaju i naravno preko povećanog prometa elektroindustrije kao proizvođača prijemnika. Radio, progresivni kasni plod masovne kulture, svuda izvodi konzekvencije koje filmu zasada priječi njegovo pseudotržište. Tehnička struktura radija čini ga imunim spram liberalnih skretanja koja filmski industrijalci još smiju sebi dopustiti na vlastitom području. On je privatno poduzeće koje već suvereno reprezentira cjelinu, pa time unekoliko nadmašuje druge pojedinačne koncerne. »Chesterfield« je samo cigareta nacija, radio je njezina doglasna cijev. U totalnom uvlačenju kulturnih proizvoda u robnu sferu radio uopće odustaje od toga da svoje kulturne proizvode prodaje kao robu. A u Americi od publike ne traži nikakvu pretplatu. Time zadobija pretvornu formu nezainteresiranog, nadpartijskog autoriteta koja je kao salivena za fašizam. Tamo se radio pretvara u Führerovu univerzalnu gubicu; u uličnim zvučnicima njegov glas prelazi u panično urlanje sirena, od kojeg je ionako teško razlikovati modernu propagandu. Nacionalsocijalisti su sami znali da je radio dao oblik njihovoj stvari kao što je to za reformaciju učinila tiskarska preša. Metafizička karizma vođe koju je izmislila sociologija religije pokazala se na kraju kao puka sveprisutnost njegovih govora na radiju, koja demonski parodira sveprisutnost božanskog duha. Gigantski fakat da govor svuda prodire nadomješta njegov sadržaj kao što dobroćinstvo onog prijenosa Toscaninija nadomješta njegov sadržaj, simfoniju. Nijedan slušalac više ne može shvatiti njezinu pravu svezu, a Führerov govor vođe je ionako laž. Imanentna je tendencija radija da ljudsku riječ, lažnu zapovijed, postavlja kao apsolutnu. Preporuka se pretvara u naređenje. Nuđenje uvijek iste robe pod različitim imenima, znanstveno utemeljeno veličanje čistila maznim glasom najavljiivača između uvertira u »Travijati« i »Cola di Rienzi« postalo je neodrživim već zbog svoje puke gluposti. Konačno može, dakle, diktat

proizvodnje, prekriven prividom mogućnosti izbora, može, dakle, specifična reklama preći u Führerovo komandiranje vode. U društvu velikih fašističkih gangstera koji se međusobno sporazumijevaju što od socijalnog proizvoda valja dodijeliti nuždi naroda, bilo bi anakronistički pozivati na upotrebu određenog sapuna u prahu. Voda neposrednije, modernije naređuje i žrtvovanje i dodjeljivanje neke robe.

Već danas kulturna industrija priređuje umjetnička djela poput političkih parola na određen način, nameće ih po reduciranim cijenama publici koja se odupire, njihov je užitak dostupan narodu poput parkova. Ali, rastvaranje njihovog robnog karaktera ne znači da su sačuvani u životu slobodnog društva nego to da je sada otpala i posljednja odbrana njihovom ponižavanju u kulturna dobra. Dokidanje privilegija naobrazbe ne vodi mase u područja koja su do sada bila za njih zatvorena, nego u danim društvenim uvjetima služi propadanju naobrazbe, napretku barbarskog pomanjkanja odnosa. Onaj tko je u devetnaestom i početkom dvadesetog stoljeća davao pare da vidi neku izvedbu, dramu ili koncert, poštivao je tu izvedbu barem toliko koliko je poštivao izdani novac. Građanin koji je htio nešto za svoje pare povremeno je valjda tražio odnos spram djela. Takozvani vodiči uz Wagnerove muzičke drame, na primjer, i komentari uz »Fausta« svjedoče o tomu. Od njih se prelazi biografskoj glazuri i drugim običajima kojima je danas podvrgnuto umjetničko djelo. Čak u doba prvog cvjetanja posla razmjerenosti vrijednost nije vukla za sobom uporabnu vrijednost samo kao puki dodatak nego ju je, kao vlastitu pretpostavku, i razvijala, a to je umjetničkim djelima društveno koristilo. Umjetnost je građanina zadržavala unutar stanovitih granica tako dugo dok je bila skupa. S tim je svršeno. Njezina bezgranična, nikakvim novcem posredovana blizina spram onoga koji joj je izložen dopunjuje otuđenje, i jedno i drugo izjednačuje u znaku trijumfirajućeg postvarenja. U kulturnoj industriji nestaju i kritika i respekt: kritiku nasljeđuje mehanička ekspertiza, a respekt zaboravni kult prominencije. Potrošačima ništa više nije skupo. Pri tomu ipak naslućuju da im se, što manje plaćaju, ma-

nje i poklanja. Dvostruko nepovjerenje spram tradicionalne kulture kao ideologije miješa se s nepovjerenjem spram industrijalizirane kulture kao prevare. Depravirana umjetnička djela pretvorena u puki dodatak odbačena su potajno zajedno sa šundom s kojim ih medij izjednačuje, odbacuje ih onaj kojem su poklonjena. On se može veseliti tomu da postoji toliko toga što se može čuti i vidjeti. Zapravo se sve može imati. Televizijski ekran i voditelj u kinu, natječajni muzikalnih prepoznavalaca, sveščice koje se dobijaju badava, nagrade i razni darovi koje dobijaju slušaoci određenih radio-programa, sve to nisu puke akcidence, nego nastavljaju ono što se zbiva sa samim kulturnim proizvodima. Simfonija se pretvara u nagradu zato što se uopće sluša radio a, ukoliko bi sve išlo po volji tehnike, i film bi se poput radija već dobavljao u kuću. On se bliži »comercial system-u.« Televizija ukazuje na put razvoja koji bi veoma lako mogao braću Warner potisnuti u poziciju komornih igara i kulturnog konzervativizma koju sigurno ne žele. Navike na nagrađivanje već su se, međutim, odrazile u načinu ponašanja potrošača. Time što se kultura prikazuje kao dodatak, čija je socijalna i privatna korisnost, doduše, izvan pitanja, njezino se doživljavanje pretvara u zapažanje šansi. Oni se tiskaju iz straha da ne bi nešto propustili. Ne zna se što je to, ali svakako ima šansu samo onaj tko se ne isključuje. Fašizam se, međutim, nada da će primaoce darova koje je kulturna industrija trenirala preorganizirati u svoje regularno prisilno sljedbeništvo.

[Kultura je paradokсна roba. Ona je tako potpuno podređena zakonu razmjene da se uopće više ne razmjenjuje; ona se tako potpuno troši u uporabi da se uopće više ne može rabiti. Stoga se stapa s reklamom. Što se ona pod monopolom čini besmislenijom to je svemoćnija. Motivi su dostatno ekonomijski. Previše je sigurno da se može živjeti bez cjelokupne kulturne industrije, ona mora izazivati previše apatije i prezasićenosti među potrošačima. Ona sama sobom ne može mnogo učiniti protiv toga. Reklama jest njezin životni eliksir. Budući, međutim, da njezin proizvod neprestano reducira robu koju obećava na puko obećanje, na kraju se krajeva izjed-

načuje s reklamom koja mu je potrebna zbog vlastite bljavosti. U društvu konkurencije ona izvršuje društvenu službu orijentiranja kupca na tržištu, olakšava mu izbor i pomogla je nepoznatom sposobnom dobavljaču da svoju robu posreduje pravom čovjeku. Reklama nije samo koštala nego je bila i ušteda radnog vremena. Danas, kada se slobodno tržište bliži kraju, u reklamama se utvrđuje gospodstvo sistema. Ona učvršćuje veze kojima su potrošači vezani uz velike koncerne. Na pseudotrižistu se uopće smije pojaviti samo onaj tko može stalno plaćati stravične pristojbe koje reklamne agencije, a prije svih njih radio sam, zahtijevaju, dakle samo onaj tko već spada u to ili biva kooptiran na osnovi odluke bankarskog i industrijskog kapitala. Reklamni troškovi koji se konačno slivaju natrag u džepove koncerna uštedeju okolišno uništavanje nepoželjnih konkurenata; oni jamče da mjero-davni ostanu između sebe, dosta slično onim odlukama privrednih savjeta kojima se u totalitarnoj državi kontrolira otvaranje i vođenje pogona. Reklama je danas negativni princip, naprava za zaprečavanje: sve što ne nosi njezin pečat jest privredno sumnjivo. Sveobuhvatna reklama nipošto nije neophodna zato da bi ljudi upoznali sorte na koje je ponuda ionako ograničena. Ona samo indirektno koristi prodi. Napuštanje uobičajene prakse reklamiranja u pojedinoj firmi znači gubitak prestiža, uistini prekršaj discipline koju mjero-davna klika traži od svojih pripadnika. U ratu se i dalje reklamira roba koju se uopće više ne može isporučiti, zbog pukog izlaganja industrijske moći. Važnije od ponavljanja imena jest onda subvencioniranje ideologijskih medija. Time što zbog prinude sistema svaki proizvod upotrebljava reklamnu tehniku ona je ušla u idiom, u »stil« kulturne industrije. Njezina je pobjeda tako potpuna da na presudnim mjestima uopće više nije presudna: monumentalne zgrade onih najvećih, u kamen pretvorena reklama pod svjetlom reflektora, oslobođene su reklame i jedva možda na krništu zida pokazuju inicijale posla, lapidarno osvijetljene, oslobođene samohvale. Kuće koje su, međutim, još preostale iz devetnaestog stoljeća i na kojima se u arhitekturi još sramotno primjećuje

njihova uporabnost kao potrošnih dobara, njihova stambena svrha, prekrivaju se od podruma do krova plakatima i transparentima; krajolik postaje pukom pozadinom natpisa i znakova. Reklama postaje naprosto umjetnošću, s kojom ju je Goebbels s pravilnom slutnjom izjednačivao, *l'art pour l'art*, reklama za sebe samu, čisto prikazivanje društvene moći. U mjerodavnim američkim ilustriranim časopisima »Life« i »Fortune« letimičnim se pogledom teško mogu razlikovati slike i tekst reklama od redakcijskog dijela. Redakcija daje oduševljeni i neplaćeni izvještaj o životnim navikama i tjelesnoj njezi prominentne osobe koja time stiče nove obožavaoce, a stranice s reklamama oslanjaju se na stvarne i životno istinite fotografije i podatke koji prikazuju ideal informacije kome redakcijski dio tek stremi. Svaki je film reklamni osvrt na idući u kojem će se isti par junaka moći vidjeti pod istim egzotičnim suncem: onaj tko je zakasnio neće znati da li je riječ o reklamama za idući film ili o pravom. Montažni je karakter kulturne industrije, sintetički, dirigirani način proizvodnje njezinih proizvoda, tvornički ne samo u filmskim studijima nego i virtualno prilikom kompilacije jeftinih biografija, reportažnih romana i šlagera, unaprijed primjeren reklamama: time što je pojedini moment odjeljiv, fungibilan i tehnički otuđen od smisla sveze, podaje se svrhama izvan djela. Efekt, trik, izolirano i ponovljivo pojedinačno dostignuće oduvijek su se vezali uz prikazivanje dobara u reklamne svrhe, a danas je svaki snimak filmske glumice u prvom planu postao reklamom za njezino ime, svaki šlager upornom reklamom za svoju melodiju. Reklama i kulturna industrija stapaju se i tehnički i ekonomski. I tu i tamo se ono jednako pojavljuje na bezbroj mjesta, a mehaničko ponavljanje istog kulturnog proizvoda već je ponavljanje iste propagandne uzrečice. I tu i tamo se zbog zapovijedi djelotvornosti tehnika pretvara u psihotehniku, u postupak za postupanje s ljudima. I tu i tamo važe norme upadljivog pa ipak bliskog, lakog koje se ipak pamti, verziranog pa ipak jednostavnog; radi se o svladavanju kupca koji je predložen kao rastresen i nevoljan.

Jezikom koji govori i sam doprinosi reklamnom karakteru kulture. Što potpunije, naime, jezik ulazi u saopćenje,

što se više riječi iz supstancijalnih nosilaca značenja pretvaraju u znakove lišene kvalitete, što čistije i providnije prenose ono što se mnije, to je riječi teže dokučiti. Demitologizacija jezika vraća se, kao element cjelokupnog procesa prosvjetiteljstva, u magiju. Riječ i sadržaj bili su udruženi kao različiti i nerazdvojni. Pojmovi kao bol, povijest, čak život bili su spoznati u riječi koja ih je izdizala i sačuvala. Oblik je riječi te pojmove ujedno konstituirao i odražavao. Odlučno razdvajanje koje zvučni oblik riječi proglašava slučajnim i vezivanje uz predmet proizvoljnim, dokida praznovjerno miješanje riječi i stvari. Ono što u sređenom nizu slova prelazi korelaciju spram događaja izbacuje se kao nejasno i kao metafizika riječi. Time se, međutim, riječ, koja smije samo još označavati a ne smije više značiti, tako fiksira uz stvar da se skrućuje u formulu. To podjednako pogađa i jezik i predmet. Umjesto da predmet dovede do iskustva, očišćena ga riječ eksponira kao slučaj jednog apstraktnog momenta, a sve drugo, spriječeno prinudom na nemilosrdnu razgovijetnost da dođe do izražaja kojeg više nema, zakržljuje i u realnosti. Lijevo krilo kod nogometa, crna košulja, Hitlerjugend i kako se svi oni zovu, nisu više od svog naziva. Ukoliko je riječ prije svojeg racionaliziranja zajedno s čežnjom izazivala i laž, utoliko je ova racionalizirana riječ postala luđačkom košuljom još prije za čežnju nego za laž. Slijepost i nijemost podataka, na koje pozitivizam reducira svijet, prelazi na sam jezik, koji se ograničuje na registriranje tih podataka. Tako oznake same postaju nedokučivima, sadrže udarnu snagu, moć adhezije i odbijanja koja ih čini sličnim njihovoj ekstremnoj suprotnosti, čarobnjačkim izriječima. Oni djeluju poput nekakvog zaklinjanja, bilo da se ime dive kombinira na osnovi statističkog iskustva, bilo da se vlada blagostanja osuđuje tabuiranim imenima kao što su intelektualci i birokrati, bilo da se podlost čini neranljivom pomoću imena zemlje. Ime uopće, na koje se magija prije svega nadovezuje, izloženo je danas kemijskim promjenama. Ono se pretvara u proizvoljne i uporabne oznake čije se djelovanje sada, doduše, može proračunati, ali ipak ostaje toliko svojevoljno koliko je to bilo djelovanje arhaič-

kog imena. Osobna imena, arhaički preostaci, dovedena su do visine vremena time što su ili stilizirana u reklamne oznake – kod filmskih su zvijezda i prezimena osobna imena – ili kolektivno standardizirana. Stoga građansko, obiteljsko ime zvuči zastarjelo budući da ono, umjesto da bude oznaka robe, nosioca individualizira odnosom spram vlastite pretpovijesti. Ono u Amerikancima budi čudnu nelagodnost. Da bi prikrili neudobnu distanciju između posebnih ljudi, oni se nazivaju Bob i Henry, kao fungibilni pripadnici istog tima. Takav običaj snizuje odnose među ljudima na bratstvo sportske publike, koje štiti od pravog bratstva. Signifikacija, koju semantika jedino dopušta kao posao riječi, završava u signalu. Signalni karakter riječi jača brzinom kojom se jezički modeli odozgo puštaju u opticaj. Ukoliko se narodne pjesme opravdano ili neopravdano nazivaju srozanim kulturnim dobrom gornjeg sloja, njihovi su elementi svakako tek dugim, mnogostruko posredovanim procesom iskustva poprimili svoj popularni oblik. Širenje *popular songs* zbiva se, međutim, munjevitom. Američki izraz »*fad*« za mode koje nastupaju poput epidemija – naime, prouzrokovane visokom koncentracijom ekonomijske moći – označuje fenomen davno prije nego što su totalitarni reklamni šefovi proželi dane generalne linije kulture. Kada jednog dana njemački fašisti preko zvučnika lansiraju riječ kao »nepodnošljivo«, idućeg će jutro čitav narod reći »nepodnošljivo«. Po istoj su shemi nacije koje su trebale biti osvojene u njemačkom munjevitu ratu prihvatile riječ munjeviti rat. Opće ponavljanje stanovitih oznaka za pojedine postupke čini ih takoreći bliskim, kao što je u vrijeme slobodnog tržišta ime robe u svim ustima povećavalo prođu. Slijepo i rapidno šireće ponavljanje određenih riječi povezuju reklamu s totalitarnom parolom. Nestao je sloj iskustva koji je riječi pretvarao u riječi onih koji su ih govorili, i u naglom prisvajanju riječ poprima onu hladnoću koju je do sada imala samo na oglasnim stupovima i u oglasnom dijelu novina. Bezbroj ljudi upotrebljava riječi i obrate koje ili uopće ne razumiju ili upotrebljavaju samo po njihovoj biheviorističkoj vrijednosti, kao zaštitne znakove koji se konačno

toliko prinudnije vezuju uz svoje objekte koliko je manje shvaćen njihov jezički smisao. Ministar za narodnu prosvjedenost govori neznački o dinamičkim snagama, a šlageri neprestano govore o *reverie* i *rhapsody* i svoju popularnost vezuju upravo uz magiju nerazumljivog kao uz drhtaj višeg života. Drugi stereotipi kao *memory*, još se nekako kapiraju, ali izmiču iskustvu koje bi ih moglo ispuniti. Poput enklava upadaju u govorni jezik. Na Fleschovom i Hitlerovom njemačkom radiju može ih se prepoznati u afektiranom knjiškom njemačkom jeziku spikera koji »do viđenja« ili »ovdje govori Hitlerjugend« ili čak »Führer« izgovara na način koji postaje svojinom milijuna. U takvim jezičkim obratima prerazana je zadnja veza između sedimentiranog iskustva i jezika koji je u devetnaestom stoljeću u dijalektu još izvršavao funkciju izmirenja. Urednik koji je svojim podatnim usmjerenjem došao do vođe njemačkog pismenstva u svojoj ruci ukrućuje njemačke riječi u nešto strano. U svakoj se riječi može razabrati koliko su je već uprljali u fašističkoj narodnoj zajednici. Takav je jezik upravo već postao sveobuhvatnim, totalitarnim. Onda se u riječima više ne čuje nasilje koje im je počinjeno. Radio-spikeru ne treba da govori usiljeno: bilo bi čak nemoguće da se njegov ton razlikuje od tona grupa slušalaca kojim je namijenjen. Ali, zato su geste i jezik slušatelja i gledalaca, sve do nijansi do kojih do sada nisu dopirale nikakve pokusne metode, prožete shemom kulturne industrije još jače nego prije. Danas je ona naslijedila graničarsku i poduzetničku demokraciju čiji smisao za duhovna skretanja također nije bio jako razvijen. Svi su slobodni da plešu i da se zabavljaju kao što su od vremena povijesne neutralizacije umjetnosti slobodni da pristupe kojoj od bezbroj sekti. Ali, sloboda u izboru ideologije, koja uvijek odražuje privrednu prinudu, u svim se odjelcima pokazuje kao sloboda za uvijek isto. Način na koji neka mlada djevojka prihvaća i apsolvira obavezni dogovoreni sastanak, način na koji govori na telefonu i u najintimnijim situacijama, izbor riječi u razgovoru, čak čitav unutarnji život u cjelini razdijeljen po pojmovima srediavanja srozane dubinske psihologije svjedoči o pokušaju da

Čovjek samog sebe pretvori u aparat primjeren uspjehu koji bi do porivnih pobuda odgovarao modelu koji prezentira kulturna industrija. Najintimnije reakcije ljudi su spram njih samih toliko opredmećene da je ideja o tomu što je za njih navlastito očuvana samo u krajnjoj apstraktnosti: *personality* jedva da im znači nešto drugo do sjajne bijele zube i lišenost znoja pod pazuhom i emocija. To je trijumf reklame u kulturnoj industriji, prinudna mimezis potrošača na kulturnu robu koja je ujedno i prozreta.

ELEMENTI ANTISEMITIZMA GRANICE PROSVJETITELJSTVA

I

Antisemitizam je danas za neke sudbonosno pitanje čovječanstva, a drugi ga smatraju pukom izlikom. Za fašiste Židovi nisu manjina, nego proturasa, negativni princip kao takav; po njima, sreća svijeta ovisi o njihovom istrebljenju. Tomu je ekstremno suprotstavljena teza da Židovi, oslobođeni nacionalnih ili rasnih osobenosti, tvore grupu posredstvom religioznog mnjenja i tradicije i ni na kakav drugi način. Židovske osobenosti bi se po tomu odnosile samo na istočne Židove, svakako samo na one još ne sasvim asimilirane. Objekti su doktrine ujedno i istinite i neistinite.

Prva je istinita u smislu u kojem ju je fašizam učinio istinitom. Židovi su danas grupa koja i praktički i teoretski navlači na sebe volju za uništavanjem koju iz sebe proizvodi krivi društveni poredak. Apsolutno zlo žigoše ih kao apsolutno zlo. Oni su zaista odabrani narod. Gospodstvo ekonomijski nije više potrebno pa su Židovi određeni kao njegov apsolutni objekt, s kojim treba samo još postupati. Radnicima, koji su zapravo pravi objekt, to s dobrim razlogom nitko ne govori; crnci trebaju ostati tamo gdje spadaju, a zemlja treba, međutim, biti očišćena od Židova, u srcima svih prospektivnih fašista u svim zemljama prihvaća se poziv da ih treba potamaniti kao gamad. U slici Židova koju nacisti pokazuju svijetu, oni izražavaju svoju vlastitu bit. Njihova je žudnja isključivo posjedovanje, prisvajanje, moć bez granica, po sva-

ku cijenu. Oni na križ pribijaju Židova, opterećenog tom njihovom krivnjom, kao gospodara izvrnutog ruglu, ponavljajući tako beskonačno onu žrtvu u čiju snagu ne mogu vjerovati.

Druga, liberalna teza, jest istinita kao ideja. Ona sadrži sliku onog društva u kojem se bijes više ne reproducira i više ne traži osobine na kojima bi se mogao ispoljiti. Time što, međutim, liberalna teza pretpostavlja jedinstvo ljudi kao nešto što je već ozbiljeno ona pomaže apologiji postojećeg. Pokušaj da se manjinskom politikom i demokratskom strategijom izbjegne krajnja ugroženost dvoznačan je poput cjelokupne defanzive posljednjeg liberalnog građana. Njihova nemoć privlači neprijatelje nemoći. Opstanak i pojava Židova kompromitiraju postojeću općost manjkavom prilagođenošću. Nepromjenjivo pridržavanje vlastitog poretka života dovelo ih je u nesiguran odnos spram vladajućih. Oni su od vladajućeg poretka očekivali da ih zaštiti, a da nisu imali moć u njemu. Njihov je odnos spram gospodskih naroda bio odnos požude i straha. Uvijek kada su, međutim, napustili diferenciju spram vladajućeg bića oni koji su uspjeli u zamjenu su primili hladni, stoički karakter koji društvo i danas nameće ljudima. Dijalektička povezanost prosvjetiteljstva i gospodstva, dvostruki odnos napretka spram okrutnosti i oslobođenja, što su ga Židovi osjetili i od velikih prosvjetitelja i od demokratskih ljudskih pokreta, pokazao se i u biti samih asimiliranih. Prosvijetljeno samosvladavanje kojim su prilagođeni Židovi u sebi nadvladavali mučne znakove sjećanja na podređenost drugima, ovo tako reći drugo obrezivanje, vodilo ih je iz njihovog vlastitog društva pravo u novovjeko građanstvo koje je već bilo neumitno na putu natrag čistom potlačivanju, svojoj reorganizaciji kao stopostotnoj rasi. Rasa nije, kao što bi to htjeli nacisti, neposredno ono što je po prirodi posebno. Ona je, štoviše, redukcija na prirodno, na puko nasilje, ograničena partikularnost koja je upravo ono opće u postojećem. Danas je rasa samopotvrđivanje građanske individue integritirane u barbarski kolektiv. Harmoniju društva koju su liberalni Židovi prihvaćali oni će na kraju morati doživjeti kao harmoniju narodske zajednice na sebi

samima. Oni misle da tek antisemitizam izopačuje poredak koji u istini ne može živjeti bez izopačivanja čovjeka. Proganjanje Židova i proganjanje uopće ne mogu se odijeliti od takvog poretka. Njegova je bit, ma kako se ona povremeno skrivala, nasilje koje se danas očituje.

II

Antisemitizam kao narodni pokret bio je uvijek ono što su njegovi podupirači predbacivali socijaldemokratima: izjednačavanje. Neka onima koji nemaju snagu zapovijedanja bude jednako loše kao i narodu. I njemački su službenici i crnci u Harlemu kao požudni sljedbenici znali da, na kraju krajeva, od toga neće imati ništa osim radosti da ni drugima nije bolje. Ariziranje židovskog vlasništva, koje je ionako uglavnom koristilo onima gore, jedva da je masama u Trećem Reichu donijelo više nego kozacima bijedni plijen što su ga izvukli iz popaljenih židovskih četvrti. Realna je prednost bila napola prozreta ideologija. To što demonstracija njegove ekonomijske uzaludnosti prije povećava privlačnu snagu narodskog, to jest nacističkog spasonosnog sredstva, ukazuje na njegovu pravu prirodu: ono ne pomaže ljudima, nego njihovom porivu za uništavanje. Prava dobit s kojom računa član tog udruženja jest sankcioniranje njegovog bijesa u kolektivu. Što manje dobiti inače postoji, to tvrdoglavije se on, unatoč točnoj spoznaji, drži pokreta. Antisemitizam se je pokazao imunim protiv argumenta nedostatne rentabilnosti. Za narod je antisemitizam luksuz.

Njegova svrhovitost za gospodstvo je očigledna. Upotrebljava se kao skretanje, jeftino sredstvo korupcije, teroristički primjer. Respektabilne poslovne grupe uzdržavaju ga, a one nerespektabilne ga upražnjavaju. Oblik duha, međutim, i društvenog i individualnog, koji se pojavljuje u antisemitizmu, prapovijesno-povijesna povezanost u koju je zatvoren kao očajnički pokušaj proboja, ostaje u tamnom. Ukoliko neka tako duboko u civilizaciju upletena patnja ne dobije svoje

pravo u spoznaji, ne može je ni pojedinac smiriti u svojoj spoznaji, pa bio on toliko dobronamjeran koliko je to samo još žrtva. Sažeto racionalna, ekonomijska i politička objašnjenja i protuargumenti – ma kako pravilni oni bili – to ne mogu, budući da je racionalnost povezana s gospodstvom sama upravo temelj patnje. Progonitelj i žrtva kao onaj tko slijepo udara i onaj tko se slijepo brani spadaju u isti krug zla. Antisemitsko ponašanje pojavljuje se u situacijama u kojima se zaslijepljeni, subjektivnosti lišeni ljudi pokreću kao subjekti. To što oni čine smrtonosne su – za sudionike – reakcije, a pri tomu i reakcije lišene smisla kakve pronalaze bihevioristi, a ne tumače ih. Antisemitizam jest uvriježena shema, čak ritual civilizacije, a pogromi su prava ritualna ubojstva. U njima se demonstrira nemoć onoga što bi ih moglo zaustaviti, osvješćivanja, značenja, konačno i istine. U glupavoj zabavi ubijanja potvrđuje se ogoljeni život na koji se pristaje.

Tek sljepoća antisemitizma, njegova lišenost intencije, dodjeljuje objašnjenje da je antisemitizam ventil, njegovu mjeru istine. Bijes se iskaljuje na onome tko bez zaštite pada u oči. A kao što su žrtve međusobno zamjenjive, pa su u skladu s konstelacijom: skitalice, Židovi, protestanti, katolici, tako svaka od njih može stupiti na mjesto ubojica, s istom slijepom željom za ubijanjem, čim se osjeti moćnom kao da je norma. Nema nikakvog genuinog antisemitizma, a pogotovu nikakvog rođenog antisemitizma. Oni odrasli kod kojih se zov za židovskom krvlju pretvorio u drugu prirodu znaju tako malo zašto to čine kao i ona omladina koja bi tu krv trebala prolijevati. Visoki naredbodavci, doduše, koji to znaju, ne mrze Židove, a ne vole ni svoje sljedbeništvo. To sljedbeništvo, međutim, koje ni ekonomijski niti seksualno nije na dobiti, beskrajno mrzi; ono ne trpi nikakvo popuštanje, jer ne zna ni za kakvo ispunjenje. Tako se zaista radi o nekakvom dinamičkom idealizmu koji vodi duše organiziranih pljačkajućih ubojica. Oni idu pljačkati i uz to sastavljaju velikopoteznu ideologiju, trabunjađu o spašavanju obitelji, otadžbine, čovječanstva. Budući, međutim, da sami ostaju prevareni, što su doduše potajno već slutili, konačno sasvim otpada i njihov

bijedni racionalni motiv, pljačka, kojemu je trebala služiti racionalizacija, pa postaju i nenamjerno poštteni. Nepojašnjeni poriv, od samog početka bliži od uma, sasvim ih zaposjeda. Racionalni otok je poplavljen, a očajnici se još jedino pojavljuju kao branioci istine, obnavljači zemlje, koji moraju reformirati i posljednji kutak. Sve živo postaje materijalom njihove odvratne dužnosti, koju nikakvo nagnuće više ne sputava. Djelo se zaista pretvara u autonomnu samosvrhu, ono skriva svoju vlastitu besvrhovitost. Antisemitizam poziva na obavljanje čitavog posla. Između antisemitizma i totalnosti od samog je početka postojala bliska povezanost. Sljepoća zahvaća sve što ne može pojmiti.

Liberalizam je dopustio Židovima da imaju posjed, ali bez moći zapovijedanja. Smisao je čovječanskih prava da obećavaju sreću i tamo gdje nema moći. Budući da prevarene mase naslućuju da to obećanje, jer je opće, ostaje lažno sve dok postoje klase, ono budi njihov bijes; osjećaju da im se izruguju. One uvijek nanovo moraju tu sreću potiskivati čak i kao mogućnost, kao ideju, one je utoliko divljije nijeću koliko je njezino vrijeme bliže. Ma gdje se misao o sreći pojavljuje kao ozbiljena unutar principijelog odricanja, te prevarene mase moraju ponoviti zatamljivanje namijenjeno vlastitoj čežnji. Sve što je povod takvom ponavljanju, ma kako nesretno samo bilo, Ahasver i Mignon, nešto tuđe što podsjeća na obećanu zemlju, ljepota koja podsjeća na spol, životinja koja je proglašena odvratnom pošto podsjeća na promiskuitet, sve to izaziva želju za uništavanjem sa strane civilizacije, koja nikada nije mogla do kraja dovršiti bolni proces civilizacije. Onima koji grčevito ovlađavaju prirodom, ona, mučena, izazovno odražuje privid nemoćne sreće. Misao o sreći bez moći nenaslovna je jer bi tek to bila sreća. Tlapnje o zavjeri pohotnih židovskih bankara koji su financirali boljševizam stoje kao znamenje urođene nemoći, dobar život kao znak sreće. Tomu se pridružuje slika intelektualca; čini se da on misli, a to drugi sebi ne priušte, a ne prolijeva znoj muke i tjelesne snage. Bankar i intelektualac, novac i duh, eksponenti cirkulacije, slike su zanijekanih želja onih koje je gospodstvo osakatilo, onih koje gospodstvo upotrebljava da bi se ovjekovječilo.

III

Današnje društvo, u kojem se na tržištu nude religiozni praosjećaji i renesanse zajedno s nasljedem revolucija, u kojem fašističke vode iza zatvorenih vrata trguju zemljom i životom nacija, dok iskusna publika kod radio-prijemnika izračunava cijenu, društvu u kome se čak i riječ koja ga razotkriva upravo time preporučuje za primanje u politički racket i time legitimira: ovo društvo u kojem ne samo da je politika posao nego je posao cijela politika – to se društvo zgražava nad zaostalim trgovačkim ponašanjem Židova i određuje ga kao materijalista, varalicu, koji se treba maknuti ognjenom duhu onih koji su posao uzdigli do apsoluta.

Građanski antisemitizam ima specifični ekonomijski razlog: maskiranje gospodstva u produkciju. U ranijim su epohama gospodujući bili neposredno represivni, tako da nisu onima dolje samo isključivo prepuštali da rade nego su rad čak proglašavali sramotom, kojom je to on pod gospodstvom uvijek i bio, no u merkantilizmu se apsolutni monarh pretvara u najvećeg manufakturnog gospodara. Produkcija dobija pristup na dvor. Gospoda kao građani konačno su sasvim odbacili šareno odijelo i obukli civilno. Rad nije sramota, rekli su, da bi si još racionalnije prisvojili rad drugih. *Oni su same sebe svrstali među one koji rade, iako su i dalje ostali oni koji grabe.* Tvorničar je odmjeravao i kupovao kao i trgovac i bankar. Kalkulirao je, disponirao, kupovao i prodavao. Na tržištu konkurira za profit s onima kojima odgovara njegov kapital. Ali, nije grabio samo na tržištu nego i pri izvoru: kao funkcionar klase brinuo je o tomu da njegovi ljudi pri radu ne budu prikraćeni. Radnici su morali isporučiti što više. Kao pravi Shylooch inzistirao je na svojoj potvrdi. Na temelju posjedovanja strojeva i materijala zahtijevao je da drugi produciraju. On se sam nazvao proizvođačem, ali drugi su potajno znali što je istina. Produktivni rad kapitalista, bilo da je svoj profit opravdavao plaćom poduzetnika kao u liberalizmu ili direktorskim primanjima kao danas, bio je ideologija koja je prikrivala bit radne pogodbe i grabežljivu bit privrednog sistema uopće.

Zato se više: drž'te lopova! i pokazuje na Židova. On je zaista svačiji krivac, ne samo za pojedine maneve i mahinacije nego i u obuhvatnom smislu tako da mu se pripisuje ekonomijska nepravda čitave klase. Tvorničar ima svoje dužnike, radnike, u svojoj tvornici pred očima i kontrolira ono što mu daju još prije nego što daje pare. Što se zbiljski događa oni osjećaju tek kada vide što mogu za to kupiti: najmanji mag-nat može raspolagati takvom količinom usluga i dobara kakvom prije nije mogao nikakav vladar; radnici, međutim, dobijaju takozvani kulturni minimum. Ne samo da na tržištu doživljavaju kako malo dobara pripada njima, nego prodavač još i hvali ono što sebi ne mogu priuštiti. Tek se u odnosu nadnice i cijena izražava ono što je radnicima uskraćeno. Svojom su nadnicom ujedno prihvatili princip nadoknade. Trgovac im prezentira mjenicu koju su potpisali tvorničaru. Trgovac je sudski izvršitelj čitavog sistema i na sebe uzima odijum drugih. Odgovornost sfere cirkulacije za izrabljivanje jest društveno nužni privid.

Nisu samo Židovi zaposjeli sferu cirkulacije. Ali, bili su previše dugo zatvoreni u nju da ne bi mržnju koju su oduvijek osjećali odražavali svojom biti. Njima je, za razliku od njihovih arijskih drugova, bio uglavnom zatvoren pristup izvoru viška vrijednosti. Tek vrlo teško i kasno dospjeli su do vlasništva nad proizvodnim sredstvima. Doduše, kršteni su Židovi u povijesti Evrope, pa još i u njemačkom carstvu, dospjeli i do visokih mjesta u upravi i industriji. Uvijek su ih, međutim, morali opravdati dvostrukom odanošću, revnosnim trošenjem, tvrdoglavom samozatajom. Bili su pripušteni samo ako su svojim ponašanjem prešutno prihvaćali sud o drugim Židovima i još jednom ga potvrđivali: to je smisao krštenja. Sva velika djela prominentnih nisu dovela do prihvaćanja Židova među evropske narode, nisu im dopustili da puste korijenje i stoga su im predbacivali neukorijenjenost. Uvijek su ostali zaštićeni Židovi, ovisni o carevima, kneževima ili apsolutističkoj državi. Svi su oni bili ekonomijski avansirani nasuprot zaostalom stanovništvu. Ukoliko su mogli Židova upotrijebiti kao posrednika, štitili su ga od masa koje su pla-

čale cijenu napretka. Židovi su bili kolonizatori napretka. Otakako su kao trgovci pomogli da se rimska civilizacija proširi u gentilnoj Evropi, bili su u skladu sa svojom patrijarhalnom religijom zastupnici gradskih, građanskih konačno industrijskih odnosa. Oni su u zemlju unosili kapitalističke forme egzistencije i budili mržnju onih koji su zbog njih patili. Upravo zbog privrednog napretka, zbog kojeg danas propadaju, Židovi su od samog početka bili trn u oku obrtnika i seljaka koje je kapitalizam deklasirao. Isključujući, partikularni karakter kapitalizma sada doživljavaju na sebi samima. Oni koji su uvijek htjeli biti prvi daleko zaostaju. Čak i židovski regent američkog trusta za zabavu živi svojim sjajem u beznadnoj defanzivi. Kaftan je bio sablasni ostatak prastare građanske nošnje. Danas ukazuje na to da su njegovi nosioci odbaceni na rub društva koje, samo dokraja prosvjetljeno, tjera aveti svoje pretpovijesti. Oni koji su propagirali individualizam, apstraktno pravo, pojam osobe, sada su degradirani u species. Oni koji građansko pravo nikada nisu smjeli posjedovati bez straha, ono pravo koje im je trebalo pripisati kvalitetu čovječnosti, opet se zovu bez ikakve razlike Židov. Židov je i u devetnaestom stoljeću ovisio o savezu s centralnom moći. Opće pravo zajamčeno državom jamčilo je njegovu sigurnost, izvanredni zakon bio je slika njegove more. On je ostajao objektom, ovisan o milosti i tamo gdje je isticao svoje pravo. Trgovina nije bila njegov poziv, bila je njegov usud. On je bio trauma industrijskog viteza koji mora izigravati stvaraoaca. Iz židovskog žargona čuje ono zbog čega se potajno prezire: njegov je antisemitizam samomržnja, nečista savjest parazita.

IV

Narodnjački antisemitizam ne želi uzimati u obzir religiju. Tvrdi da se radi o čistoti rase i nacije. Primjećuju da su se ljudi već davno odrekli brige o vječnom spasu, otkako je crkva dokraja reducirana na socijalnu kontrolnu funkciju.

Prosječni je vjernik danas već toliko bistar koliko je prije bio samo kardinal. Predbacivati Židovima da su nevjernici ne pokreće danas više nikakvu masu. Teško da je, međutim, religiozno neprijateljstvo koje je dvije tisuće godina nagonilo na proganjanje Židova, sasvim ugaslo. Prije je vjerojatno da revnost kojom antisemitizam niječe svoju religioznu tradiciju svjedoči o tomu da ona nije ništa manje ukorijenjena u njemu nego što je to nekoć u vjerskoj revnosti bila profana idiosinkrazija. Religija je svrstana kao kulturno dobro, nedokinuta. Sveza između gospodstva i prosvjetiteljstva spriječila je njezinom momentu istine da dođe do svijesti i konzervirala je njezine postvarene forme. I jedno i drugo na kraju krajeva koristi fašizmu: nesavladana se čežnja kanalizira kao narodnjačka pobuna, sljedbenici evangelističkih zanesenjaka se po modelu Wagnerovih vitezova sv. Grala izokreću u zavjerenike krvne zajednice i elitnih gardi, religija se kao institucija djelomično uklapa u sistem, a djelomično je transponirana u sjaj i marširanje masovne kulture. Fanatična vjera kojom se hvale Führer i njegovi sljedbenici jest ona ista zagrižena prijašnja vjera, koja je držala na okupu one koji su očajavali, samo je nestao njezin sadržaj. Od sadržaja preživljava samo još mržnja spram onih koji tu vjeru ne dijele. Kod njemačkih kršćana od religije ljubavi nije preostalo ništa više od antisemitizma.

Kršćanstvo nije samo nazadovanje u odnosu spram židovstva. Židovski bog pri prijelazu iz henoteističkog u univerzalni oblik još nije posve odbacio poteze prirodnog demona. Strava koja potječe iz predanimističkog predvremena prelazi iz prirode u pojam apsolutnog jastva koji kao njezin stvaralac i vladar potpuno ovlađava prirodom. U svoj svojoj neopisivoj moći i veličanstvenosti što mu takvo otuđenje dodjeljuje, ipak je dostupan misli, koja postaje univerzalnom upravo odnosom spram nečeg najvišeg, transcendentnog. Bog kao duh stupa prirodi nasuprot kao drugi princip, koji ne predstavlja samo njezin slijepi kružni tijek poput svih mitskih bogova, nego može i osloboditi iz njega. Ali, u njegovoj se apstraktnosti i udaljenosti i pojačala strava onog inkomenzura-

bilnog, a čelična riječ »ja jesam«, koja pored sebe ne trpi ništa drugo, svojim neumitnim nasiljem nadmašuje slijepi ali mnogoznačniji izriječ anonimnog usuda. Bog židovstva traži ono što mu pripada i obračunava se s onima koji zavlade. On stvorenje zapliće u mrežu krivice i zasluge. Nasuprot tomu je kršćanstvo istaklo moment milosti, koji je, doduše, i u židovstvu sadržan u božjoj povezanosti s čovjekom i u mesijanskom obećanju. Ono je ublažilo stravu apsolutnog time što stvorenje nalazi samo sebe u božanstvu: božanski posrednik naziva se ljudskim imenom i umire ljudskom smrću. Njegova je poruka: ne bojte se; zakon nestaje pred vjerom; ljubav, jedina zapovijed, postat će većom od svakog veličanstva.

Ali, pomoću istih momenata pomoću kojih kršćanstvo lomi ukletost prirodne religije, ono još jednom proizvodi idolatriju kao oduhovljenu. Za toliko za koliko se apsolutno približava onome što je konačno, za toliko se konačno i apsolutizira. Krist, duh koji je postao meso, jest mag pretvoren u boga. Ljudska samorefleksija u apsolutnom, očovječenje boga Kristovim posredstvom, jest proton pseudos. Napredak u odnosu na kršćanstvo plaćen je tvrdnjom da je čovjek Isus bio bog. Upravo reflektivni moment kršćanstva, produhovljavanje magije, kriv je za nevolju. Upravo ono se proglašava duhovnim bićem što se pred duhom pokazuje kao prirodno biće. Duh se sastoji upravo u takvom razvijanju proturječja spram pretencije konačnosti. Tako nečista savjest mora preporučivati proroka kao simbol, magičnu praksu kao preobrazbu. To čini kršćanstvo religijom, u stanovitom smislu jedinom religijom: misaonom povezanošću s onim što je misaono sumnjivo, posebnim kulturnim područjem. Kao i svi veliki azijski sistemi, pretkršćansko je židovstvo bilo vjera koja se jedva odvajala od nacionalnog života, od općeg samoodržanja. Preformiranje poganskog žrtvenog rituala nije se odvijalo ni samo u kultu niti samo u osjećajima, ono je određivalo formu radnog postupka. Žrtva kao njegova shema postaje racionalnom. Tabu se pretvara u racionalno sređivanje procesa rada. On sređuje upravljanje u ratu i miru, žetvu i vršenje, spremanje hrane i klanje. Iako pravila ne potječu iz racional-

nih razmatranja, iz njih ipak proizlazi racionalnost. Napor da se oslobode neposrednog straha stvorio je kod primitivnih priređivanje rituala, a u židovstvu se profinjuje u posvećeni ritam obiteljskog i državnog života. Svećenici su određeni za to da bdiju nad pridržavanjem tih običaja. Njihova je funkcija u gospodstvu bila očita u teokratskoj praksi; kršćanstvo je, međutim, željelo ostati duhovnim i tamo gdje je smjeralo za gospodstvom. Ono je slomilo samoodržanje u ideologiji posljednjom žrtvom, žrtvovanjem čovjeka-boga, ali upravo je time obezvrijeđeni opstanak predalo profanosti: mozaički se zakon dokida, ali i caru i bogu daje se ono njihovo. Svjetovna se vlast ili potvrđuje ili uzurpira, kršćanstvo se provodi kao koncesionirani odjeljak spasa. Propisuje se nadilaženje samoodržanja oponašanjem Krista. Tako požrtvovna ljubav biva lišena naivnosti, odvojena od prirodne i zapisana kao zasluga. Ljubav posredovana saznanjem o izbavljenju ipak bi pri tomu trebala biti neposrednom; u njoj su navodno pomirene priroda i natpriroda. U tomu je njezina neistina: u varljivo afirmativnom davanju smisla samozaborava.

Davanje smisla je varljivo, jer crkva, doduše, živi od toga da ljudi vide put spasa u provođenju njezinog nauka, bilo da traži djela kao katolička verzija, bilo vjeru kao protestantska, no ne može jamčiti cilj. Neobvezatnost duhovnog obećanja spasa, taj židovski i negativni moment u kršćanskoj doktrini, kojim je relativirana magija, a konačno još i crkva, naivni vjernik potajno odbija, za njega kršćanstvo, supranaturalizam, postaju magičnim ritualom, prirodnom religijom. On vjeruje samo tako da zaboravlja na svoju vjeru. On samog sebe uvjerava u znanje i izvjesnost poput astrologa i spiritista. To ne mora nužno biti slabije od produhovljene teologije. Talijanska majčica koja svetom Gennaru pali svijeću za svog unuka u ratu u pobožnoj priprostosti može biti bliža istini od popova i visokih svećenika koji, lišeni idolopoklonstva, blagoslivlju oružje protiv kojeg je sveti Gennaro nemoćan. Priprostosti sama religija postaje zamjenom za religiju. Slutnja o tomu prati kršćanstvo od prvih dana, ali samo paradoksalni kršćani, oni antioficijelni, od Pascala do Lesinga i Kierkega-

arda pa sve do Bartha, učinili su je stožerom svoje teologije. S takvom svijesću oni nisu bili samo radikalni nego i toleranтни. Oni drugi, međutim, koji su to potiskivali i koji su nečistom savješću prisvajali kršćanstvo kao sigurni posjed, morali su svoj vječni spas potvrđivati na svjetovnoj nevolji onih koji nisu mutno žrtvovali um. To je religiozno porijeklo antisemitizma. Pripadnici očinske religije omrznuti su od pripadnika sinovske kao oni koji sve to znaju bolje. To je neprijateljstvo duha koji se ukružuje u spasu protiv duha. Kršćanske neprijatelje židovstva ljuti istina koja se suprotstavlja nevolji, a da ju ne racionalizira i drži se ideje nezaslužnog blaženstva nasuprot tijeku svijeta i poretku spasa koji ga navodno prouzrokuje. Antisemitizam bi trebao potvrditi da je ritual vjere i povijesti u pravu, time što ga izvršava na onima koji takvo pravo niječu.

V

»Ja te ne trpim – nemoj to tako lako zaboravljati«, govori Siegfried Mimeu koji želi njegovu ljubav. Stari je odgovor svih antisemita pozivanje na idiosinkraziju. Emancipacija društva od antisemitizma ovisi o tomu da li će se sadržaj idiosinkrazije uzdići do pojma, da li će se ono besmisleno osvijestiti o samome sebi. Idiosinkrazija se, međutim, lijepi uz posebno. Kao prirodno važi ono što je opće, to što se svrstava u svrhovitu svezu društva. Priroda, međutim, koja nije posredstvom kanala pojmovnog poretka profinjena u nešto svrhovito, prodorni zvuk pisaljke na ploči od škriljca koji ide sve do kosti, haut gout koji podsjeća na govno i natrulo, znoj koji postaje vidljivim na čelima marljivih; sve što nije sasvim prilagođeno, ili što krši propise u kojima se sedimentira napredak stoljeća, djeluje penetrantno i izaziva prinudno gnusanje.

Motivi zbog kojih se budi idiosinkrazija podsjećaju na porijeklo. Oni uspostavljaju trenutke biološkijske prapovijesti: znakove opasnosti pri čijem zvuku se dizala kosa i zastajalo srce. U idiosinkraziji pojedini se organi opet oslobađaju vladavine subjekta; oni samostalno slijede fundamentalne bi-

ološkijske nadražaje. Ja koje doživljava samo sebe u takvim reakcijama kao što su to skrućivanje kože, mišića, udova, nema još potpunu moć nad njima. Oni za trenutak izvršavaju prilagođavanje na nepokretnu prirodu koja ih okružuje. Time što se, međutim, pokretljivo približuje nepokretnom, razvijeniji život pukoj prirodi, ujedno joj se i otuđuje, jer nepokrenuta priroda, kakvom živo želi postati u trenucima najvećeg uzbuđenja, kao Daphne, sposobna je jedino za najvanjskiji, za prostorni odnos. Prostor je apsolutno otuđenje. Tamo gdje ono ljudsko želi postati prirodom, ujedno se i skrućuje spram nje. Zaštita kao strava je forma mimikrije. One reakcije skrućivanja kod čovjeka arhaične su sheme samoodržanja: život plaća dažbinu za svoj daljnji opstanak izjednačivanjem s mrtvim.

Civilizacija je na mjesto organskog priljublivanja na ono drugo, na mjesto pravog mimetičkog ponašanja, najprije, u magijskoj fazi, postavila organizirano rukovanje s mimezis a konačno, u historijskoj fazi, racionalnu praksu, rad. Nesvladana mimezis se odbacuje. Andeo s vatrenim mačem koji je ljude iz raja otjerao na put tehničkog napretka, sam je znamen takvog napretka. Strogost kojom su tijekom tisućljeća vladajući i svojem vlastitom potomstvu i ovladanim masama priječili povratak u mimetičke načine opstanka, počev od religiozne zabrane stvaranja slika do socijalnog preziranja glumaca i Cigana i pedagogije koja djecu odvikava od toga da budu djetinjasta, uvjet je civilizacije. Društveni i individualni odgoj potvrđuje ljude u objektivizirajućim načinima ponašanja onih koji rade i čuva ih od toga da se opet prepuste uzdizanju i padanju prirode koja ih okružuje. Svako skretanje, čak svaka odanost, ima značajke mimikrije. U skrućivanju spram toga kalilo se jastvo. Njegovim se konstituiranjem izvršuje prelaz od reflektorne mimezis u ovladnu refleksiju. Na mjesto tjelesnog prilagođavanja prirodi stupa »prepoznavanje u pojmu«, zahvaćanje različitog pod istim. Konstelacija, međutim, u kojoj se uspostavlja ta jednakost, i neposredna jednakost mimezisa i posredna jednakost sinteze, i prilagođavanje stvarima u slijepom izvršavanju života i uspoređi-

vanje onog postvarenog u znanstvenom oblikovanju pojmo-
va, ostaje konstelacijom strave. Društvo nastavlja prijetecu
prirodu kao trajna, organizirana prinuda, koja, reproducira-
jući se u individuama kao konzekventno samoodržanje, uda-
ra natrag na prirodu kao društveno gospodstvo nad priro-
dom. Znanost je ponavljanje, profinjeno do promatrane pra-
vilnosti, sačuvano u stereotipima. Matematska je formula
svjesno korištena regresija, kakvom je bio već i čarobnjački
ritual; ona je najsublimiranija provedba mimikrije. Prilago-
đavanje mrtvome u službi samoodržanja tehnika ne provodi
više, kao magija, tjelesnim oponašanjem vanjske prirode, ne-
go automatiziranjem duhovnih procesa, njihovom preobraz-
bom u slijepo odvijanje. Trijumfom tehnike ljudske izjave
postaju i prinudne i takve da se njima može vladati. Od pril-
agođavanja prirodi preostaje samo skrućivanje u odnosu
spram nje. Današnja je zaštitna i zastrašujuća boja slijepo ov-
ladavanje prirodom, identično s dalekosežnom svrhovitošću.

U građanskom se načinu proizvodnje neizbrisivo mime-
tičko nasljeđe svake prakse predaje zaboravu. Nemilosrdna
zabrana nazadovanja postaje i sama pukim usudom, odrica-
nje je postalo toliko totalno da više ne dopiyeva do svjesnog
izvršavanja. Oni koji su zaslijepljeni civilizacijom doživljava-
ju svoje vlastite tabuirane mimetičke poteze tek u mnogim
gestama i načinima ponašanja, koje susreću kod drugih i u
izoliranim preostacima koji kao osramoćujući rudimenti upa-
daju u oči u racionaliziranoj okolini. Ono što odbija jer je
strano u stvari je ono i previše blisko.¹ To je zarazna gestika
neposrednosti koju civilizacija zatomi: dodirivanje, pri-
ljublivanje, smirivanje, nagovaranje. Danas je sablažnjiva
vremenska neprimjerenost ovih poriva. Čini se da oni odav-
no postvarene ljudske odnose vraćaju natrag u osobne odno-
se moći, time što pokušavaju smekšati kupca ulizivanjem,
dužnika prijetnjama, a povjerioca usrdnim molbama. Muč-
nim postaje konačno uopće svaki poriv, uzbuđivanje je ni-

¹ Usp. Freud, *Das Unheimliche*, Gesammelte Schriften, Band X, S.
394, 399. i drugdje.

sko. Svaki nemanipulirani izraz čini se grimasom, kakvom je
onaj manipulirani – u kinu, prilikom linčovanja, u govoru
Vođe – uvijek i bio. Nedisciplinirana mimika je žig starog
gospodstva, ona je utisnuta u živu supstanciju ovladanog i
pomoću nesvjesnog procesa oponašanja kroz svako rano dje-
tinjstvo generacijama nasljeđivana, od svakog staretinarskog
Židova do bankara. Takva mimika izaziva bijes jer naočigled
novih proizvodnih odnosa pokazuje stari strah, koji su drugi
sami morali zaboraviti da bi preživjeli u novim odnosima.
Vlastiti bijes u civiliziranom izazvan je prinudnim momen-
tom, bijesom mučitelja i mučenog koji se nerazdvojeni po-
novno pojavljuju u grimasi. Nemoćnom prividu odgovara
smrtonosna zbilja, igri ozbiljnost.

Grimasa djeluje glumljeno budući da, umjesto da
ozbiljno radi, radije prikazuje neraspoloženost. Čini se da se
ona izvlači od ozbiljnosti opstanka time što tu ozbiljnost ne-
sputano priznaje: tako ona nije prava. Ali, izraz je bolni od-
jek jedne nadmoći, nasilje koje u tužbalici postaje glasnim.

Ma kako iskren on bio, uvijek je pretjeran, budući da u sva-
kom zvuku tuge kao da leži čitav svijet, kao što je to slučaj u
umjetničkom djelu. Primjereno je samo dostignuće. Ono, a
ne mimezis, može zaustaviti patnju. Ali, njegova je konzek-
vencija nepokrenuto i nedirnuto lice, konačno na kraju raz-
doblja baby-lice ljudi iz prakse, političara, popova, general-
nih direktora i gangstera. Urlajući glas fašističkih hušaka i
vođa logora pokazuje naličje istog društvenog sadržaja. Urlan-
je je jednako hladno kao i posao. Oni prisvajaju čak i pri-
rodni glas tužbe i pretvaraju ga u element svoje tehnike. Nji-
hovo je urlanje za pogrom ono isto što je sprava za buku kod
njemačke avionske bombe: krik strave koji stravu donosi
pušta se u pogon. Od jadikovanja žrtve, koja je nasilje nazva-
la po imenu, čak od puke riječi koja mnije žrtve: Francuz,
crnac, Židov, oni se namjerno upuštaju u očaj progonjenog
koji izaziva udarac. Oni su lažna paslika stravične mimezis.

Oni u sebi reproduciraju nezasitnost moći koje se boje. Sve
treba biti upotrijebljeno, sve mora pripasti njima. Puka

egzistencija drugoga izaziva ljutinu. Svatko drugi »previše se širi« i treba ga vratiti na njegovo mjesto, mjesto nesputane strave. Ono što traži sklonište ne treba ga naći; onima koji izražavaju ono za čime čeznu svi, mir, domovinu, slobodu: nomadima i komedijašima, uvijek se odbijalo pravo na domovinu. Ono čega se netko boji dogodit će mu se. Čak ni posljednji počinak ne smije biti takvim. Uništavanje groblja nije izgred antisemitizma, to je sam antisemitizam. Oni prognani izazivaju nužno želju da ih gone. Na znakovima koje je nasilje ostavilo na njima, beskonačno se raspaljuje mržnja. Uništeno treba biti ono što samo želi da vegetira. U kaotično-pravilnim reakcijama bijega nižih životinja, u figurama jecanja, u konvulzivnim gestama mučenih, prikazuje se ono što se u jednom životu unatoč svemu ne može sasvim ovladati: mimetički impuls. U borbi kreature sa smrću, na krajnjem protupolu slobode, nezaustavljivo prosijava sloboda kao osuđeno određeno materije. Protiv toga se upravlja idiosinkrazija koju antisemitizam navodi kao motiv. Duševna energija koju koristi politički antisemitizam takva je racionalizirana idiosinkrazija. Sve izlike kojima se sporazumijevaju vode i sljedbenici služe za to da se bez očitog kršenja principa realnosti, takoreći sa svim počastima, može popustiti privlačnosti mimetičnog. Oni Židova ne trpe, a neprestano ga imitiraju. Nema antisemita kojem ne bi bilo u krvi da oponaša ono što on naziva Židovom. To su i same uvijek mimetične šifre: argumentirajući pokret rukom, pjevna intonacija, sve ono što neovisno o smisaonom sudu daje pokretljivu sliku o stvari i osjećaju, nos, fiziognomijski *principium individuationis*, znamen takoreći koji pojedincu upisuje u lice posebni karakter. U mnogoznačnim nagnućima želje za mirisanjem živi dalje stara čežnja za onim donjim, za neposrednim sjedinjavanjem s okolnom prirodom, zemljom i blatom. Od svih osjetila akt mirisa koji je privučen a da ne opredmećuje najosjetilnije svjedoči o porivu gubljenja u onom drugom, izjednačivanja s njim. Stoga je miris, i kao zapažanje i kao zapaženo – u izvršavanju oni postaju jedno – više izraz nego što su to druga osjetila. U gledanju ostajemo ono što jesmo, u mirisu se ras-

tvaramo. Tako je za civilizaciju miris nešto sramotno, znak nižih socijalnih slojeva, nižih rasa i neplemenitih životinja. Civilizirano je predavanje tomu užitku dopušteno samo ako je zabrana suspendirana racionaliziranjem u službi zbiljski ili prividno praktičkih svrha. Osuđivanom se porivu smijemo prepustiti kada je izvan dvojbi da ga namjeravamo uništiti. To je pojava šale ili nepodopštine. Oni su bijedna parodija ispunjenja. U mimetičkoj se funkciji zlobno uživa ukoliko je prezrena i prezire samu sebe. Onaj tko njuška za mirisima da bi ih uništio, za »lošim« mirisima smije, koliko sam želi, podražavati njuškanje koje se neracionalizirano veseli mirisu. Time što civilizacija zabranjeno nagnuće dezinficira njegovim bezuvjetnim identificiranjem s instancijom koja zabranjuje, ono je dopušteno. Kada prestupi prag, pojavljuje se smijeh. To je shema antisemitskog načina reakcije. Da bi proslavili trenutak autoritarnog dopuštanja onog zabranjenog, antisemiti se okupljaju, samo ih taj trenutak čini kolektivom, on konstituira zajednicu bliskih po vrsti. Njihova je galama organizirani smijeh. Što su stravičnije optužbe i prijetnje, što je bijes veći, to se neumitnije pojavljuje poruga. Bijes, poruga i otrovno podražavanje zapravo su isto. Smisao fašističkog postava formi, ritualne discipline, uniformi i čitave prividno iracionalne aparature je omogućavanje mimetičkog ponašanja. Ishitreni simboli, karakteristični za svaki kontrarevolucionarni pokret, mrtvačke glave i krabulje, barbarsko bubnjanje, monotono ponavljanje riječi i gesta, sve je to organizirano oponašanje magičnih postupaka, mimezis mimezisa. Führer sa šmirantskim licem i karizmom histerije koja se može naviti vodi kolo. Njegova predstava u slici i kao nadomjestak pruža ono što je svima drugima zabranjeno u realnosti. Hitler smije gestikulirati poput klovna, Mussolini ispuštati krive zvukove poput provincijalnog tenora, Goebbels brbljati kao židovski agent čije ubojstvo preporučuje, Coughlin propovijedati ljubav poput Spasitelja, čije razapeće prikazuje zato da bi se uvijek nanovo prolijevala krv. Fašizam je totalitaran i time što stremljenju da se i pobuna potlačene prirode protiv gospodstva rabi u korist gospodstva.

Tom su mehanizmu Židovi potrebni. Njihova umjetno povećana vidljivost djeluje na legitimnog sina gentilne civilizacije takoreći kao magnetsko polje. Time što onaj tko je ukorijenjen u svojoj diferenciji spram Židova zapaža ono jednako ljudsko, inducira mu se osjećaj suprotnosti, stranosti. Tako se tabuirana, radu i u njemu vladajućem poretku suprotna nagnuća prevode u konformirajuće idiosinkrazije.

Ekonomijska pozicija Židova, posljednjih prevarenih prevaranata liberalističke ideologije, ne pruža tomu nikakvu pouzdanu zaštitu. Budući da su tako primjereni uzrokovanju onih duševnih indukcionih tokova, bez njihove se volje daju na raspoloženje za takve funkcije. Oni dijele sudbinu buntovne prirode umjesto koje ih fašizam upotrebljava: slijepo i oštro umno se njima koristi. Nije nimalo značajno da li Židovi kao individue još zaista nose one mimetičke poteze zbog kojih dolazi do zle zaraze, ili im se takvi potezi svaki put podmeću.

Kada ekonomijski vlastodršci jednom svladaju svoj strah od korištenja fašističkih upravljača nasuprot Židovima, automatski se uspostavlja harmonija narodne zajednice. Gospodstvo ih napušta kada zbog napredujućeg otuđivanja od prirode pada natrag u puku prirodu. Židovima u cjelini se predbacuje zabranjena magija, krvavi ritual. Tek preobučena u op-tužbu potajna želja domorodaca da se vrte mimetičkoj praksi žrtvovanja u njihovoj se vlastitoj svijesti veselo budi. Kada se čitava strava civilizacijski nadidenog predvremena projekcijom na Židove rehabilitira kao racionalni interes, nema više nikakvog zadržavanja. Ta se strava može realno provesti, a provođenje zla još nadmašuje zli sadržaj projekcije. Nacističke fantazije o židovskim zločinima, ubojstvu djece i sadističkim ekscesima, trovanju naroda i internacionalnoj zavjeri točno definiraju antisemitsku želju-san, a još zaostaju za njezinim ozbiljenjem. Kada se jednom došlo tako daleko, sama se riječ Židov pojavljuje kao krvava grimasa čiju pasliku razvija zastava s kukastim križom - mrtvačka glava i izmučeni križ u jednome; to što se netko zove Židovom djeluje kao poziv na to da se obrađuje dok ne bude nalik na tu sliku.

Civilizacija je pobjeda društva nad prirodom koja sve pretvara u puku prirodu. Židovi su sami tisućljećima sudjelovali u tomu, i cinizmom i prosvjetiteljstvom. Budući najstariji preživjeli patrijarhat, inkarnacija monoteizma, oni su tabue promijenili u civilizacijske maksime kada su drugi još ostajali kod magije. Činilo se da je Židovima uspjelo ono za čime je kršćanstvo neuspješno stremilo: oduzimanje moći magiji pomoću njezine vlastite snage, koja se kao služba božja okreće protiv sebe same. Oni zapravo ne istrebljuju izjednačavanje s prirodom, nego ga zadržavaju u čistim dužnostima rituala. Time su sačuvali izmirujuće sjećanje na prirodu a da se simbolom ne vrte u mitologiju. Stoga u naprednoj civilizaciji važe kao zaostali, ali i previše napredni, i kao slični i kao neslični, i pametni i glupi. Oni se proglašavaju krivima za ono s čim su, kao prvi građani, prvi prekinuli: za podložnost onom nižem, za poriv spram životinja i zemlje, za idolopoklonstvo. Zato što su razvili pojam o tomu što je Koscher, progonjeni su kao svinje. Antisemiti se pretvaraju u izvršitelje starog instrumenta: oni brinu o tomu da se Židovi, budući su okusili drvo spoznaje, pretvore u zemlju.

VI

Antisemitizam počiva na krivoj projekciji. Ona je prougru pravoj mimezis, duboko srodna ovoj potisnutoj, možda čak patološki karakterni potez u kojem se ta mimezis izražava. Ukoliko se mimezis pravi sličnom okolnom svijetu, utoliko kriva projekcija čini okolni svijet sličnim sebi. Onoj prvoj vanjsko postaje modelom uz koji se unutarne priljubljuje, strano bliskim, ova druga, međutim, ovo unutarne spremno na skok smješta u vanjsko pa i najbliskije pretvara u neprijatelja. Nagnuća koja subjekt kao svoja vlastita ne dopušta, a ipak su mu navlastita, pripisuju se objektu: prospektivnoj žrtvi. Običan paranoik nema tu slobodu izbora, on se ravn po zakonima svoje bolesti. U fašizmu to je ponašanje zahvaćeno politikom, objekt bolesti određuje se u skladu s

realnošću, sistem ludila je učinjen umnom normom svijeta, skretanje proglašeno neurozom. Mehanizam kojim se služi totalitarni poredak star je kao i civilizacija. Oni isti spolni porivi koje je ljudski rod zatomio znali su se kod pojedinaca i naroda održati i izraditi u predodžbenoj preobrazbi okolnog svijeta u dijabolički sistem. Uvijek je onaj tko je slijepo žudio za umorstvom u žrtvi vidio gonitelja koji ga očajnog tjera u samobranu, a najmoćnija su carstva najslabijeg susjeda doživljavala kao nepodnošljivo ugrožavanje prije nego što su ga napala. Racionalizacija je ujedno bila i finta i prisila. Onaj tko je izabran za neprijatelja već se i zapaža kao neprijatelj. Smetnja se sastoji iz nedostatnog razlikovanja subjekta između vlastitog i tuđeg udjela na projiciranom materijalu.

U stanovitom je smislu svako zapažanje projiciranje. Projekcija utisaka osjetila jest zavještanje životinjskog predvremena, mehanizam za svrhe zaštite i žderanja, produženi organ spremnosti na borbu kojim su više životinjske vrste, voljno i nevoljno, reagirale na pokrete, neovisno o namjeri objekta. Projekcija je automatizirana u čovjeku, kao i druga dostignuća za odbranu i zaštitu koja su se pretvorila u refleks. Tako se konstituira njegov predmetni svijet, kao proizvod »skrivenih umjetnosti u dubini ljudske duše, čije ćemo istinske postupke teško ikada iz prirode odgonetnuti i neskrivene raširiti pred svojim očima.«² Sistem stvari, čvrsti univerzum, čiji je znanost samo apstraktni izraz, jest, ukoliko antropološki okrenemo kantovsku kritiku spoznaje, nesvjesno stvoreni proizvod životinjskog oruđa u borbi za život, one samodjelatne projekcije. U ljudskom društvu, međutim, u kojem se oblikovanjem individue diferencira i afektivni i intelektualni život, pojedinac treba rastuću kontrolu projekcije, on mora naučiti da je istovremeno profinjuje i sputava. Time što pod ekonomijskom prisilom uči da razlikuje između vlastitih i tuđih misli i osjećaja, nastaje razlika između vanjskog i unutarnjeg, mogućnost distanciranja i identifikacije, samosvijesti i

² Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, 2. Auflage, Werke, Band III, S. 180-81. (Usp. naš prijevod *Kritika čistoga uma*, Kultura, Beograd 1970).

savjesti. Potrebno je točnije razmatranje da bi se razumjela projekcija uzeta pod kontrolu i njezino izopačavanje u krivu projekciju koja je dio biti antisemitizma.

Fiziologijski nauk o zapažanju što ga filozofi od Kanta dalje preziru kao naivno realistički i kao zatvoreni krug zaključivanja, objašnjava svijet zapažanja kao intelektom upravljano odražavanje podataka što ih mozak prima od zbiljskih predmeta. Po tom nazoru sređivanje se primljenih punktualnih indicija, utisaka, odvija posredstvom razuma. Iako gestalisti inzistiraju na tomu da fiziologijska supstancija ne prima samo točke već i strukturu, Schopenhauer i Helmholtz su unatoč i upravo zbog kruga u zaključivanju znali više o isprepletenim vezama subjekta i objekta nego oficijelno zaključivanje i novokantijanske i novopsihologijske škole: zapažena slika zaista sadrži pojmove i sudove. Između istinskog predmeta i nedvojbenog podatka osjetila, između unutra i vani, otvara se provalija koju subjekt mora premostiti na vlastitu odgovornost. Da bi stvar održavao onakvu kakva jest, subjekt joj mora vraćati više nego što sam dobija. Subjekt stvara svijet izvan sebe ponovo iz tragova koje on ostavlja u njegovim osjetilima: stvara jedinstvo stvari u njezinim mnogostrukim osobinama i stanjima; a time se povratno konstituira ja, time što uči da dodjeljuje sintetično jedinstvo ne samo vanjskim utiscima nego i unutarnjim koji se postupno odvajaju od vanjskih. Identično jastvo jest najkasniji konstantni proizvod projekcije. Ono se je kao jedinstvena i ujedno ekscentrična funkcija razvilo u procesu koji se mogao provesti tek razvijenim snagama ljudske fiziologijske konstitucije. Ono je, doduše, i kao samostalno objektivirano samo ono što je za njega svijet objekata. Unutarnja dubina subjekta sastoji se samo iz nježnosti i bogatstva vanjskog svijeta zapažanja. Kada je ispreplitanje prekinuto, jastvo se skraćuje. Kada se, pozitivistički, ograničuje na registriranje danog, a da samo ne daje, reducira se na točku, a kada, idealistički, svijet zasniva kao bezrazložni izvor samog sebe, ono se iscrpljuje krutim ponavljanjem. Oba puta ispušta duh. Samo u posredovanju u kojem ništavni podatak osjetila dovodi misao do pune produk-

tivnosti za koju je sposoban, a s druge strane misao bez ograda predaje nadmoćnom dojamu, nadilazi se bolesna osamljenost u kojoj je zatvorena čitava priroda. Mogućnost pomirenja ne pokazuje se ni u misli lišenoj izvjesnosti niti u pretpojmovnom jedinstvu zapažanja i predmeta, nego u njihovoj reflektiranoj suprotnosti. Razlikovanje se zbiva u subjektu koji vanjski svijet ima u vlastitoj svijesti, a ipak ga prepoznaje kao nešto drugo. Stoga se ono reflektiranje, život uma, zbiva kao svjesna projekcija.

Ono patično kod antisemitizma nije projektivno ponašanje kao takvo, nego izostajanje refleksije u tomu. Time što subjekt objektu ne može više vratiti ono što je od njega dobio, sam ne postaje bogatiji nego siromašniji. On gubi refleksiju u oba pravca: budući da ne reflektira predmet, ne reflektira ni samog sebe i gubi tako sposobnost diferenciranja. Umjesto glasa savjesti čuje glasove; umjesto da ide u sebe i napravi zapisnik o vlastitoj požudi za vlašću, pripisuje drugima »Protokole mudraca iz Ziona«. Ujedno se i napuhava i osakaćuje. Subjekt tako preko svih granica pripisuje vanjskom svijetu ono što je u njemu; ali ono što mu pripisuje jest potpuno ništavno, napuhano, puko sredstvo, odnosi, mahinacije, mračna praksa bez misaonog uvida. Samo gospodstvo, koje je i kao apsolutno po smislu uvijek samo sredstvo, u nešputanoj projekciji postaje ujedno i vlastita i tuđa svrha, čak svrha uopće. U bolesti individue izoštrjeni čovjekov intelektualni aparat djeluje protiv ljudi kao slijepo neprijateljsko oruđe životinjskog predvremena, kakvim je kod tog roda uvijek ostao spram čitave preostale prirode. Kao što se od svog uspona species čovjeka pokazuje spram drugih kao po razvojnoj povijesti najviše pa stoga i najstrašnije uništenje, kao što se unutar čovječanstva naprednije rase pokazuju primitivnijim, a tehnički bolje opremljeni narodi polaganijim – tako bolesni pojedinac stupa spram drugoga, utvarajući i veličinu i progonjenost. Oba je puta subjekt u centru, a svijet puka izlika za njegove utvare; on se pretvara u nemoćnu ili svemoćnu bit onoga što se u njega projicira. Otpor na koji se paranoičar kod svakog koraka proizvoljno tuži, posljedica je nedos-

tatka otpora, praznine koju onaj tko odrazuje samog sebe oko sebe stvara. On ne može prestati. Ideja koja ne nalazi čvrst oslonac u zbilji inzistira i pretvara se u fiksnu.

Time što paranoik vanjski svijet percipira samo kako to odgovara njegovim slijepim svrhama, on može uvijek samo ponavljati svoje jastvo ospoljeno u apstraktnoj požudi. Gola shema moći kao takve, jednako nadjačavajuća i protiv drugog i protiv vlastitog raspadnutog ja, zahvaća ono što joj se nudi i bez obzira na njegove posebnosti smješta ga u svoje mitske mreže. Zatvorenost onog uvijek jednakog postaje surrogatom svemoći. Tako je kao da je ona zmija koja je prvom čovjeku rekla: bit ćete kao bog, u paranoiku ispunila svoje obećanje. On stvara sve po vlastitoj slici. On prividno ne treba ništa živo, a ipak zahtijeva da mu svi služe. Njegova volja prožima sve, ništa ne smije ostati bez veze s njim. Njegovi su sistemi bez rupa. Kao astrolog, on zvijezdama dodjeljuje snage koje će bezbrižnima donijeti propast, u pretkliničkom stadiju drugima, a u kliničkom vlastitom jastvu. Kao filozof, on svjetsku povijest pretvara u izvršitelja neizbježnih katastrofa i propasti. Kao savršeni ludak ili apsolutni racionalist, on obilježenog uništava individualnim aktom terora ili dobro promišljenom strategijom istrebljenja. Tako ima uspjeha. Kao što žene obožavaju nedirnutog paranoidnog muškarca, tako narodi padaju na koljena pred totalitarnim fašizmom. U samim onima koji se predaju ono paranoično reagira na paranoika kao na zlikovca, strah pred savješću na onog bez savjesti, kojemu su zahvalni. Oni slijede onoga tko ih ne vidi, tko gleda mimo njih, tko ih ne uzima kao subjekte, nego ih prepušta pogonu sa mnogo svrha. Kao i čitav svijet, one su žene zaposijedanje malih i velikih pozicija moći učinile svojom religijom, a same sebe pretvorile u one zle stvari kakvim ih proglašava društvo. Tako ih pogled koji podsjeća na slobodu mora pogađati kao pogled previše naivnog zavodnika. Njihov je svijet izokrenut. Ujedno, međutim, znaju, poput onih starih bogova koji su izmicali pogledu svojih vjernika, da iza vela prebiva mrtvo. U neparanoičnom, povjerljivom pogledu sjećaju se onog duha koji je u njima umro budući da

vani vide samo hladna sredstva svojeg samoodržanja. Takav dodir budi u njima stid i bijes. Luđak ih, međutim, ne pogađa čak ni ako im kao Führer blješti u lice. On ih samo raspljuje. Poslovični pogled u oko ne čuva individualnost kao onaj slobodni. On fiksira. On od drugih traži jednostranu vjernost time što ih smješta u monadne zidove bez prozora oko njihove vlastite osobe. On ne budi savjest nego unaprijed poziva na odgovornost. Prodorni i prolazeći pogled, pogled koji hipnotizira i pogled koji ne obraća pažnju iste su vrsti, u jednom i u drugom briše se subjekt. Budući da takvim pogledima nedostaje refleksija, oni elektriziraju one bez refleksije. Oni bivaju izdani: žene odbačene, nacije opljačkane. Tako onaj zatvoreni ostaje ruglom božanske snage. Kao što mu u njegovoj suverenoj kretnji potpuno nedostaje sposobnost stvaranja u zbilji, tako mu poput đavla nedostaju atributi principa koji uzurpira: ljubav koja se udubljuje i sloboda koja počiva na samoj sebi. On je zao, prisiljen na to, a slab toliko kolika je njegova snaga. Može li se o božjoj svemoći reći da stvorenje privlači k sebi, onda se za sotonsku, umišljenu, može reći da sve uvlači u svoju nemoć. To je tajna njezine vladavine. Prinudno projicirajuće jastvo ne može projicirati ništa drugo nego vlastitu nesreću, a ipak je odvojeno od razloga za to u sebi samom zbog svoje lišenosti refleksije. Stoga su proizvodi lažne projekcije, stereotipne sheme misli i realnosti, proizvodi zla. Onom ja koje tone u besmisleni provaliju samog sebe, predmeti postaju alegorijama propasti, u kojima je sadržan smisao vlastitog pada.

Psihoanalitička teorija patološke projekcije spoznala je kao supstanciju te projekcije prenošenje društvenotabuira-nih poriva subjekta na objekt. Pod pritiskom super-ega, ego projicira želje za agresijom, koje polaze iz »ida« i koje su mu i same zbog svoje jačine opasne, kao zle intencije u vanjski svijet, i postiže time da ih se oslobađa reakcijom na tako nešto vanjsko, bilo u mašti identifikacijom s navodnim zločin-cem, bilo u zbilji navodnom samoobranom. Ono zabranjeno što se ispoljava u agresiji uglavnom je homoseksualne vrsti. Iz straha pred kastracijom poslušnost spram oca dovodi se

sve do unaprijed dane poslušnosti prilagođavanjem osjećaj-nog svjesnog života maloj djevojčici, a mržnja spram oca potiskuje se u vječnu zlobu. U paranoji ova mržnja kao želja za kastriranjem vodi do općeg poriva za uništavanjem. Oboljeli regredira na arhaičnu nerazdvojenost ljubavi i svladavanja. Za njega je važna tjelesna blizina, zaposjedanje, odnos po svaku cijenu. Budući da ne smije priznati požudu, drugih se laća ljubomorom ili proganjanjem, kao što se potisnuti sodo-mit približuje životinji kao lovac ili kao gonič. Privlačnost potječe iz previše temeljite povezanosti ili se pojavljuje u prvom pogledu, ona može potjecati od najvećih, kao kod svadljivaca ili ubojica predsjednika, ili od najsiromašnijih, kao u pravom pogromu. Objekti fiksacije mogu se supstitui-rati kao i očinske figure u djetinjstvu; kud pada pada; čak i ludilo povezanosti širi se bez svake veze. Patična projekcija je očajnički postupak ega, čija obrana, po Freudu, prema unu-tra mnogo teže podnosi nadražaje: pod pritiskom nakupljene homoseksualne agresije duševni mehanizam zaboravlja na svoje filogenetski najkasnije dostignuće, samozapažanje, pa tu agresiju doživljava kao neprijatelja u svijetu da bi joj bio bolje dorastao.

Taj pritisak djeluje, međutim, i na zdravi proces spoz-naje kao moment njegove naivnosti koja je nereflektirana i koja tjera na nasilje. Svuda gdje se intelektualne energije namjerno koncentriraju na ono vanjsko, dakle, svuda gdje se radi o gonjenju, utvrđivanju, zahvaćanju, o onim funkcijama koje su se iz primitivnog nadjačivanja životinja produhovile u znanstvene metode ovladavanja prirodom u shematiziranju se lako previda subjektivni proces, a sistem se postavlja kao sama stvar. Opredmećujuće mišljenje, poput bolesnog, sadrži proizvoljnost subjektivne svrhe, koja je strana samoj stvari, ono zaboravlja na stvar i time je već siluje, kao što će se kas-nije to dogoditi i u praksi. Bezuvjetni realizam civiliziranog čovječanstva koji kulminira u fašizmu posebni je primjer pa-ranoičnog ludila koje raznarođuje prirodu i na kraju sam na-rod. Paranoja se ugnježuje u onoj provaliji koju mora pre-mostiti svaki objektivirajući čin. Budući da ne postoji nika-

kav apsolutno važeći argument protiv materijalno lažnih sudova, iskrivljeno se zapažanje u kojem oni vladaju ne može izliječiti. Svako zapažanje nesvjesno sadrži pojmovne elemente. Budući, dakle, da u istinu spada i predodžbena snaga, oštećenom se uvijek može učiniti da je istina fantastična, a njegova iluzija istina. Oštećeni se hrani elementom mašte imanentnim samoj istini time što ga neprestano eksponira. On demokratski zahtijeva ravnopravnost za svoje ludilo, budući da istina zaista nije stringentna. Ukoliko građanin priznaje da antisemit nije u pravu, on želi barem da i žrtva bude u krivu. Tako Hitler zahtijeva pravo na život za masovno ubojstvo u ime međunarodnog principa suverenosti koji tolerira svako nasilje u drugoj zemlji. Poput svakog paranoika, on profitira od licemjerne identičnosti sofistike i istine; njihovo razdvajanje toliko je malo nužno koliko je ipak strogo. Zapažanje je moguće samo ukoliko se stvar već zapaža kao određena, na primjer, kao slučaj jedne vrsti. Zapažanje je posredovana neposrednost, misao u zavodljivoj snazi osjetilnosti. Slijepo smješta ono subjektivno u prividnu samodanost objekta. Samo se rad misli, svjestan samog sebe, može opet osloboditi ovog halucinantnog, onome što je, sljedstveno Leibnizovom i Hegelovom idealizmu, filozofija. Time što misao tijekom spoznaje pojmovne momente koji su neposredno dani u spoznaji, pa, dakle, osvjedočavajući, identificira kao pojmovne, ona ih postupno vraća u subjekt i oduzima im njihovu zornu snagu. U tom tijeku svaki se prethodni stupanj, pa i stupanj znanosti, pokazuje nasuprot filozofiji tako reći kao zapažanje, kao otuđeni fenomen prožet nepoznatim intelektualnim elementima; zadržavanje na tomu bez negacije spada u patologiju spoznaje. Onaj tko naivno apsolutizira, ma kako univerzalno bio djelatan, jest patnik, on potpada pod zaslijepljuću moć lažne neposrednosti.

Takva je zaslijepljenost, međutim, konstitutivni element svakog suda, nužni privid. Svaki sud, pa i negativan, nešto potvrđuje. Ma kako pojedini sud isticao svoju vlastitu izoliranost i relativnost, on ipak mora svoj vlastiti ma kako oprezno formulirani sadržaj ustvrditi kao ne samo izoliran i relativan.

U tomu je bit suda kao suda, u klauzuli se prohtjev samo ukopava. Istina nema stupnjeve kao što ih ima vjerojatnost. Negirajući korak koji nadilazi pojedini sud moguć je samo ukoliko je sud prihvatio sebe kao istinit i bio takoreći paranoičan. Zbiljska poremećenost jest tek u nepomjerljivosti, u nesposobnosti misli za takvu negativnost iz koje se, nasuprot uvriježenom mnjenju, mišljenje i sastoji. Paranoička nadkonzekventnost, loša beskonačnost uvijek jednakog suda jest nedostajanje konzekventnosti mišljenja; umjesto da misao izvede neuspjeh apsolutnog prohtjeva i time dalje odredi sud, paranoik se ukopava u prohtjev zbog kojeg je sud propao. Umjesto da ide dalje time što bi se udubljivalo u stvar, čitavo mišljenje stupa u službu partikularnog suda. Njegova je neodoljivost jednaka njegovoj neprekidnoj pozitivnosti, a slabost paranoika je slabost same misli. Osvješćenje koje kod zdravog prekida moć neposrednosti nije, naime, nikad toliko osvjetlojavajuće koliko privid koji dokida. Ono kao negativno, reflektirano, ne pravo naprijed usmjereno kretanje, nema onu brutalnost svojstvenu pozitivnome. Ukoliko psihička energija paranoje izvire iz one libidinozne dinamike koju psihoanaliza razotkriva, njezina je objektivna neporočnost utemeljena u mnogoznačnosti koja se uopće ne može odvojiti od opredmećujućeg čina; izvorno je njegova halucinantna snaga čak bila presudna. U jeziku teorije selekcije moglo bi se pojašnjavajuće reći da su u periodu nastajanja ljudskog senzorijskog preživjele one individue kod kojih je snaga mehanizma projekcije najdalje dosizala rudimentarne logičke sposobnosti, ili je bila što manje smanjena preuranjenim počecima refleksije. Kao što još i danas praktično plodni znanstveni poduhvati zahtijevaju nenačetu sposobnost za definiranje, sposobnost da se primiri misao na mjestu označenom društvenom potrebom, ograniči polje koje se onda istražuje do najmanjih pojedinosti, tako paranoik ne može nadići kompleks interesa označen njegovom psihologijskom sudbinom. Njegovo se oštromlje izopačuje u krugu zacrtanom fiksnom idejom, kao što ingenijum čovječanstva tijekom tehničkog napretka likvidira samog sebe. Paranoja je sjenka spoznaje.

Spremnost na lažnu projekciju tako je sudbonosno svojstvena duhu da kao izolirana shema samoodržanja prijeti ovladavanjem svega što to samoodržanje nadilazi: kulture. Lažna projekcija je uzurpator i carstva slobode i carstva obrazovanja; paranoja je simptom polunaobraženih. Njima se sve riječi pretvaraju u sistem ludila, u pokušaj zaposjedanja duhom onoga što njihovo iskustvo ne doseže, nasilnog davanja svijetu onog smisla koji ih čini same besmislenim, a ujedno i pokušaj da se difimiraju duh i iskustvo od kojih su isključeni i da im se nametne krivica koju nosi društvo, jer ih isključuje. Polunaobraženost koja, u suprotnosti s nenaobraženošću, ograničeno znanje hipostazira kao istinu, ne može izdržati do nepodnošljivosti stupnjevan rascjep između unutarnjeg i vanjskog, individualnog usuda i društvenog zakona, pojave i biti. U toj je patnji, doduše, sadržan element istine nasuprot pukom prihvaćanju danog, na koje se je zaklela nadmoćna umnost. Polunaobrazba, međutim, u svojem strahu stereotipno posize za njoj svaki put svojstvenom formulom, zato da bi utemeljila zlo koje se zbilo ili da navijesti katastrofu, ponekad maskiranu kao regeneracija. Pojašnjenje u kojem vlastita želja nastupa kao objektivna moć uvijek je toliko vanjsko i besmisleno koliko i samo izolirano zbivanje, ujedno je i tupavo i mračno. Danas opskurni sistemi pružaju ono što je čovjeku u srednjem vijeku omogućavao mit đavola u oficijelnoj religiji: proizvoljno dodjeljivanje smisla vanjskom svijetu, koje pojedinačni paranoik izvodi po privatnoj, ni s kim zajedničkoj pa tek time navlastito ludoj shemi. Iz toga proizlaze fatalni konventikli i panaceje koji se grade znanstvenim, a ujedno zapriječuju svaku misao: teozofija, numerologija, nauka o prirodnim lijekovima, euritmija, apstinentstvo, joga i bezbroj drugih sekti koje međusobno konkuriraju i zamjenjive su, sve s akademijama, hijerarhijom, strukovnim jezicima, fetišiziranjem formalnog bića znanosti i religija. One su, nasuprot naobrazbi, bile apokrifne i nerespektabilne. Danas, međutim, kada naobrazba uopće odumire zbog ekonomijskih razloga, novi su uvjeti za paranoju masa dani u neslućenom mjerilu. Sistemi vjerovanja iz prošlosti, koje su

narodi prihvatili kao zatvorene paranoidne forme, imali su šire očiće. Upravo zbog svoje racionalne oblikovanosti i određenosti puštali su, barem prema gore, mjesto za naobrazbu i duh, čiji je pojam njihov vlastiti medij. Oni su čak na stanovit način djelovali protiv paranoje. Freud, ovdje čak s pravom, neuroze naziva »asocijalnim tvorevinama«; »one pokušavaju privatnim sredstvima postići ono što je u društvu nastalo kolektivnim radom«.³ Sistemi vjerovanja zadržavaju nešto od one kolektivnosti koja čuva individue od bolesti. Bolest biva socijalizirana: u opijenosti udružene ekstaze, uopće kao zajednica, slijepost postaje odnosom, a paranoički se mehanizam može ovladavati a da se mogućnost strave ne gubi. Možda je to bio jedan od velikih doprinosa religije samoočuvanju vrste. Paranojni oblici svijesti naginju tvorenju saveza, fronti i racketa. Članovi se boje toga da sami vjeruju u svoje ludilo. Projicirajući oni svuda vide urote i prozelitstvo. Spram drugih se etablirana grupa uvijek paranoički odnosila; velika carstva, organizirano čovječanstvo kao cjelina, po tomu nisu ništa bolji od lovaca na ljudske glave. To su znali oni koji su mimo svoje volje bili isključeni iz čovječanstva, pa i oni koji su se zbog čežnje za čovječanstvom sami isključili iz njega: njihovim gonjenjem bolesna je sveza jačala. Normalni član, međutim, zamjenjuje svoju paranoju sudjelovanjem u kolektivnoj i strastveno se drži objektiviranih, kolektivnih, potvrđenih oblika ludila. *Horror vacui* kojim se upisuju u svoje saveze, povezuje ih nerazdvojno i dodjeljuje im skoro neodoljivu snagu.

Građanskim se vlasništvom proširila i naobrazba. Ona je paranoju potisnula u tamne kutove društva i duše. Budući, međutim, da do realne emancipacije ljudi nije došlo ujedno s prosvjetljivanjem duha, naobrazba je sama oboljela. Što manje je naobražena svijest bila praćena društvenom zbiljom, to više je sama bivala podređena procesu postvarenja. Kultura se do kraja pretvorila u robu koja se informacijski širi, a da ne prožima one koji od nje uče. Mišljenje postaje kratkog da-

³ Freud, *Totem und Tabu*, Gesammelte Schriften, Band X, S. 91.

ha, ograničuje se na zahvaćanje izolirano faktičkog. Misaone sveze odbijaju se kao neudobni i nekorisni naponi. Moment razvoja u misli, sve ono genetičko i intenzivno u tomu, biva zaboravljen i niveliran na neposredno suvremeno, ekstenzivno. Današnji životni poredak jastvu ne ostavlja nikakav slobodan prostor za duhovne konzekvencije. Na znanje skrenuto mišljenje se neutralizira, postaje pukom kvalifikacijom na specifičnim tržištima rada i koristi se za dizanje robne vrijednosti osobnosti. Tako propada ono samoosvješćivanje duha koje se suprotstavljalo paranoji. Konačno je u uvjetima poznog kapitalizma polunaobrazba postala objektivnim duhom. U svojoj totalitarnoj fazi gospodstvo zove provincijalne šarlatane politike i s njima sistem ludila kao *ultima ratio* i nameće ga velikoj većini upravljanih koja je ionako već preparirana krupnom i kulturnom industrijom. Besmislenost gospodstva danas se zdravom sviješću može toliko lako prozreti da je gospodstvu potrebna bolesna da bi se održalo. Samo oni koji pate od manije gonjenja prihvaćaju gonjenje u koje gospodstvo prelazi, budući da im se dopušta gonjenje drugih.

U fašizmu, u kojem opet nestaje građanskom civilizacijom mukotrпно odgojena odgovornost za žene i djecu zbog stalnog ravnjanja po zapovijedi, likvidirana je savjest. Ona se sastojala – drukčije nego što su to mislili Dostojevski i njemački apostoli unutarnjosti – u predavanju jastva onom vanjskom supstancijalnom, u sposobnosti da se stvar drugih učini vlastitim zadatkom. Ta sposobnost je sposobnost za refleksiju kao prožimanje receptivnosti i predodžbene snage. Time što krupna industrija dokidanjem neovisnog ekonomskog subjekta, djelomično uvlačenjem samostalnih poduzetnika, djelomično pretvaranjem radnika u objekte sindikata, neprestano oduzima moralnim odlukama privredno tlo, mora zakržljati i refleksija. Duša, kao mogućnost samom sebi otvorenog osjećaja krivice nestaje. Savjest postaje bespredmetnom budući da na mjesto odgovornosti individue za sebe i svoje stupa, iako pod starim moralnim naslovom, naprosto njegovo djelovanje za aparat. Ne dolazi više do vlastitog konflikta poriva u kojem se oblikuje instancija savjesti. Umjesto

da se društvena zapovijed pounutarnji, pa time ne samo učini obvezatnijom nego i otvorenijom i ujedno i emancipiranom od društva, čak i okrene protiv njega, dolazi do brze, neposredne identifikacije sa stereotipnim skalama vrijednosti. Uzorna njemačka žena koja je zakupila ono žensko i uzorni njemački muškarac koji je zakupio muškost, pa i njihove verzije s drugih strana, tipovi su asocijalnih ljudi koji konformiraju. Unatoč, a i zbog očiglednog zla gospodstva, ono je postalo toliko moćno da svaki pojedinac u svojoj nemoći može svoju sudbinu svladati samo slijepom poslušnošću.

U takvoj moći preostaje onda slučaju upravljanoj paracijom odluka o tomu kuda će očajničko samoodržanje projicirati krivicu za svoju stravu. Židovi su za to unaprijed određeni. Sfera cirkulacije u kojoj su imali svoje ekonomijske pozicije moći upravo nestaje. Liberalistička forma poduzeća još je rastrkanom posjedu dopuštala politički utjecaj. Sada se oni koji su se jedva emancipirali prepuštaju kapitalskim moćima koje se stapaju s državnim aparatom i prerastaju konkurenciju. Bez obzira na to kako su Židovi po sebi sazdani, njihova slika kao slika onih koji su nadidani, ima poteze kojima totalitarno gospodstvo mora biti smrtno neprijateljski suprotstavljeno: sreće bez moći, nadnice bez rada, domovine bezgraničnog kamena, religije bez mita. Gospodstvo osuđuje te poteze jer ih ovladani krišom priželjkuju. Gospodstvo može opstati samo tako dugo dok oni koji gospodare pretvaraju priželjkivano u omraženo. To im uspijeva pomoću patične projekcije, budući da i mržnja vodi sjedinjavanju s objektom, posredstvom razaranja. Mržnja je ono negativno pomirenja. Pomirenje je najviši pojam židovstva, a njegov je cijeli smisao sadržan u očekivanju; paranoična forma reakcije izvire iz nesposobnosti za to. Antisemiti su pri tomu da vlastitom moći ozbilje negativno apsolutno, oni pretvaraju svijet u onaj pakao kojim su oduvijek smatrali svijet. Obrat ovisi o tomu da li će oni ovladavani pred obličjem apsolutnog ludila zadobiti moć nad samim sobom i zaustaviti ga. Tek oslobođanjem misli od gospodstva, dokidanjem nasilja, mogla bi se ozbiljiti ideja, koja je do sada bila neistinita, da je Židov čovjek. To bi

bio korak iz antisemitskog društva, koje i Židove i druge tjera u bolest, u ljudsko društvo. Taj bi korak ujedno ispunio i fašističku laž kao njezino vlastito proturječje: židovsko bi se pitanje zaista pokazalo povijesnom točkom obrata. Nadilaženjem bolesti duha, koja buja na tlu samopotvrđivanja neprekinutog refleksijom, čovječanstvo bi se iz opće proturase pretvorilo u onaj rod koji je kao priroda više od prirode, time što postaje svjesnim svoje vlastite slike. Individualna i društvena emancipacija od gospodstva jest protukretanje lažnoj projekciji i nijedan Židov koji bi ju znao u sebi pomiriti ne bi više nalikovao na zlo koje se na njega kao i na sve progonjene, životinje i ljude, besmisleno sručuje.

VII

Ali, antisemita više nema. Posljednji su bili liberali koji su htjeli izreći svoj antiliberalni stav. Stara konzervativna distancija plemstva i oficirskog kora spram Židova krajem je devetnaestog stoljeća bila puko reakcionarna. Suvremeni su bili Ahlwardtsi i Knuppelkunzei. Oni su već imali sljedbeništvo sastavljeno iz Vođinog ljudskog materijala, svoj oslonac su, međutim, imali kod zlobnih karaktera i osobenjaka u čitavoj zemlji. Ukoliko je dolazilo do izražaja antisemitsko usmjerenje, ono je samo sebe doživljavalo ujedno kao nešto građansko i kao nešto buntovno. Narodsko je psovanje još bilo iskrivljeni vid civilne slobode. U pivničkoj politici antisemita izlazila je na vidjelo laž njemačkog liberalizma, ona je liberalizam koristila, a konačno ga i dokrajčila. Iako su antisemiti svoju vlastitu osrednjost koristili kao dopuštenje za batinanje Židova u kojem je već bilo sadržano univerzalno ubojstvo, ipak su ekonomijski bili još dovoljno dalekovidni pa su rizik trećeg carstva odmjeravali prednostima neprijateljskog ponašanja. Antisemitizam je još bio jedan od konkurirajućih motiva u subjektivnom izboru. Odluka se je odnosila specifično na njega. U prihvaćanju tih narodstvenih teza bio je, doduše, uvijek već sadržan čitav šovinistički rječnik. Antisemitski sud

uvijek je svjedočio o stereotipnosti mišljenja. Danas je preostala samo stereotipnost. Još uvijek se bira, ali samo između totalnosti. Na mjesto antisemitske psihologije skoro je svuda stupilo puko »da« fašističkoj listi, inventaru parola borbene velike industrije. Kao što na biračkim ceduljama biraču partijska mašina oktroira imena koja nadilaze njegovo iskustvo i koja može birati samo en bloc, tako su ideologijske glavne točke kodificirane na malom broju listi. Za jednu od njih se mora *en bloc* optirati ukoliko se ne želi da vlastito usmjerenje ispadne toliko uzaludno koliko su to u izborima usamljeni glasovi nasuprot statističkim mamutskim ciframa. Antisemitizam skoro uopće više nije samostalna pobuda nego puki dio platforme: svatko tko fašizmu daje šansu potpisuje s razbijanjem sindikata i borbom protiv boljševizma ujedno automatski i uništenje Židova. Ono ma kako lažljivo uvjerenje antisemita prešlo je u unaprijed odlučene reflekse besubjektivnih eksponenata njihovih stajališta. Kada prihvaćaju reakcionarni program koji sadrži i točku protiv Židova, mase izražavaju poslušnost socijalnim mehanizmima kod koje pojedinačno iskustvo sa Židovima ne igra nikakvu ulogu. Pokazalo se je tako i to da antisemitizam nema nipošto manje šanse u području bez Židova nego čak u Holywoodu. Na mjesto iskustva stupa kliše, na mjesto djelatne mašte marljivo prihvaćanje. Pod prijetnjom kažnjavanja brzim propadanjem pripadnicima svakog sloja propisan je njihov dio orijentacije. Oni se moraju orijentirati i s obzirom na poznavanje najnovijeg aviona i s obzirom na priključivanje uz jednu od danih instancija moći.

U svijetu kao serijskoj produkciji stereotipnost kao shema toga svijeta nadomješta kategorijalni rad. Sud ne počiva više na zbiljskom provođenju sinteze, nego na slijepoj sumerciji. Na historijski ranijim stupnjevima prosuđivanje se sastojalo iz brzog razlikovanja koje je odmah pokretalo otrovnu strelicu, ali u međuvremenu su razmjena i pravosuđe učinili svoje. Prosuđivanje je prošlo kroz stupanj odmjeravanja koji je pružao subjektu suda stanovitu zaštitu spram brutalne identifikacije s predikatom. U kasnoindustrijskom druš-

tvu regredira se na provođenje suda bez prosuđivanja. Kada je u fašizmu ubrzani postupak zamijenio zamršeni postupak suđenja u krivičnom procesu, suvremenici su bili ekonomijski pripremljeni na to; oni su naučili da stvari nesvjesno promatraju posredstvom misaonih modela, posredstvom *termini technici*, koji uvijek predstavljaju željenu rezervu prilikom raspadanja jezika. Onaj tko zapaža nije više prisutan u procesu zapažanja. On više ne postiže djelatnu pasivnost spoznaje u kojoj se kategorijalni elementi oblikuju onim što je »dano« konvencionalno preformirano, a sa svoje strane to novo oblikuje na primjereni način tako da zapaženi predmet može doći do izražaja. I na polju socijalnih znanosti i u doživljajnom svijetu pojedinaca kruto i neposredovano se spajaju slijepo zrenje i prazni pojmovi. U doba tristo temeljnih riječi sposobnost za napor prosuđivanja nestaje pa time i razlika između lažnog i istinitog. Mišljenje postaje, ukoliko ne predstavlja dio profesionalne opreme u pojedinim najsposobnijim rubrikama diobe rada, sumnjivim kao staromodni luksuz: »*armchair thinking*«. Valja nešto proizvoditi. Što više tjelesni rad postaje izlišnim razvojem tehnike, to se revnosnije postavlja kao uzor duhovnog rada, koji ne smije doći u iskušenje da povuče konzekvencije iz spomenutog zbivanja. To je tajna zaglupljivanja koje je antisemitizmu dobro došlo. Kada čak unutar logike pojam posebnome pridolazi kao nešto puko vanjsko, pogotovo će u društvu drhtati sve što reprezentira razliku. Dije se žetoni: svatko je prijatelj ili neprijatelj. Upravi je lako zbog nedostajanja obzira spram subjekta. Nacionalne se grupe preseljavaju u druge širine, a individue s pečatom Židov šalju se u gasnu komoru.

Ravnodušnost spram individue koja se izražava u logici izvodi zaključke iz privrednog procesa. Ona je postala sputavanjem produkcije. Neistovremenost tehničkog i ljudskog razvika, »*cultural lag*« kojim su se pozabavili sociolozi, počinje nestajati. Ekonomijska racionalnost, veličani princip najmanjeg sredstva neumitno preoblikuje i najmanje pojedinosti privrede: i pogon i ljude. Forma koja je naprednija postaje prevladavajućom. Robna kuća razvlastila je specijaliziranu

trgovinu u starom stilu. Ta je trgovina izrasla iz merkantilističkih regulacija, preuzela je na sebe inicijativu, dispoziciju, organizaciju i postala je, tako kako su se stari mlinovi i kovačnice pretvorile u male tvornice, i sama slobodnim poduzetom. Stvari su se tu odvijale zamršeno, skupo i s mnogo rizika. Stoga je konkurencija onda uvela sposobniju cetraliziranu formu maloprodaje, upravo robnu kuću. Psihologijski mali pogon, individua, doživljuje isto. Nastala je kao ćelija snažne ekonomijske aktivnosti. Oslobodena tutorstva ranijih stupnjeva privrede, sama je brinula za sebe: kao proleter postvarivanjem preko tržišta rada i stalnim prilagođivanjem novim tehničkim uvjetima, a kao poduzetnik neumornim ozbiljenjem idealnog tipa *homo oeconomicus*. Psihoanaliza je unutarnji mali pogon, koji je tako nastao, prikazala kao kompliciranu dinamiku nesvjesnog i svjesnog, ida, ego i superega. U sukobu sa superegom, društvenom kontrolnom instancijom u individui, ego porive zadržava u granicama samoodržanja. Područja trvenja su velika, a neuroze, *faux-frais* takve porivne ekonomije, su neizbježne. No, zamršena je duševna aparatura ipak omogućila stanovito slobodno sudjelovanje subjekata, iz čega se sastojala tržišna priroda. U eri velikih koncerana i svjetskih ratova, međutim, posredovanje je društvenog procesa posredstvom bezbrojnih monada postalo nazadnim. Subjekti porivne ekonomije bivaju psihologijski ekspropirani, a porivna se ekonomija društveno racionalnije provodi. Pojedinaac ono što treba da čini ne mora više iznalaziti u bolnoj unutarnjoj dijalektici savjesti, samoodržanja i poriva. Za čovjeka kao zaposlenog odlučuje se posredstvom hijerarhije saveza sve do nacionalne uprave, a u privatnoj sferi shemom masovne kulture, koja zaposjeda i posljednja unutarnja kretnja svojih prisilnih potrošača. Vrhunski i zvijezde fungiraju kao ego i superego, a mase, lišene čak i privida osobnosti, s mnogo se manje trvenja oblikuju shodno lozinkama i modelima nego što su se instinkti ikada po unutarnjoj cenzuri. U liberalizmu je individuacija dijela stanovništva spadala u prilagođavanje cjelokupnog društva stupnju tehnike, a danas, međutim, funkcioniranje privredne aparature zahtijeva ne-

sputano upravljanje masa individuacijom. Ekonomijski određen pravac cjelokupnog društva, koji se oduvijek ispoljavao u duhovnom i tjelesnom sustavu ljudi, prouzrokuje kržljanje onih organa pojedinca koji su djelovali u smislu autonomnog uređivanja njegove egzistencije. Otkada je mišljenje postalo pukim sektorom podjele rada, planovi nadležnih eksperata i vođa učinili su izlišnima individue koje planiraju svoju vlastitu sreću. Iracionalnost marljivog prilagođavanja realnosti bez svakog odupiranja postaje za pojedinca umnija od uma. Prije su građani prinudu kao dužnost savjesti introjicirali i sebi i radnicima, a sada je čitav čovjek postao subjekt-objektom represije. Napredovanjem industrijskog društva, koje je navodno čarolijom onemogućilo njime samim prouzrokovani zakon osiromašenja, propada sada i pojam kojim se sve zajedno opravdavallo: čovjek kao osoba, nositelj uma. Dijalektika prosvjetiteljstva objektivno prelazi u ludilo.

Ludilo je ujedno i ludilo političke realnosti. Gusta mreža novovjekovnih komunikacija učinila je svijet toliko jedinjenim da se razlike između diplomatskih doručaka u Dum-barton Oaksu i Perziji moraju naknadno izmišljati kao nacionalni timbre, a nacionalne se osobenosti prije svega zapažaju na milijunima koji su gladni riže, a ispali su kroz uske očice mreže. Obilje dobara koja bi se mogla proizvesti svuda i u isto vrijeme čini borbu za sirovine i tržišta sve više anakronističkom, no čovječanstvo je ipak podijeljeno u sasvim malo oružanih blokova moći. Oni konkuriraju jedni drugima mnogo nepoštednije, nego ikada poduzeća anarhične robne proizvodnje i streme međusobnoj likvidaciji. Što je antagonizam bezumniji, to su blokovi krući. Samo time što se totalna identifikacija s tim nemanima moći nameće onima koji su zatečeni u svojim veleprostorima kao druga priroda, pa ta priroda začepkuje sve pore svijesti, mase se navode na onu vrst apsolutne apatije koja ih osposobljuje za to da čine čuda. Ukoliko se još čini da su pojedincima prepuštene odluke, one su u stvari već unaprijed odlučene. Nepomirljivost ideologija o kojoj trube lagerski političari i sama je samo još puka ideologija slijepe konstelacije moći. Mišljenje u skladu s izbornim

programom, proizvod industrijalizacije i njezine reklame, prilagođuje se internacionalnim odnosima. To da li će građanin prihvatiti komunističku ili fašističku listu već se određuje po tomu da li mu više imponira Crvena armija, ili mu više imponiraju zapadne laboratorije. Postvarenje pomoću kojeg struktura moći, omogućena jedino pasivnošću masa, spram samih masa nastupa kao željezna zbilja postalo je tako gustim da je svaka spontanost, čak i puka predstava o istinskom stanju stvari nužno postala nastranom utopijom, zabludjelim sektaštvom. Privid se toliko koncentrirao da njegovo razotkrivanje objektivno poprima karakter halucinacije. Prihvaćanje nekog programa nasuprot tomu znači izvršeno prilagođavanje prividu koji se skamenio u zbilju, prividu koji se tim prilagođavanjem beskrajno reproducira. Upravo stoga onoga tko dvoji osuđuju kao dezertera. Sve od Hamleta, za ljude novoga vijeka oklijevanje je bilo znak mišljenja i humanosti. Potraчено je vrijeme ujedno i reprezentiralo i posredovalo razmak između individualnog i općeg, kao što je to u ekonomiji između potrošnje i proizvodnje činila cirkulacija. Danas pojedinci svoje programe dobijaju od moći već gotove, kao što potrošači dobijaju svoj automobil od prodajnih podružnica tvornice. Primjerenost realnosti, prilagođivanje moći, nije više rezultat dijalektičkog procesa između subjekta i realnosti, nego se neposredno proizvodi zupcima industrije. Zbivanje je događanje likvidacije, a ne dokidanje, negacija nije određena nego formalna. Razularení kolosi proizvodnje nisu nadišli individuu time što bi joj dali puno zadovoljenje, nego time što ju brišu kao subjekt. Upravo se u tomu sastoji njihova savršena racionalnost koja se poklapa s njihovim ludilom. Do kraja dovedena nesrazmjernost između kolektiva i pojedinca uništava napetost, ali nepomućeni sklad između nemoći i svemoći i sam je neposredovano proturječje, apsolutna suprotnost pomirenju.

Psihologijske determinante individue nisu, dakle, nestale zajedno s njom; one su oduvijek bile unutarljudske agencije lažnog društva. No, karakterni tipovi nalaze sada svoje točno mjesto u gradbi pogona moći. U kalkulacijama su uzeti

u obzir i njihov koeficijent djelovanja i njihov koeficijent trvenja. Sam program je poput zupčanika. Sve što je u psihologijskom mehanizmu oduvijek bilo prinudno, neslobodno i iracionalno, precizno je u skladu s time. Reakcionarni program koji sadržava antisemitizam primjeren je destruktivno-konvencionalnom sindromu. Ti ljudi ne reagiraju izvorno protiv Židova, oni su stvorili porivno usmjerenje koje tim programom tek dobija adekvatni objekat za proganjanje. »Elementi antisemitizma« koji izviru iz iskustva, obesnaženi nestajanjem iskustva u programskom mišljenju, u programu se još jednom mobiliziraju. Kao elementi koji se već raspadaju oni stvaraju neoantisemitu nečistu savjest i time nezasićenost zla. Upravo zato što psihologija pojedinaca samu sebe i svoje sadržaje dobija samo još posredstvom društveno dobavljenih sintetičnih shema, suvremeni antisemitizam poprima ništavnu, nerazgovjetnu bit. Židovski posrednik pretvara se dokraja u đavolski lik tek u vrijeme kada ga zapravo više ni nema; to čini trijumf lakim, pa se antisemitski otac obitelji pretvara u odgovornosti oslobođenog promatrača nezaustavljive povijesne tendencije koji djeluje samo tamo gdje to traži njegova uloga namještenika partije ili tvornice ciklona. Uprava totalitarnih država, koja nesuvremene dijelove naroda predaje uništavanju, samo izvještava o već odavno donesenim ekonomijskim presudama. Pripadnici drugih odjeljenja u diobi rada mogu sve to promatrati s onom istom ravnodušnošću s kojom čitalac novina prati izvještaje o raščišćavanju na mjestu jučerašnje katastrofe. Osobenost zbog koje se ubijaju žrtve tako je već i sama davno izbrisana. Ljude koji kao Židovi potpadaju pod dekret treba tek iznalaziti zamršenim upitnicima, nakon što su se pod nivelirajućim pritiskom kasnoindustrijskog društva neprijateljske religije, koje su nekada konstituirale razliku pretvorile uspješnom asimilacijom u puka kulturna dobra. Same židovske mase nisu ništa dalje od programskog mišljenja nego što su to omladinski savezi neprijatelja. Fašistički antisemitizam mora takoreći tek izmisliti svoj objekt. Paranoja svoj cilj ne slijedi više na osnovi individualne povijesti bolesti progonitelja; pretvorena u društveni

egzistencijal, ona taj cilj mora, štoviše, sama postaviti u zasljepljujuću svezu ratova i konjunktura prije nego što se suvremenici koji su psihologijski predestinirani za bolesnike mogu unutarne i vanjski usmjeriti prema tom cilju.

To što se po svojoj tendenciji antisemitizam pojavljuje samo još kao stavka programa koja se može i zamijeniti, nepobitno utemeljuje nadu da će doći njegov kraj. Židovi biva ubijani u vrijeme kada bi vođe mogle jednako lako obustaviti protužidovski stav kao što lako mogu prebaciti svoje sljedbeništvo sa jednog mjesta racionalizirane proizvodnje u drugo. Baza razvoja koja vodi do programskog mišljenja ionako se sastoji iz univerzalne redukcije svake specifične energije na jednu jedinu jednaku formu rada, od bojnog polja pa sve do studija. Do prijelaza iz takvih uvjeta u više ljudsko stanje ne može doći budući da se i s dobrim zbiva ono isto što se događa zlu. Sloboda iz progresivnog programa jednako je vanjska strukturama politike moći, koja je nužna posljedica progresivnih odluka, kao što je neprijateljstvo spram Židova nešto vanjsko hemijskom koncernu. Psihologijski humanije pojedince, doduše, privlači progresivni program, no sve proširenije nestajanje iskustva zahvaća i pristalice toga programa i pretvara ih u neprijatelje diferencije. Nije antisemitski tek antisemitski program, nego programski mentalitet uopće. Onaj bijes na diferenciju sadržan teleologijski u tom mentalitetu, kao mržnja ovladanih subjekata ovladavanja prirodom, jest spreman za napad na prirodnu manjinu i tamo gdje ti subjekti isprva prijetu socijalnoj manjini. Društveno odgovornu elitu ionako je mogao teže fiksirati nego druge manjine. Ta elita u magli odnosa posjeda, vlasništva, raspolaganja i managementa uspješno izmiče teorijskom određenju. U ideologiji rase i zbilji klase podjednako se pojavljuje jedino još puko apstraktna diferencijacija spram većine. Napredni program stremlji, tako, nečemu što je lošije od njegova sadržaja, a sadržaj je fašističkog programa toliko ništavan da se kao nadomjestak boljega može održavati samo očajničkim naporima onih prevarenih. Njegova strava je strava očigledne pa ipak i dalje postojeće laži. Taj program ne dopušta nikakvu istinu

kojom bismo ga mogli mjeriti, no u neizmjenosti njegovog besmisla istina negativno dolazi posve blizu, oni koji ne rasuđuju od nje su odvojeni samo punim napuštanjem mišljenja. Prosvjetiteljstvo koje ima moć nad samim sobom, koje se pretvara u silu, moglo bi probiti granice prosvjetiteljstva.)

ZAPISI I NACRTI

PROTIV SVEZNALASTVA

Jedna od pouka hitlerijanskog vremena jest pouka o gluposti pametnog razmišljanja. Židovi su mnogobrojnim stručnjačkim argumentima poricali mogućnost Hitlerovog uspona još i onda kada je uspon bio očigledan poput dana. Sjećam se razgovora u kojem je neki nacionalekonomist nemogućnost uniformisanja Njemačke dokazivao pomoću interesa bavarskih pivovara. Pametni su smatrali da je na Zapadu fašizam nemoguć. Pametni su svuda svojom glupošću barbarima olakšavali posao. Upravo sudovi koji se orijentiraju, koji su dalekovidni, prognoze koje počivaju na statistici i iskustvu, tvrdnje koje počinju sa »Pa ja se u to valjda razumijem«, jesu neistinite, konačne i solidne izjave.

Hitler je bio protiv duha i neljudski. Postoji, međutim, i duh koji je neljudski: njegova je posebnost dobro orijentirana nadmoćnost.

Dodatak

To što pamet postaje glupošću leži u historijskoj tendenciji. Ono razumno, u smislu kojim se vodio još i Chamberlain kada je u vrijeme Godesberga Hitlerove zahtjeve nazvao *unreasonable*, označuje zapravo da valja čuvati ekvivalenciju davanja i uzimanja. Takav um oblikuje se u razmjenu. Svrhe valja postizati samo posredovano, tako reći preko tržišta, pomoću male prednosti koju moć uz poštivanje pravila igre koncesije može steći naspram koncesije. Pamet postaje suvišnom čim se moć pravila igre više ne sluša nego se prelazi

izravnom prisvajanju. Nestaje medij građanski tradicionalne književnosti, diskusija. Ni individue ne mogu više razgovarati i znaju za to: stoga su igru pretvorili u ozbiljnu i odgovornu instituciju, koja zahtijeva sve snage tako da ne dolazi ni do razgovora niti se dolazi do svijesti o šutnji. U velikom omjeru to se dosljedno zbiva. Fašistu se ne može dobronamjerno opominjati. On to što drugi uzima riječ shvaća kao bezobrazan prekid. On je za um nedostupan budući da ga sagledava samo u popuštanju onih drugih.

Proturječje o gluposti pameti je nužno. Jer, građanski *ratio* mora za sebe tražiti univerzalnost, a ujedno se razvijati ka njezinom ograničavanju. Kao što u razmjeni svatko dobija svoje, a iz toga se ipak nada je socijalna nepravda, tako je i forma refleksije razmjembene privrede, vladajući um, pravedan, opći, pa ipak partikularistički, instrument privilegija u jednakosti. Fašist tomu umu podnosi račun. On otvoreno zastupa partikularno i razotkriva time *ratio* koji se bez prava ponosi svojom općošću, kao nešto što je i samo ograničeno. To što su onda odjednom pametni glupi, dokazuju umu vlastitu neumnost.

Ali, i fašist radi s proturječjem. Jer, građanski um zaista nije puko partikularan nego i opći, i njegova općost zahvaća fašizam iako ju on istovremeno niječe. Oni koji su u Njemačkoj došli na vlast bili su i pametniji i gluplji od liberala. Napredak ka novom poretku, nosili su uglavnom oni čija svijest nije mogla slijediti napredak, bankroteri, sektaši, lude. Oni su sigurni od pogrešaka sve dok njihova moć sprječava svaku konkurenciju. U konkurenciji država fašisti, međutim, nisu samo jednako sposobni za greške, nego čak osobinama kao što su kratkovidost, zagriženost, nepoznavanje ekonomijskih snaga, a prije svega zbog nesposobnosti da vide negativno i uključujući ga u procjenu cjelokupnog položaja, i subjektivno srljaju u katastrofu koju su zapravo uvijek očekivali.

DVA SVIJETA

U ovoj zemlji ne postoji nikakva razlika između privredne sudbine i samog čovjeka. Nitko nije ništa drugo do svoj posjed, prihod, položaj, šanse. Privredna karakterni maska i ono što je ispod toga u svijesti se ljudi, pa i onoga o kojem je riječ, poklapaju do posljednje pojedinosti. Svatko vrijedi onoliko koliko zarađuje, svatko zarađuje onoliko koliko vrijedi. Svatko ono što jest doživljuje u usponima i padovima svoje privredne egzistencije. On sebe ne poznaje kao nešto drugo. Ukoliko je materijalistička kritika društva nekada idealizmu suprotstavljala da svijest ne određuje bitak nego bitak svijest, da istinu o društvu ne treba tražiti u njegovim idealističkim predstavama o samom sebi nego i njegovoj privredi, utoliko je u međuvremenu suvremena samosvijest odbacila takav idealizam. Oni sada svoje vlastito jastvo prosuđuju po tržišnoj vrijednosti, a ono što jesu uče na temelju toga kakav je njihov usud u kapitalističkoj privredi. Njihova sudbina, ma kako bila tragična, za njih nije nešto vanjsko, oni je priznaju. Kinez koji se je opraštao,

»Tužnim je glasom govorio: prijatelju moj,
sreća na ovom svijetu nije mi bila mila.
Kud idem? Popet ću se u brda, tražeć'
mira za svoje usamljeno srce.«

I am a failure, kaže Amerikanac. – And that is that.

PRETVARANJE IDEJE U GOSPODSTVO

Ponekad iz najstarije egzotične povijesti iskaču tendencije najmlađe i najbliskije i postaju posebno razgovijetne zbog distancije.

U svojem objašnjenju uz Ică-Upanišade Deussen¹ ukazuje na to da je korak kojim je indijsko mišljenje tu nadišlo ranije sličan onome kojim je Isus po Matijinom evanđelju² nadišao Ivana Krstitelja, a stoici kinike. Primjedba je, doduše, historijski jednostrana, budući da beskompromisne ideje Ivana Krstitelja i kinika, ništa manje od nazora spram kojih oni prvi stihovi Ică-Upanišade predstavljaju napredak,³ mnogo prije nalikuju lijevim secesijskim strujanjima, otcijepljenim od moćnih klika i partija, nego glavnim linijama povijesnih kretanja iz kojih bi se tek nakon toga razgranale evropska filozofija, kršćanstvo i vedska religija puna snage. Stoga je u indijskim zbirkama, kako izvještava sam Deussen, uobičajeno da Ică-Upanišade zauzima prvo mjesto, dakle, nalazi se mnogo prije nego one koje navodno nadilazi. No, ipak se tog prvog komada o kojem je riječ drži nešto poput izdaje mladačkog radikalizma, revolucionarne opozicije spram vladajuće zbilje.

Korak prema organizaciono sposobnom vedantizmu, stoicizmu, kršćanstvu, sastoji se iz sudjelovanja u društvenoj zbilji, u izgradnji jedinstvenog teorijskog sistema. To se posređuje naukom da aktivna uloga u životu ne škodi dušev-

¹ Paul Deussen, *Sechzig Upanishad's des Veda*, Leipzig 1905, S. 524.

² II poglavlje, 17-19.

³ Prije svega, Brihadāranyaka-Upanishad 3, 5, I i 4, 4, 22. Deussen, navedeno djelo, S. 436-37. i 479-80.

nom spasu ukoliko se posjeduje pravilno usmjerenje. Kršćanstvo je do toga došlo, doduše, tek na pavlinskom stupnju. Ideja koja se distancira od postojećeg prelazi u religiju. Oni koji ne sklapaju kompromise bivaju osuđivani. Oni su »odustali od želje za djecom, od želje za posjedom, od želje za svijetom i putovali su okolo kao prosjaci. Jer želja za djecom je želja za posjedom, a želja za posjedom je želja za svijetom; i jedno i drugo jest isprazna želja«. Onaj tko tako govori možda, po mišljenju civilizatora govori istinito, ali ne ide ukorak s tijekom društvenog života. Stoga takvi postaju luđacima. Oni zaista nalikuju Ivanu Krstitelju. On »bijaše odjeven u devinu dlaku, s kožnim pojasom oko bokova; hranio se skakavcima i divljim medom«. »Kinici«, kaže Hegel, »imaju malo filozofijske naobrazbe i nisu došli do sistema, do znanosti; tek je posredstvom stoika nastala filozofijska disciplina.« Njihove nasljednike je nazvao »svinjskim, bezobraznim prosjacima«.

Beskompromisni o kojima povijest uopće obavještava nisu bili bez bilo koje vrsti sljedbeništva, inače ne bi ni imena doprla do suvremenosti. Oni su dali barem komad sustavnog nauka ili pravila ponašanja. Čak i one radikalnije Upanišade koje prva napada bile su stihovi i žrtveni izrijeci svećeničkih saveza,⁴ Ivan nije postao utemeljivačem religije, no ipak je osnovao red.⁵ Kinici su osnovali filozofijsku školu; njihov utemeljivač Antisten čak je zasnovao crte teorije države.⁶ Teorijski i praktički sistemi takvih autsajdera povijesti nisu, međutim, toliko strogi i centralizirani, od uspješnih se razlikuju malim dodatkom anarhije. Ideja i pojedinac im vrijede više nego uprava i kolektiv. Time izazivaju bijes. Gospodstveni čovjek Platon misli na kinike kada govori protiv izjednačava-

⁴ Navedeno djelo, 436.

⁵ Markovo evanđelje, I poglavlje, 6. stih.

⁶ *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, 2. Band, Werke, Band XIV, S. 159-60.

⁷ Navedeno djelo, 168.

⁸ Usp. Deussen, navedeno djelo, S. 373.

⁹ Usp. Eduard Meyer, *Ursprung und Anfänge des Christentums*, Stuttgart und Berlin 1921, Band I, S. 90.

¹⁰ Diogen Laertije, IV, 15.

nja kraljeve dužnosti s poslom običnog pastira i kada labavo organizirano čovječanstvo bez nacionalnih granica naziva svinjskom državom.¹¹ Beskompromisni su možda bili spremni na udruživanje i kooperaciju, no bili su, međutim, nespretni pri građenju hijerarhijske zgrade zatvorene prema dolje. Oni nisu ni svojom teorijom, kojoj je nedostajalo jedinstva i konsekvencije, niti svojom praksom, kojoj je nedostajalo udarno sažimanje, u vlastitom bitku reflektirali svijet kakav je zbiljski bio.

To je bila formalna diferencija između radikalnih i konformističkih pokreta u religiji i filozofiji, ona se nije sastojala iz izoliranog sadržaja. Nisu se, na primjer, nipošto razlikovali idejom askeze. Sekta asketa Gotame osvojila je azijski svijet. On je, naime, već za vrijeme svojeg života pokazivao veliki talent za organizaciju. Iako još nije, kao reformator Cankara, isključivao one niže od saopćavanja nauka,¹² on je ipak izričito priznavao ljudima posjed i ponosio se »sinovima plemeni-
tih rodova«, koji su stupali u njegov red, u kojem su parije »bile rijetke iznimke ili ih uopće nije ni bilo«.¹³ Sljedbenici su već odmah na početku bili raščlanjeni po brahmanskom uzoru.¹⁴ Nisu primani bogalji, bolesnici, razbojnici i mnogi drugi.¹⁵ Da li imaš, pitalo se odmah prilikom primanja, »gubu, skrofule, bijele prišteve, sušicu, padavicu? Jesi li čovjek? Jesi li muškarac? Da li si svoj vlastiti gospodar? Imaš li dugove? Nisi li u kraljevoj službi?«, itd. Sasvim u skladu s brutalnim indijskim patrijarhalizmom, prabudistički su redovi vrlo rijetko prihvatili žene kao sljedbenike. One su se morale podrediti muškarcima, ostajale su neprestano nepunoljetne.¹⁶ Čitav je red uživao naklonost vladajućih, odlično se svrstavao u indijski život.

¹¹ Usp. *Država*, 372; *Državnik*, 267. i dalje, i Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, Leipzig 1922, 2. Teil, 1. Abt., S. 325-26, Anm.

¹² Usp. Deussen, *Das System des Vedanta*, Leipzig, 1906, 2. Aufl., S. 63. ff.

¹³ Hermann Oldenberg, *Buddha*, Stuttgart und Berlin 1914. S. 174-75.

¹⁴ Usp. navedeno djelo, 386.

¹⁵ Navedeno djelo, 393-4.

¹⁶ Usp. navedeno djelo, 184. ff. i 424. ff.

Askeza i materijalizam, ove suprotnosti, na isti su način dvosmislene. Askeza kao odbijanje sudjelovanja u lošem postojećem poklapa se u susretu s potlačivanjem s materijalnim zahtjevima masa, kao što je obratno askeza kao sredstvo discipline, nametnuto klikama, namijenjena prilagođavanju na nepravdu. Materijalističko smještanje u postojećem, partikularni egoizam, oduvijek su bili povezani s odricanjem, a pogled negradanskog sanjara prelazi postojeće, materijalistički lebdi prema zemlji meda i mlijeka. U prvom je materijalizmu sačuvana askeza, a u pravoj askezi materijalizam. Povijest ovih starih religija i škola, poput povijesti modernih partija i revolucija, može poučavati o tomu da je cijena za preživljavanje praktično sudjelovanje, pretvaranje ideje u gospodstvo.

O TEORIJI DUHOVA

Freudova teorija da vjera u duhove izvire iz zlih pomisli živućih na račun umrlih, iz uspomene na stare želje za smrću, previše je jednostavna. Mržnja spram umrlih nije samo osjećaj krivnje nego i ljubomore. Onaj tko ostaje osjeća se napuštenim, on svoj bol zaračunava mrtvacu koji je uzrok bola. Na stupnjevima čovječanstva na kojima se smrt još neposredno pojavljivala kao nastavljanje egzistencije, napuštanje smrću djeluje nužno kao izdaja pa ni kod prosvijetljenih ova stara vjera obično nije sasvim nestala. Svijesti je neprimjereno da promišlja smrt kao apsolutno ništa, apsolutno ništa se ne misli. A kada se težina života opet obara na preživjelog, položaj mrtvaca mu se može ukazati poželjnijim. Način na koji mnogi rođaci pokojnika po smrti nanovo organiziraju svoj život, marljivi kult mrtvaca ili obratno, zaboravljanje racionalizirano kao takt, moderni su pandan slabostima koje nesublimirano i dalje bujaju u spiritizmu. Samo jeza pred uništenjem koja je postala sasvim svjesnim postavlja pravi odnos spram mrtvog: jedinstvo s njim, budući da smo poput njega žrtve istih prilika i istih razočaranih nada.

Pomućeni odnos spram mrtvih – to da ih zaboravljamo i balzamiramo – jedan je od simptoma za današnju bolest iskustva. Skoro bi se moglo reći da je zastario sam pojam ljudskog života kao jedinstva povijesti jednog čovjeka: život pojedinca definira se samo još njegovom suprotnošću, uništenjem, a izgubio je svaku jednoglasnost, svaki kontinuitet svjesnog pamćenja i nehotičnog sjećanja – svaki smisao. Individue se reduciraju na puki slijed točkovnih prisutnosti koje ne ostavljaju nikakav trag ili, štoviše: individue mrze taj

trag kao nešto iracionalno, suvišno, u doslovnom smislu nadideno. Kao što je sumnjiva svaka knjiga koja nije nedavno izašla, kao što pomisao na povijest izvan strukovnog pogona historijskih znanosti izaziva nervozu kod suvremenih tipova, tako ti tipovi i bjesne zbog onoga što je u čovjeku prošlo. To što je netko ranije bio i što je ranije doživio anulira se sada spram onoga što on sada jeste, što sada ima, za što ga u svakom slučaju upotrebljavaju. Savjet koji se prijeteći-dobronamjerno ponajprije daje emigrantima, neka zaborave sve što je bilo budući da se to ionako ne može transferirati i neka posredstvom brisanja predvremena svakako otpočnu novi život, želi samo nasilnim izriekom došljaku nametnuti ono što ovdašnji ionako već davno uče. Povijest se potiskuje i kod sebe i kod drugih iz straha da bi ona mogla podsjetiti na raspadanje vlastite egzistencije, raspadanje koje se i samo uglavnom sastoji iz potiskivanja povijesti. Ono što se događa sa svim osjećajima, preziranje onoga što nema tržišnu vrijednost, najoštrije pogađa ono iz čega se ne može izvući čak ni psihologijsko obnavljanje radne snage, žalost. Ona postaje brazgotinom civilizacije, asocijalnom sentimentalnošću koja razotkriva da još uvijek nije sasvim uspjelo zakleti ljude na carstvo svrha. Zato se žalost više iskrivljuje nego bilo što drugo, pretvara se u društvenu formalnost koju je lijepi leš ionako uvijek već značio za one koji su okrutjeli. U *funeral home-u* i krematoriju, gdje se mrtvac prerađuje u prenosivi pepeo, u neudobno vlasništvo, zaista je nesuvremeno popustiti svojim osjećajima, i ona djevojčica koja je, ponosno opisujući pogreb prve klase svoje bake dodala: »*a pity that daddy lost control*«, jer je taj otac prolio par suza, točno odražuje stanje stvari. Mrtvima se uistinu događa ono što je kod Židova starih važno kao najgore prokletstvo: neka te se nitko ne sjeća. Na mrtvima ljudi ispoljavaju svoj očaj zbog toga što su zaboravili na sebe same.

QUAND MEME

Ljudi su došli do nadilaženja vlastite težine, do proizvođenja materijalnih i duhovnih djela vanjskim pritiskom. U tomu ne griješe mislioci sve od Demokrita do Freuda. Otpor vanjske prirode, na koji se na kraju krajeva svodi pritisak, nastavlja se unutar društva kroz klase i od djetinjstva djeluje na svaku individuu kao tvrdoća bližnjih. Ljudi su meki ukoliko žele nešto od jačih, a odbojni čim slabiji nešto traži od njih. To je ključ za bit osobe u dosadašnjem društvu.

Zaključak do kojeg su došli konzervativci, da su strava i civilizacija nerazdvojno povezane, dobro je utemeljen. Što bi drugo moglo navesti ljude da se razviju tako da mogu pozitivno svladavati komplicirane nadražaje ukoliko to nije vlastiti razvoj prožet naporima koji se mora buditi vanjskim otporom? Najprije je otpor koji podstiče inkarniran u ocu, a kasnije dobija tisuću glava: učitelj, pretpostavljeni, kupac, konkurent, zastupnici socijalnih i državnih snaga. Njihova brutalnost stimulira individualnu spontanost.

Čini se poput sna da bi se u budućnosti mogla strogost dozirati, da bi se krvave kazne kojima su tisućljećima kroćeni ljudi mogle zamijeniti podizanjem sanatorija. Glumljena prinuda je nemoćna. Razvoj kulture odvijao se u znaku krvnika; u tomu su suglasni i Geneza, koja pripovijeda o izgonu iz raja, i *Soirées de Petersburg*. I rad i užitak su u znaku krvnika. Proturiječiti tomu znači suprotstavljati svakoј znanosti, svakoj logici. Ne može se dokinuti strah i očuvati civilizacija. Već ublaživanje strave predstavlja početak raspuštanja. Iz toga se mogu izvući različite konzekvencije: sve od obožavanja fašističkih barbarstava do traženja utočišta u krugovima pak-

programom, proizvod industrijalizacije i njezine reklame, prilagođuje se internacionalnim odnosima. To da li će građanin prihvatiti komunističku ili fašističku listu već se određuje po tomu da li mu više imponira Crvena armija, ili mu više imponiraju zapadne laboratorije. Postvarenje pomoću kojeg struktura moći, omogućena jedino pasivnošću masa, spram samih masa nastupa kao željezna zbilja postalo je tako gustim da je svaka spontanost, čak i puka predstava o istinskom stanju stvari nužno postala nastranom utopijom, zabludjelim sektaštvom. Privid se toliko koncentrirao da njegovo razotkrivanje objektivno poprima karakter halucinacije. Prihvatanje nekog programa nasuprot tomu znači izvršeno prilagođavanje prividu koji se skamenio u zbilju, prividu koji se tim prilagođavanjem beskraјno reproducira. Upravo stoga onoga tko dvoji osuđuju kao dezertera. Sve od Hamleta, za ljude novoga vijeka oklijevanje je bilo znak mišljenja i humanosti. Potraćeno je vrijeme ujedno i reprezentiralo i posredovalo razmak između individualnog i općeg, kao što je to u ekonomiji između potrošnje i proizvodnje činila cirkulacija. Danas pojedinci svoje programe dobijaju od moći već gotove, kao što potrošači dobijaju svoj automobil od prodajnih podružnica tvornice. Primjerenost realnosti, prilagođivanje moći, nije više rezultat dijalektičkog procesa između subjekta i realnosti, nego se neposredno proizvodi zupcima industrije. Zbivanje je događanje likvidacije, a ne dokidanje, negacija nije određena nego formalna. Razularení kolosi proizvodnje nisu nadišli individuu time što bi joj dali puno zadovoljenje, nego time što ju brišu kao subjekt. Upravo se u tomu sastoji njihova savršena racionalnost koja se poklapa s njihovim ludilom. Do kraja dovedena nesrazmjernost između kolektiva i pojedinca uništava napetost, ali nepomućeni sklad između nemoći i svemoći i sam je neposredovano proturječje, apsolutna suprotnost pomirenju.

Psihologijske determinante individue nisu, dakle, nestale zajedno s njom; one su oduvijek bile unutarljudske, agencije lažnog društva. No, karakterni tipovi nalaze sada svoje točno mjesto u gradbi pogona moći. U kalkulacijama su uzeti

u obzir i njihov koeficijent djelovanja i njihov koeficijent trvenja. Sam program je poput zupčanika. Sve što je u psihologijskom mehanizmu oduvijek bilo prinudno, neslobodno i iracionalno, precizno je u skladu s time. Reakcionarni program koji sadržava antisemitizam primjeren je destruktivno-konvencionalnom sindromu. Ti ljudi ne reagiraju izvorno protiv Židova, oni su stvorili porivno usmjerenje koje tim programom tek dobija adekvatni objekat za proganjanje. »Elementi antisemitizma« koji izviru iz iskustva, obesnaženi nestajanjem iskustva u programskom mišljenju, u programu se još jednom mobiliziraju. Kao elementi koji se već raspadaju oni stvaraju neoantisemitu nečistu savjest i time nezasitnost zla. Upravo zato što psihologija pojedinaca samu sebe i svoje sadržaje dobija samo još posredstvom društveno dobavljenih sintetičnih shema, suvremeni antisemitizam poprima ništavnu, nerazgovjetnu bit. Židovski posrednik pretvara se dokraja u đavolski lik tek u vrijeme kada ga zapravo više ni nema; to čini trijumf lakim, pa se antisemitski otac obitelji pretvara u odgovornosti oslobođenog promatrača nezaustavljive povijesne tendencije koji djeluje samo tamo gdje to traži njegova uloga namještenika partije ili tvornice ciklona. Uprava totalitarnih država, koja nesuvremene dijelove naroda predaje uništavanju, samo izvještava o već odavno donesenim ekonomijskim presudama. Pripadnici drugih odjeljenja u diobi rada mogu sve to promatrati s onom istom ravnodušnošću s kojom čitalac novina prati izvještaje o raščišćavanju na mjestu jučerašnje katastrofe. Osobnost zbog koje se ubijaju žrtve tako je već i sama davno izbrisana. Ljude koji kao Židovi potpadaju pod dekret treba tek iznalaziti zamršenim upitnicima, nakon što su se pod nivelirajućim pritiskom kasnoindustrijskog društva neprijateljske religije, koje su nekada konstituirale razliku pretvorile uspješnom asimilacijom u puka kulturna dobra. Same židovske mase nisu ništa dalje od programskog mišljenja nego što su to omladinski savezi neprijatelja. Fašistički antisemitizam mora takoreći tek izmisliti svoj objekt. Paranoja svoj cilj ne slijedi više na osnovi individualne povijesti bolesti progonitelja; pretvorena u društveni

egzistencijal, ona taj cilj mora, štoviše, sama postaviti u za-sljepljujuću svezu ratova i konjunktura prije nego što se suvremenici koji su psihologijski predestinirani za bolesnike mogu unutarnje i vanjski usmjeriti prema tom cilju.

To što se po svojoj tendenciji antisemitizam pojavljuje samo još kao stavka programa koja se može i zamijeniti, nepobitno utemeljuje nadu da će doći njegov kraj. Židovi biva-ju ubijani u vrijeme kada bi vođe mogle jednako lako obustaviti protužidovski stav kao što lako mogu prebaciti svoje sljedbeništvo sa jednog mjesta racionalizirane proizvodnje u drugo. Baza razvoja koja vodi do programskog mišljenja ionako se sastoji iz univerzalne redukcije svake specifične energije na jednu jedinu jednaku formu rada, od bojnog polja pa sve do studija. Do prijelaza iz takvih uvjeta u više ljudsko stanje ne može doći budući da se i s dobrim zbiva ono isto što se događa zlu. Sloboda iz progresivnog programa jednako je vanjska strukturama politike moći, koja je nužna posljedica progresivnih odluka, kao što je neprijateljstvo spram Židova nešto vanjsko hemijskom koncernu. Psihologijski humanije pojedince, doduše, privlači progresivni program, no sve proširenije nestajanje iskustva zahvaća i pristalice toga programa i pretvara ih u neprijatelje diferencije. Nije antisemitski tek antisemitski program, nego programski mentalitet uopće. Onaj bijes na diferenciju sadržan teleologijski u tom mentalitetu, kao mržnja ovladanih subjekata ovladavanja prirodom, jest spreman za napad na prirodnu manjinu i tamo gdje ti subjekti isprva prijete socijalnoj manjini. Društveno odgovornu elitu ionako je mogao teže fiksirati nego druge manjine. Ta elita u magli odnosa posjeda, vlasništva, raspolaganja i managementa uspješno izmiče teorijskom određenju. U ideologiji rase i zbilji klase podjednako se pojavljuje jedino još puko apstraktna diferencijacija spram većine. Napredni program stremlji, tako, nečemu što je lošije od njegova sadržaja, a sadržaj je fašističkog programa toliko ništavan da se kao nadomjestak boljega može održavati samo očajničkim naporima onih prevarenih. Njegova strava je strava očigledne pa ipak i dalje postojeće laži. Taj program ne dopušta nikakvu istinu

kojom bismo ga mogli mjeriti, no u neizmjerivosti njegovog besmisla istina negativno dolazi posve blizu, oni koji ne rasuđuju od nje su odvojeni samo punim napuštanjem mišljenja. Prosvjetiteljstvo koje ima moć nad samim sobom, koje se pretvara u silu, moglo bi probiti granice prosvjetiteljstva.

ZAPISI I NACRTI

PROTIV SVEZNALAŠTVA

Jedna od pouka hitlerijanskog vremena jest pouka o gluposti pametnog razmišljanja. Židovi su mnogobrojnim stručnjačkim argumentima poricali mogućnost Hitlerovog uspona još i onda kada je uspon bio očigledan poput dana. Sjećam se razgovora u kojem je neki nacionalekonomist nemogućnost uniformisanja Njemačke dokazivao pomoću interesa bavarskih pivovara. Pametni su smatrali da je na Zapadu fašizam nemoguć. Pametni su svuda svojom glupošću barbarima olakšavali posao. Upravo sudovi koji se orijentiraju, koji su dalekovidni, prognoze koje poživaju na statistici i iskustvu, tvrdnje koje počinju sa »Pa ja se u to valjda razumijem«, jesu neistinite, konačne i solidne izjave.

Hitler je bio protiv duha i neljudski. Postoji, međutim, i duh koji je neljudski: njegova je posebnost dobro orijentirana nadmoćnost.

Dodatak

To što pamet postaje glupošću leži u historijskoj tendenciji. Ono razumno, u smislu kojim se vodio još i Chamberlain kada je u vrijeme Godesberga Hitlerove zahtjeve nazvao *unreasonable*, označuje zapravo da valja čuvati ekvivalenciju davanja i uzimanja. Takav um oblikuje se u razmjenu. Svrhe valja postizati samo posredovano, tako reći preko tržišta, pomoću male prednosti koju moć uz poštivanje pravila igre koncesije može steći naspram koncesije. Pamet postaje suvišnom čim se moć pravila igre više ne sluša nego se prelazi

izravnom prisvajanju. Nestaje medij građanski tradicionalne književnosti, diskusija. Ni individue ne mogu više razgovarati i znaju za to: stoga su igru pretvorili u ozbiljnu i odgovornu instituciju, koja zahtijeva sve snage tako da ne dolazi ni do razgovora niti se dolazi do svijesti o šutnji. U velikom omjeru to se dosljedno zbiva. Fašistu se ne može dobronamjerno opominjati. On to što drugi uzima riječ shvaća kao bezobrazan prekid. On je za um nedostupan budući da ga sagledava samo u popuštanju onih drugih.

Proturječje o gluposti pameti je nužno. Jer, građanski *ratio* mora za sebe tražiti univerzalnost, a ujedno se razvijati ka njezinom ograničavanju. Kao što u razmjeni svatko dobija svoje, a iz toga se ipak nadaje socijalna nepravda, tako je i forma refleksije razmjenbene privrede, vladajući um, pravedan, opći, pa ipak partikularistički, instrument privilegija u jednakosti. Fašist tomu umu podnosi račun. On otvoreno zastupa partikularno i razotkriva time *ratio* koji se bez prava ponosi svojom općošću, kao nešto što je i samo ograničeno. To što su onda odjednom pametni glupi, dokazuju umu vlastitu neumnost.

Ali, i fašist radi s proturječjem. Jer, građanski um zaista nije puko partikularan nego i opći, i njegova općost zahvaća fašizam iako ju on istovremeno niječe. Oni koji su u Njemačkoj došli na vlast bili su i pametniji i gluplji od liberala. Napredak ka novom poretku, nosili su uglavnom oni čija svijest nije mogla slijediti napredak, bankroteri, sektaši, lude. Oni su sigurni od pogrešaka sve dok njihova moć spriječava svaku konkurenciju. U konkurenciji država fašisti, međutim, nisu samo jednako sposobni za greške, nego čak osobinama kao što su kratkovidost, zagriženost, nepoznavanje ekonomijskih snaga, a prije svega zbog nesposobnosti da vide negativno i uključe ga u procjenu cjelokupnog položaja, i subjektivno srljaju u katastrofu koju su zapravo uvijek očekivali.

DVA SVIJETA

U ovoj zemlji ne postoji nikakva razlika između privredne sudbine i samog čovjeka. Nitko nije ništa drugo do svoj posjed, prihod, položaj, šanse. Privredna karakterna maska i ono što je ispod toga u svijesti se ljudi, pa i onoga o kojem je riječ, poklapaju do posljednje pojedinosti. Svatko vrijedi onoliko koliko zarađuje, svatko zarađuje onoliko koliko vrijedi. Svatko ono što jest doživljuje u usponima i padovima svoje privredne egzistencije. On sebe ne poznaje kao nešto drugo. Ukoliko je materijalistička kritika društva nekada idealizmu suprotstavljala da svijest ne određuje bitak nego bitak svijest, da istinu o društvu ne treba tražiti u njegovim idealističkim predstavama o samom sebi nego i njegovoj privredi, utoliko je u međuvremenu suvremena samosvijest odbacila takav idealizam. Oni sada svoje vlastito jastvo prosuđuju po tržišnoj vrijednosti, a ono što jesu uče na temelju toga kakav je njihov usud u kapitalističkoj privredi. Njihova sudbina, ma kako bila tragična, za njih nije nešto vanjsko, oni je priznaju. Kinez koji se je opraštao,

»Tužnim je glasom govorio: prijatelju moj, sreća na ovom svijetu nije mi bila mila. Kud idem? Popet ću se u brda, tražeć' mira za svoje usamljeno srce.«

I am a failure, kaže Amerikanac. – And that is that.

PRETVARANJE IDEJE U GOSPODSTVO

Ponekad iz najstarije egzotične povijesti iskaču tendencije najmlađe i najbliskije i postaju posebno razgovijetne zbog distancije.

U svojem objašnjenju uz Içâ-Upaništade Deussen¹ ukazuje na to da je korak kojim je indijsko mišljenje tu nadišlo ranije sličan onome kojim je Isus po Matijinom evanđelju² nadišao Ivana Krstitelja, a stoici kinike. Primjedba je, doduše, historijski jednostrana, budući da beskompromisne ideje Ivana Krstitelja i kinika, ništa manje od nazora spram kojih oni prvi stihovi Içâ-Upaništade predstavljaju napredak,³ mnogo prije nalikuju lijevim secesijskim strujanjima, otcijepljenim od moćnih klika i partija, nego glavnim linijama povijesnih kretanja iz kojih bi se tek nakon toga razgranale evropska filozofija, kršćanstvo i vedska religija puna snage. Stoga je u indijskim zbirkama, kako izvještava sam Deussen, uobičajeno da Içâ-Upaništade zauzima prvo mjesto, dakle, nalazi se mnogo prije nego one koje navodno nadilazi. No, ipak se tog prvog komada o kojem je riječ drži nešto poput izdaje mladaćkog radikalizma, revolucionarne opozicije spram vladajuće zbilje.

Korak prema organizaciono sposobnom vedantizmu, stoicizmu, kršćanstvu, sastoji se iz sudjelovanja u društvenoj zbilji, u izgradnji jedinstvenog teorijskog sistema. To se posređuje naukom da aktivna uloga u životu ne škodi dušev-

¹ Paul Deussen, *Sechzig Upanishad's des Veda*, Leipzig 1905, S. 524.

² II poglavlje, 17-19.

³ Prije svega, Brihadâranyaka-Upanishad 3, 5, 1 i 4, 4, 22. Deussen, navedeno djelo, S. 436-37. i 479-80.

nom spasu ukoliko se posjeduje pravilno usmjerenje. Kršćanstvo je do toga došlo, doduše, tek na pavlinskom stupnju. Ideja koja se distancira od postojećeg prelazi u religiju. Oni koji ne sklapaju kompromise bivaju osuđivani. Oni su »odustali od želje za djecom, od želje za posjedom, od želje za svijetom i putovali su okolo kao prosjaci. Jer želja za djecom je želja za posjedom, a želja za posjedom je želja za svijetom; i jedno i drugo jest isprazna želja«. ⁴ Onaj tko tako govori možda, po mišljenju civilizatora govori istinito, ali ne ide ukorak s tijekom društvenog života. Stoga takvi postaju luđacima. Oni zaista nalikuju Ivanu Krstitelju. On »bijaše odjeven u devinu dlaku, s kožnim pojasom oko bokova; hranio se skakavcima i divljim medom«. ⁵ »Kinici«, kaže Hegel, »imaju malo filozofijske naobrazbe i nisu došli do sistema, do znanosti; tek je posredstvom stoika nastala filozofijska disciplina.« ⁶ Njihove nasljednike je nazvao »svinjskim, bezobraznim prosjacima«. ⁷

Beskompromisni o kojima povijest uopće obavještava nisu bili bez bilo koje vrsti sljedbeništva, inače ne bi ni imena doprla do suvremenosti. Oni su dali barem komad sustavnog nauka ili pravila ponašanja. Čak i one radikalnije Upaništade koje prva napada bile su stihovi i žrtveni izrijeci svećeničkih saveza, ⁸ Ivan nije postao utemeljivačem religije, no ipak je osnovao red. ⁹ Kinici su osnovali filozofijsku školu; njihov utemeljivač Antisten čak je zasnovao crte teorije države. ¹⁰ Teorijski i praktički sistemi takvih autsajdera povijesti nisu, međutim, toliko strogi i centralizirani, od uspješnih se razlikuju malim dodatkom anarhije. Ideja i pojedinac im vrijede više nego uprava i kolektiv. Time izazivaju bijes. Gospodstveni čovjek Platon misli na kinike kada govori protiv izjednačava-

⁴ Navedeno djelo, 436.

⁵ Markovo evanđelje, I poglavlje, 6. stih.

⁶ *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, 2. Band, Werke, Band XIV, S. 159-60.

⁷ Navedeno djelo, 168.

⁸ Usp. Deussen, navedeno djelo, S. 373.

⁹ Usp. Eduard Meyer, *Ursprung und Anfänge des Christentums*, Stuttgart und Berlin 1921, Band I, S. 90.

¹⁰ Diogen Laertije, IV, 15.

nja kraljeve dužnosti s poslom običnog pastira i kada labavo organizirano čovječanstvo bez nacionalnih granica naziva svinjskom državom.¹¹ Beskompromisni su možda bili spremni na udruživanje i kooperaciju, no bili su, međutim, nespretni pri građenju hijerarhijske zgrade zatvorene prema dolje. Oni nisu ni svojom teorijom, kojoj je nedostajalo jedinstva i konsekvencije, niti svojom praksom, kojoj je nedostajalo udarno sažimanje, u vlastitom bitku reflektirali svijet kakav je zbiljski bio.

To je bila formalna diferencija između radikalnih i konformističkih pokreta u religiji i filozofiji, ona se nije sastojala iz izoliranog sadržaja. Nisu se, na primjer, nipošto razlikovali idejom askeze. Sekta asketa Gotame osvojila je azijski svijet. On je, naime, već za vrijeme svojeg života pokazivao veliki talent za organizaciju. Iako još nije, kao reformator Cankara, isključivao one niže od saopćavanja nauka,¹² on je ipak izričito priznavao ljudima posjed i ponosio se »sinovima plemenitih rodova«, koji su stupali u njegov red, u kojem su parije »bile rijetke iznimke ili ih uopće nije ni bilo«.¹³ Sljedbenici su već odmah na početku bili raščlanjeni po brahmanskom uzoru.¹⁴ Nisu primani bogalji, bolesnici, razbojnici i mnogi drugi.¹⁵ Da li imaš, pitalo se odmah prilikom primanja, »gubu, skrofule, bijele prišteve, sušicu, padavicu? Jesi li čovjek? Jesi li muškarac? Da li si svoj vlastiti gospodar? Imaš li dugove? Nisi li u kraljevoj službi?«, itd. Sasvim u skladu s brutalnim indijskim patrijarhalizmom, prabudistički su redovi vrlo rijetko prihvatili žene kao sljedbenike. One su se morale podrediti muškarcima, ostajale su neprestano nepunoljetne.¹⁶ Čitav je red uživao naklonost vladajućih, odlično se svrstavao u indijski život.

¹¹ Usp. *Država*, 372; *Državnik*, 267. i dalje, i Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, Leipzig 1922, 2. Teil, 1. Abt., S. 325-26, Anm.

¹² Usp. Deussen, *Das System des Vedanta*, Leipzig, 1906, 2. Aufl., S. 63. ff.

¹³ Hermann Oldenberg, *Buddha*, Stuttgart und Berlin 1914. S. 174-75.

¹⁴ Usp. navedeno djelo, 386.

¹⁵ Navedeno djelo, 393-4.

¹⁶ Usp. navedeno djelo, 184. ff. i 424. ff.

Askeza i materijalizam, ove suprotnosti, na isti su način dvosmislene. Askeza kao odbijanje sudjelovanja u lošem postojećem poklapa se u susretu s potlačivanjem s materijalnim zahtjevima masa, kao što je obratno askeza kao sredstvo discipline, nametnuto klikama, namijenjena prilagođavanju na nepravdu. Materijalističko smještanje u postojećem, partikularni egoizam, oduvijek su bili povezani s odricanjem, a pogled negrađanskog sanjara prelazi postojeće, materijalistički lebdi prema zemlji meda i mlijeka. U prvom je materijalizmu sačuvana askeza, a u pravoj askezi materijalizam. Povijest ovih starih religija i škola, poput povijesti modernih partija i revolucija, može poučavati o tomu da je cijena za preživljavanje praktično sudjelovanje, pretvaranje ideje u gospodstvo.

O TEORIJI DUHOVA

Freudova teorija da vjera u duhove izvire iz zlih pomisli živućih na račun umrlih, iz uspomene na stare želje za smrću, previše je jednostavna. Mržnja spram umrlih nije samo osjećaj krivnje nego i ljubomore. Onaj tko ostaje osjeća se napuštenim, on svoj bol zaračunava mrtvacu koji je uzrok bola. Na stupnjevima čovječanstva na kojima se smrt još neposredno pojavljivala kao nastavljanje egzistencije, napuštanje smrću djeluje nužno kao izdaja pa ni kod prosvijetljenih ova stara vjera obično nije sasvim nestala. Svijesti je neprimjereno da promišlja smrt kao apsolutno ništa, apsolutno ništa se ne misli. A kada se težina života opet obara na preživjelog, položaj mrtvaca mu se može ukazati poželjnijim. Način na koji mnogi rođaci pokojnika po smrti nanovo organiziraju svoj život, marljivi kult mrtvaca ili obratno, zaboravljanje racionalizirano kao takt, moderni su pandan slabostima koje nesublimirano i dalje bujaju u spiritizmu. Samo jeza pred uništenjem koja je postala sasvim svjesnim postavlja pravi odnos spram mrtvog: jedinstvo s njim, budući da smo poput njega žrtve istih prilika i istih razočaranih nada.

Pomućeni odnos spram mrtvih – to da ih zaboravljamo i balzamiramo – jedan je od simptoma za današnju bolest iskustva. Skoro bi se moglo reći da je zastario sam pojam ljudskog života kao jedinstva povijesti jednog čovjeka: život pojedinca definira se samo još njegovom suprotnošću, uništenjem, a izgubio je svaku jednoglasnost, svaki kontinuitet svjesnog pamćenja i nehotičnog sjećanja – svaki smisao. Individue se reduciraju na puki slijed točkovnih prisutnosti koje ne ostavljaju nikakav trag ili, štoviše: individue mrze taj

trag kao nešto iracionalno, suvišno, u doslovnom smislu nadideno. Kao što je sumnjiva svaka knjiga koja nije nedavno izašla, kao što pomisao na povijest izvan strukovnog pogona historijskih znanosti izaziva nervozu kod suvremenih tipova, tako ti tipovi i bjesne zbog onoga što je u čovjeku prošlo. To što je netko ranije bio i što je ranije doživio anulira se sada spram onoga što on sada jeste, što sada ima, za što ga u svakom slučaju upotrebljavaju. Savjet koji se prijeteci-dobronamjerno ponajprije daje emigrantima, neka zaborave sve što je bilo budući da se to ionako ne može transferirati i neka posredstvom brisanja predvremena svakako otpočnu novi život, želi samo nasilnim izriekom došljaku nametnuti ono što ovdashnji ionako već davno uče. Povijest se potiskuje i kod sebe i kod drugih iz straha da bi ona mogla podsjetiti na raspadanje vlastite egzistencije, raspadanje koje se i samo uglavnom sastoji iz potiskivanja povijesti. Ono što se događa sa svim osjećajima, preziranje onoga što nema tržišnu vrijednost, najoštrije pogađa ono iz čega se ne može izvući čak ni psihologijsko obnavljanje radne snage, žalost. Ona postaje brazgotinom civilizacije, asocijalnom sentimentalnošću koja razotkriva da još uvijek nije sasvim uspjelo zakleti ljude na carstvo svrha. Zato se žalost više iskrivljuje nego bilo što drugo, pretvara se u društvenu formalnost koju je lijepi leš ionako uvijek već značio za one koji su okrutjeli. U *funeral home-u* i krematoriju, gdje se mrtvac prerađuje u prenosivi pepeo, u neudobno vlasništvo, zaista je nesuvremeno popustiti svojim osjećajima, i ona djevojčica koja je, ponosno opisujući pogreb prve klase svoje bake dodala: »*a pity that daddy lost control*«, jer je taj otac prolio par suza, točno odražuje stanje stvari. Mrtvima se uistinu događa ono što je kod Židova starih važno kao najgore prokletstvo: neka te se nitko ne sjeća. Na mrtvima ljudi ispoljavaju svoj očaj zbog toga što su zaboravili na sebe same.

QUAND MEME

Ljudi su došli do nadilaženja vlastite težine, do proizvodnja materijalnih i duhovnih djela vanjskim pritiskom. U tomu ne griješe mislioci sve od Demokrita do Freuda. Otpor vanjske prirode, na koji se na kraju krajeva svodi pritisak, nastavlja se unutar društva kroz klase i od djetinjstva djeluje na svaku individuu kao tvrdoća bližnjih. Ljudi su meki ukoliko žele nešto od jačih, a odbojni čim slabiji nešto traži od njih. To je ključ za bit osobe u dosadašnjem društvu.

Zaključak do kojeg su došli konzervativci, da su strava i civilizacija nerazdvojno povezane, dobro je utemeljen. Što bi drugo moglo navesti ljude da se razviju tako da mogu pozitivno svladavati komplicirane nadražaje ukoliko to nije vlastiti razvoj prožet naporima koji se mora buditi vanjskim otporom? Najprije je otpor koji podstiče inkarniran u ocu, a kasnije dobija tisuću glava: učitelj, pretpostavljeni, kupac, konkurent, zastupnici socijalnih i državnih snaga. Njihova brutalnost stimulira individualnu spontanost.

Čini se poput sna da bi se u budućnosti mogla strogost dozirati, da bi se krvave kazne kojima su tisućljećima kroćeni ljudi mogle zamijeniti podizanjem sanatorija. Glumljena priroda je nemoćna. Razvoj kulture odvijao se u znaku krvnika; u tomu su suglasni i Geneza, koja pripovijeda o izgonu iz raja, i *Soirées de Petersbourg*. I rad i užitak su u znaku krvnika. Proturiječiti tomu znači suprotstavljivanje svakoj znanosti, svakoj logici. Ne može se dokinuti strah i očuvati civilizacija. Već ublaživanje strave predstavlja početak raspuštanja. Iz toga se mogu izvući različite konzekvencije: sve od obožavanja fašističkih barbarstava do traženja utočišta u krugovima pak-

la. Postoji još jedna konzekvencija: suprotstaviti se logici ukoliko je protiv čovječanstva.

Psihologija životinja

Veliki pas stoji uz autoput. Pregazit će ga auto ukoliko s povjerenjem krene dalje. Njegov miroljubivi izraz svjedoči o tomu da je inače bolje čuvan, domaća životinja kojoj nitko ne čini ništa zla. No da li sinovi više buržoazije kojima se ne pričinjava nikakvo zlo imaju miroljubivi izraz? Nije se lošije brinulo o njima nego o psu koji će sada biti pregažen.

ZA VOLTAIREA

Tvoj je um jednostran, šapuće jednostrani um, ti si nepravedan prema moći. Ti si patetično, plačljivo, sarkastično, bučno rastrubio po svijetu sramotu tiranije; tajiš, međutim, ono dobro što je stvorila moć. To dobro nikada ne bi moglo egzistirati bez sigurnosti koju samo moć uspostavlja. Ljubav i život su se igrali pod okriljem moći, tu je i tvoja vlastita sreća istrgnuta neprijateljskoj prirodi. – To što navodi apologetika ujedno je i neistinito i istinito. Unatoč svim velikim djelima moći, upravo samo moć može počiniti nepravdu, budući da je nepravedan samo sud kojem slijedi izvršenje, a ne govor advokata koji se ne prihvaća. Taj govor sudjeluje u općoj nepravdi samo ukoliko i sam smjera potlačivanju i brani moć umjesto nemoći. – Ali moć, šapuće dalje jednostrani um, biva zastupana ljudima. Time što razotkrivaš moć zapravo kritiziraš njih. A slijedit će još mnogo gori. – Laž progovara istinito. Kada fašističke ubojice već čekaju, narod ne treba huškati na slabu vladu. No čak ni savez s manje brutalnom moći nema smisla konzekvenciju u prešućivanju infamija. Šansa da će dobra stvar trpjeti zbog denunciranja nepravde koja štiti od đavla oduvijek je bila manja od prednosti koju đavo dobija time što mu se prepušta, kao jedinom, denunciranje nepravde. Daleko je došlo društvo u kojem samo zlikovci govore istinu, a Goebbels održava sjećanje na linčovanje koje se veselo nastavlja. Predmet teorije nije dobro nego zlo. Ona pretpostavlja reprodukciju života u svaki put određenim oblicima. Sloboda je njezin element, a potlačivanje njezina tema. Tamo gdje jezik postaje apologetskim on je već korumpiran,

ona po svoj biti ne može biti ni neutralna niti praktična. – Zar ne možeš prikazati i dobre strane i objaviti ljubav kao princip umjesto beskonačne gorčine! – Postoji samo jedan izraz za istinu: misao koja nijeće nepravdu. Ukoliko isticanje dobrih strana nije dokinuto u negativnoj cjelini, ono veliča svoju vlastitu suprotnost: nasilje. Riječima mogu intrigirati, propagirati, sugerirati, to je potez kojim su kao sve djelovanja zapletene u zbilju, a laž shvaća samo taj potez. Ona insinuiru da je i protivljenje postojećemu u službi budućih moći, konkurirajućih birokracija i moćnika. U svojem bezimenom strahu laž može i hoće vidjeti samo ono što i sama jest. Ono što ulazi u njezin medij, jezik kao puki instrument, postaje identično s njome kao što se to događa stvarima u tami. No, ako je i istinito da nema nijedne riječi koja na kraju krajeva ne bi mogla poslužiti laži, ipak dobrota moći ne sija u laži, nego jedino u tvrdoći misli protiv moći. Legitimna zahvalnost onoga koji je ostao pošteđen sastoji se iz beskompromisne mržnje spram terora izvršenog i nad zadnjom kreaturom. Prizivanje sunca je idolopoklonstvo. Tek u pogledu na drvo opaljeno njegovom moći živi slutnja o veličanstvenosti dana koji svijet što ga obasjava ne mora ujedno i spaljivati.

KLASIFIKACIJA

Opći pojmovi, koje pojedinačne znanosti stvaraju na osnovi apstrakcije ili aksiomatski, podjednako predstavljaju materijal prikazivanja i imena za pojedinačno. Borba protiv općih pojmova je besmislena. Time, međutim, još nije riješeno kako stoji s dignitetom općeg. Ono što je zajedničko mnogim pojedinostima, ili što se u pojedinačnom stalno vraća, ne mora time nipošto biti stabilnije, vječnije, dublje od posebnog. Skala rodova nije time ujedno i skala značajnosti. Upravo je u tomu bila pogreška Eleata i svih koji su ih slijedili počev s Platonom i Aristotelom.

Svijet je jednokratn. Puko ponavljanje momenata koji se uvijek ponovo nameću kao isto više nalikuje uzaludnoj i prinudnoj litaniji nego spasonosnoj riječi. Klasifikacija je uvijek spoznaje, ne sama spoznaja, a spoznaja onda dokida klasifikaciju.

LAVINA

U suvremenosti nema više obrata. Preokret stvari uvijek je obrat spram boljeg. Kada je, međutim, u vremenima kao što su današnja nevolja najveća, otvara se nebo i baca vatrom na one koji su ionako izgubljeni.

Ono što se uobičajeno nazivalo socijalnim, političnim, kao prvo posreduje taj utisak. Naslovne strane dnevnih listova koje su se sretnim ženama i djeci nekada činile stranima i vulgarnima – novine su podsjećale na gostione i hvalisanje – sada su svojim masnim tiskom ušle u kuću kao zbiljska prijetnja. Naoružavanje, prekomorje, napetost na Sredozemlju i svi ti napuhani pojmovi konačno su budili istinski strah u ljudima, sve dok nije izbio prvi svjetski rat. Nakon toga je došla inflacija sa svojim sve vrtoglavijim brojkama. Kada se inflacija zaustavila, to opet nije bio preokret, nego je značilo još veću nesreću, racionalizaciju i odricanje. Kada su Hitlerovi birački brojevi počeli rasti, najprije skromno pa ipak postojano, bilo je već jasno da je to kretanje lavine. Brojke s izbora uopće su karakteristične za taj fenomen. Kada u predvečerje pretfašističkog dana izbora pristignu rezultati iz udaljenih krajeva, onda već osmina, šesnaestina glasova pokazuje konačni rezultat. Ukoliko deset ili dvadeset okružja *en masse* krene u jednom pravcu, neće biti drukčije ni s ostalih sto. Duh je već uniformiran. Bit svijeta je usklađena sa statističkim zakonom koji klasificira njegovu površinu.

U Njemačkoj je fašizam pobijedio uz grubo ksenofobnu, kulturni neprijateljsku, kolektivističku ideologiju. Sada, kada pustoši planetu, narodi se moraju boriti protiv njega, nema nikakvog izlaza. No, kada sve prođe, nad Evropom se

ne mora raširiti slobodarsko usmjerenje, njezine nacije mogu postati jednako ksenofobnima, neprijateljskima kulturi i pseudokolektivističkima kao što je to bio fašizam protiv kojeg su se morale braniti. Ni poraz fašizma ne mora nužno zaustaviti kretanje lavine.

Princip je liberalne filozofije bio princip i ovako i onako. U suvremenosti se čini da važi ili-ili, ali tako kao da je već oduvijek sve odlučeno u korist lošeg.

IZOLACIJA POSREDSTVOM PROMETA

To da sredstvo prometa izolira ne važi samo na duhovnom području. Ne samo da se lažljivi jezik spikera radija u mozgu učvršćuje kao slika jezika pa time priječi ljudima da međusobno razgovaraju, ne samo da nuđenje pepsi-cole naglasuje osvajanje kontinenata, ne samo da avetinjski model filmskih junaka stoji pred zagrljajem malodobnih pa čak i preljuba – napredak doslovno razdvaja ljude. Mali šalter na željezničkoj stanici ili u banci omogućavao je namješteniku da brblja s kolegama i s njima dijeli oskudnu tajnu; stakleni prozori modernih ureda, ogromne dvorane u kojima su zajedno smješteni bezbrojni namještenici pa ih i menadžeri i publika mogu lako kontrolirati, ne dopuštaju nikakve privatne razgovore ni idile. Čak i u uredima je sada platitelj poreza siguran da primaoci nadnica ne traće njegove pare gubeći vrijeme. Oni su u kolektivu izolirani. Prometna sredstva, međutim, i fizički razdvajaju ljude. Željeznicu su nadomjestili automobili. Zbog vlastitih kola poznanstva na putu bivaju ograničena na poluprijeteće *hitchhikere*. Ljudi putuju strogo izolirano na gumenim kotačima. Ali, zato se u svakim porodičnim kolima govori samo o onome što i u drugima; razgovor u obitelji reguliran je praktičkim interesom. Kao što svaka obitelj s određenim primanjem troši jednaki postotak na stan, kino, cigarete, sasvim kao što to propisuje statistika, tako su i teme shematizirane u skladu s klasom vozila. Kada se u nedjelju ili na putovanjima susreću u ugostiteljskim objektima čiji su meniji i prostorije međusobno identični na odgovarajućoj razini cijena, posjetioci nalaze da unatoč izolaciji sve više nalikuju jedni na druge. Komunikacija brine za izjednačivanje ljudi njihovim upojedinjenjem.

PRILOG KRITICI FILOZOFIJE POVIJESTI

Ljudski rod nije, kao što je bilo rečeno, zastranjenje prirodne povijesti, izopačenje ili popratni proizvod posredstvom hipertrofije organa mozga. To važi samo za um pojedinih individua i, možda, u kratkim razdobljima čak za pojedine zemlje u kojima je ekonomija puštala slobodnim prostor igre za takve individue. Mozak, ljudska inteligencija dovoljno je čvrsta za oblikovanje regularne epohe u povijesti zemlje. Ljudski je rod, uključujući njegove strojeve, kemikalije, organizacione snage – a zašto to ne bismo uračunavali u ljudski rod, kao što kod medvjeda vodimo računa o njegovim zubima budući da izvršuju istu svrhu a još bolje funkcioniraju – u ovoj epohi *ledernier cri* prilagođavanja. Ljudi nisu samo nadišli svoje neposredne prethodnike nego ih već i tako temeljito istrijebili kako to nije uradio nijedan drugi moderni species, pa ni mesožderski sauriji.

Naspram toga izgleda kao neka mušičavost ukoliko se svjetska povijest, kao što je to uradio Hegel, želi konstruirati s kategorijama kao što su sloboda i pravednost. Te kategorije zaista izviru od nastranih individua, od onih koji, gledano u cjelini, ne znače ništa osim što prolazno pomažu prilikom uvođenja društvenih stanja u kojima se stvara naročito veliki broj strojeva i kemikalija za jačanje roda i podređivanje drugih. U smislu ove ozbiljne povijesti sve su ideje, zabrane, religije, političke ispovijedi, zanimljive samo utoliko ukoliko povećavaju ili smanjuju prirodne šanse ljudskog roda na zemlji ili u svemiru. Oslobođanje građana iz nepravde feudalističke ili apsolutističke prošlosti služilo je posredstvom liberalizma oslobođenju mašinerije kao što emancipacija žene završava u

njezinom treniranju da postane vrst oružja. Duh ne donosi spas i sve dobro je svojim izvorom i opstankom spleteno u tu stravu. Serum koji liječnik daje bolesnom djetetu nastao je zahvaljujući napadu na kreaturu koja se ne može braniti. I u nježnoj riječi ljubavnika i u najsvetijim simbolima kršćanstva čuje se uživanje u mesu janjeta, a u tom uživanju osjeća se dvosmisleno poštivanje žrtvene životinje. Čak je i diferencirano razumijevanje za kuhinju, crkvu i kazalište konzekvencija rafinirane podjele rada koja ide i na račun prirode koja je unutarnja i prirode koja je vanjska ljudskom društvu. Povijesna funkcija kulture leži u povećanju te organizacije s povratnim djelovanjem. Stoga istinsko mišljenje koje se od toga odvaja, um u čistom obliku, poprima onaj potez ludila koji su oni koji ostaju uz zemlju uvijek primjećivali. Ukoliko bi um u čovječanstvu izvojevao odlučujuću pobjedu bila bi dovedena u pitanje nadmoćna pozicija roda. Teorija o zastranjenju bi na kraju krajeva ipak bila točna. Ali, čak je i ta teorija koja je cinično trebala služiti kritici antropocentrične filozofije povijesti i sama previše antropocentrična da bi bila u pravu. Um igra ulogu instrumenta prilagođavanja, a ne sredstva za umirenje, kao što se to ponekada čini zbog načina na koji ga individue upotrebljavaju. Njegova se lukavost sastoji u tomu da ljude pretvara u bestije koje sve dalje dopiru, a ne u postizanju identiteta subjekta i objekta.

Filozofijska bi konstrukcija svjetske povijesti trebala pokazati kako se unatoč svim zaobilaznim putevima i otporima konzekventna vladavina prirode sve više probija i sve više prožima sve unutarnje ljudsko. S tog bi stanovišta trebalo izvesti i forme privrede, vlasti, kulture. Misao o nadčovjeku može naći primjenu samo u smislu prelaska kvantitete u kvalitetu. Slično kao što se pilot, koji nekim dimnim plinom u samo nekoliko letova može i posljednje kontinente osloboditi posljednjih slobodnih životinja, za razliku od troglodita može nazvati nadčovjekom, može konačno nastati ljudska nadamfibija prema kojoj će današnji pilot biti nešto poput bezazlene laste. Pitanje je da li nakon čovjeka uopće može nastati istinski prirodNOPovijesni slijedeći viši rod. Jer, u vezi s an-

tropomorfizmom ima nešto istinito, naime, to da prirodna povijest takoreći nije računala sa sretnim pogotkom koji joj je s čovjekom uspio. Čini se da je njegova sposobnost za uništavanje tolika da će biti naravljena *tabula rasa* kada se ta vrst iscrpi. Ili će uništiti samu sebe ili će sa sobom povući i cjelokupnu faunu i floru Zemlje i ukoliko će Zemlja još biti dovoljno mlada, čitava će stvar – da variramo znameniti izriječ – morati biti nanovo započeta na mnogo dubljem stupnju.

Time što je filozofija povijesti humane ideje kao djelatne moći smjestila u povijest samu, a povijest privodila završetku u trijumfu ovih ideja, bila je lišena bezazlenosti koja je spadala u njezin sadržaj. Poruga da su se te ideje uvijek osramotile ukoliko ekonomija, to jest moć, nije bila uz njih, jest poruga svemu slabome, u njoj su se autori mimo svoje volje identificirali s potlačivanjem koje su htjeli dokinuti. U filozofiji povijesti ponavlja se ono što se zbilo u kršćanstvu: ono dobro što zapravo ostaje prepušteno patnji maskira se kao snaga koja određuje tijek povijesti i na kraju trijumfira. To dobro se obožava kao svjetski duh ili, pak, immanentni zakon. Time se, međutim, ne samo neposredno okreće povijest u njezinu suprotnost nego se iskrivljuje i sama ideja, ideja koja bi trebala razbiti nužnost, logički tijek povijesti. Opasnost zastranjenja je izbjegnuta. Nemoć se time što je shvaćena kao moć još jedanput zatajuje, takoreći briše iz sjećanja. Tako kršćanstvo, idealizam i materijalizam, koji po sebi sadrže i istinu, snose i krivnju za zločine počinjene u njihovo ime. Kao glasnici moći – pa bila to i dobra moć – postali su sami povijesne moći sposobne za organiziranje i kao takvi su odigrali svoju krvavu ulogu u zbiljskoj povijesti ljudskoga roda: ulogu instrumenata organizacije.

Budući da povijest kao korelat jedinstvene teorije, kao nešto što se može konstruirati, upravo nije ono što je dobro, nego upravo strava, tako je mišljenje uistinu negativni element. Nadanje u bolje prilike temelji se, ukoliko nije puka iluzija, manje u tvrđenju da su te prilike garantirane, trajne i konačne, a više upravo u nedostajanju respekta pred onim

što je usred opće patnje tako čvrsto utemeljeno. Beskonačno strpljenje, nježni poriv kreature spram svjetlosti i izraza koji se nikada ne gasi, ne propisuje, poput racionalističkih filozofija povijesti, neku određenu praksu kao spasonosnu, pa ni praksu nesuprotstavljanja. Prvo svjetlucanje uma koje se javlja u tom porivu i odražuje se u sjećajućem mišljenju ljudi i na svoj najsretniji dan nailazi na svoje neumitno proturječje: na usud koji um sam ne može preokrenuti.

SPOMENICI HUMANOSTI

Još uvijek je humanost bila više kod kuće u Francuskoj nego negdje drugdje. Ali, Francuzi nisu više znali za to. Ono što je pisalo u njihovim knjigama bila je ideologija koju je već svatko bio prozreo. Ono bolje je još imalo vlastitu odvojenu egzistenciju: u modulaciji glasa, u jezičkom obratu, u domišljatom kuhanju, postojanju bordela, pisoarima iz živog željeza. Već je, međutim, Blumova vlada najavila borbu protiv takvog poštivanja pojedinca, pa su čak i konzervativci učinili malo u prilog zaštiti spomenika takvog poštivanja.

IZ TEORIJE ZLOČINA

... I zločinac i kazna zatvora su građanski. U srednjem vijeku bacali su u tamnicu kneževsku djecu koja su simbolizirala nepoželjni prohtjev za nasljeđem. Zločinca su, međutim, mučili sve do smrti da bi se masi pučanstva nametnuo respekt spram poretka i zakona, budući da primjer strogosti i okrutnosti stroge i okrutne navodi na ljubav. Regularna kazna zatvora pretpostavlja rastuću potrebu radne snage. Ona građanski način opstanka odražuje kao patnju. Nizovi zatvorskih ćelija u modernom zatvoru predstavljaju monade u autentičnom Leibnizovom smislu. »Monade nikako nemaju prozora, kroz koje bi nešto u njih moglo ući ili iz njih izaći. Akcidenti se ne mogu odvojiti od supstancije niti lebdjeti izvan njih, kao što su to nekad činili osjetilni oblici skolastike. Stoga ni supstancija ni akcident ne mogu izvana ući u monadu.«¹ Ne postoji nikakav direktni učinak monada međusobno, do upravljanja i koordiniranja njihovog života dolazi posredstvom boga, to jest direkcije.² Apsolutna osamljenost, nasilno ponovno ukazivanje na vlastito jastvo čiji se čitav bitak sastoji u savladavanju materijala, u monotonom ritmu rada, kao avet okružuju egzistenciju čovjeka u modernom svijetu. Radikalna izolacija i radikalna redukcija na uvijek isto beznadno ništa identične su. Čovjek je u zatvoru virtualna slika građanskog tipa, on takvim u zbilji tek mora postati. Onima

¹ Leibniz, *La Monadologie*, Ed. Erdmann, Berlin 1840, parag. 7. p. 705. (Usp. naš prijevod u: Milan Kangrga, *Racionalistička filozofija* Matica hrvatska, Zagreb 1957, str. 266).

² Usp. navedeno djelo, parag. 51, p. 709 (naš prijevod, navedeno djelo, str. 276).

kojima to vani ne uspijeva to se unutra nameće u strašnoj čistoti. Racionalizacija egzistencije zatvorenika nužnošću da se zločinca odvoji od društva, ili čak njegovim poboljšanjem, ne pogada jezgru. Zatvorenici su slika dokraja domišljenog građanskog svijeta rada, slika koju na svijet postavlja mržnja ljudi spram onoga u što se moraju pretvoriti, kao zaštitni znak. Onaj tko je slab, zaostao, životinjski, mora kvalificirano patiti u poretku života što ga i drugi prihvaćaju bez ljubavi, introvertirano se nasilje zagriženo ponavlja na njemu. Zločinac kojem je u njegovom djelu bilo najvažnije samoodržanje uistinu ima slabije, labilnije jastvo, zločinac iz navike je debil.

Zatvorenici su bolesnici. Njihova slabost ih je dovela u situaciju koja je već načela tijelo i duh i uvijek ih ponovo oštećuje. Većina je već bila bolesna kada su djelo počinili: po svojoj konstituciji, po svojim prilikama. Drugi su djelovali kao što bi i svatko zdrav u jednakoj konstelaciji draži i motiva, imali su samo nesreću. Ostatak je bio više zao i okrutniji od većine slobodnih, bili su tako zli i okrutni u osobi kako su to fašistički gospodari svijeta po svojem položaju. Čin običnih zločinaca jest ograničen, osoban, neposredno destruktivan. Vjerojatno je da se živa supstancija koja je kod svih jednaka ni kod najkrajnijih djela ni u kakvom obliku ne bi mogla oduprijeti podjednako jakom pritisku tjelesnog sustava i individualne sudbine, sve od rođenja, koji su zločinca doveli do djela, vjerojatno je da bismo i ja i ti bez milosti uvida koju smo dobili posredstvom niza okolnosti djelovali poput zločinca koji je počinio ubojstvo. A sada kao zatvorenici samo su patnici, a kazna nad njima je nešto slijepo, otuđeno zbivanje, nesreća kao rak ili rušenje kuće. Zatvor znači venuti. To pokazuje i izraz lica zatvorenika, oprezni korak, zaobilazni način mišljenja. I zatvorenici i bolesnici mogu govoriti samo o svojoj bolesti.

Tamo gdje su kao u sadašnje vrijeme granice između respektabilnih i ilegalnih poduzeća objektivno neodredljive, prelaze ti oblici i psihologijski jedan u drugi. Sve dok su zločinci, međutim, još bili bolesnici, kao u devetnaestom stoljeću, zatvor je predstavljao izokretanje njihove slabosti. Snaga

da se izdvoji kao individua iz okolnog svijeta, a da ujedno stupi u vezu s njim posredstvom koncesioniranih formi općenja, zločincu je nedostajala. On je reprezentirao onu duboku tendenciju u svemu živom čije je nadilaženje znak svakog razvoja: tendenciju gubljenja u okolnom svijetu umjesto da mu se djelatno nametne, težnja da se opusti, da se ponovno stopi s prirodom. Freud je to nazvao porivom za smrću. Caillois *le mimétisme*.³ Ovisnost takve vrsti prožima sve što se suprotstavlja neumitnom napretku, od zločina koji ne može ići okolnim putem, preko aktualnijih formi rada, pa do sublimnog umjetničkog djela. Mekoća spram stvari bez koje nema umjetnosti nije toliko udaljena od grčevitog nasilja zločinca. Njegov je put obilježen onom istom nemoći da se kaže »ne« zbog koje malodobnica zapada u prostituciju. Kod zločinca negacija u sebi nema otpora. Civilizacija suprotstavlja čvrste zidine zatvora i radiona, svoj kameniti ideal, ovom razljevanju koje bez određene svijesti, bojažljivo i nemoćno čak i u svojim najbrutalnijim formama ujedno imitira i razdire tu nesmiljenu civilizaciju. Tako, kao što po Toquevilleu građanske republike u suprotnosti spram monarhija ne siluju tijelo, nego idu pravo na dušu, tako i kazne ovog poretka napadaju dušu. Njezini mučenici ne umiru više duge noći i dane razapeti na točak, nego propadaju duhovno, tiho kao nevidljiv primjer u velikim zgradama zatvora, koji se od ludnica razlikuju skoro samo po imenu.

Fašizam privlači i jedno i drugo. Koncentriranje zapovijedanja nad čitavom proizvodnjom vraća društvo opet na stupanj neposrednog gospodstva. Nestajanjem zaobilaznog puta preko tržišta unutar nacija nestaju i duhovna posredovanja, među njima i pravo. Mišljenje koje se razvilo u transakciji, kao rezultat egoizma koji je morao pregovarati, sasvim se pretvara u planiranje nasilnog prisvajanja. Kao čista bit njemačkog tvorničara istupa fašistički masovni ubojica, koji se od zločinca razlikuje samo po svojoj moći. Obilazni put postaje nepotreban. Civilno pravo koje je funkcioniralo

³ Usp. Caillois, *Le Mythe et l'Homme*, Paris 1938, p. 125. i dalje

još i dalje u svrhu reguliranja razmirica između poduzetnika koji su preživjeli u sjenci velike industrije, postalo je neke vrsti arbitražom, pravom nad nižima koje nije više, ma kako loše, uzimalo u obzir interese pogođenog, postalo je pukim terorom. Vlasništvo je, međutim, bilo definirano pravnom zaštitom koja sada nestaje. Monopol kao dovršeno privatno vlasništvo uništava taj pojam. Fašizam od državnog i društvenog ugovora, koji u općenju među moćima nadomješta tajnim dogovorima, ostavlja u unutrašnjosti samo još prinudu općosti koju njegove sluge dobrovoljno izvršuju na ostatku čovječanstva. U totalnoj se državi kazna i zločin likvidiraju kao praznovjerni ostaci, a golo istrebljivanje onih koji se suprotstavljaju, sigurno u svoj politički cilj, pod režimom zločinaca se širi Evropom. Zatvor se pored koncentracionog logora čini kao uspomena iz starog dobrog vremena, kao nekadašnji časopis inteligencije koji je, doduše, isto već izdao istinu, pored revije na sjajnom papiru čiji literarni sadržaj – pa makar to bila i priča o Michelangelu – više nego oglasi ispunjuje funkciju poslovnog izvještaja, znaka vlasti i reklame. Izolacija koja se nekada zatvorenicima nametala izvana u međuvremenu se čvrsto smjestila u meso i krv individua uopće. Njihova dobro trenirana duša i njihova sreća puste su poput zatvoreničke ćelije koju vlastodršci više ne trebaju buduću da su dobili radnu snagu čitavih nacija kao svoj plijen. Kazna zatvora u usporedbi s društvenom zbiljom sasvim je bližda.

LE PRIX DU PROGRES

U jednom nedavno pronađenom pismu francuskog fiziologa Pierrea Flourensa, koji se žalosno proslavio time što je u Francusku akademiju bio izabran u konkurenciji sa Victorom Hugoom, nalazi se neobični odlomak:

»Još uvijek se ne mogu odlučiti na to da se suglasim s upotrebom kloroforma u općoj praksi operacija. Kao što Vam je vjerojatno poznato, posvetio sam opsežne studije tom sredstvu i na temelju eksperimenata sa životinjama kao jedan od prvih opisao njegova svojstva. Moje skrupule temelje se na jednostavnoj činjenici da operacija s kloroformom, vjerojatno isto kao i druge poznate forme narkoze, predstavljaju varku. Sredstva djeluju samo na stanovite motorične i koordinacione centre i na rezidualnu sposobnost živčane supstance. Ona pod utjecajem kloroforma gubi značajan dio svoje osobine prihvatanja tragova utisaka, no nipošto ne gubi sposobnost doživljavanja. Moja promatranja naprotiv ukazuju na to da se u vezi s općim paraliziranjem inervacije bolovi osjećaju još jače nego u normalnom stanju. Zavaravanje publike nadaje se iz nesposobnosti bolesnika da se poslije izvršene operacije prisjeti zbivanja. Ukoliko bismo svojim bolesnicima rekli istinu, vjerojatno se nitko od njih ne bi odlučio za to sredstvo, dok sada, zbog naše šutnje, obično inzistiraju na njegovoj uporabi.

Ali, bez obzira na to što je jedina dobit sumnjiva dobit ispada sjećanja na vrijeme zahvata, čini mi se da to proširenje ove prakse krije još i drugu ozbiljnu opasnost. Uz rastuću površnost opće akademijske naobrazbe naših liječnika medicina može neograničenom uporabom ovog sredstva biti oh-

rabrena na to da bezbrižno poduzima sve teže i kompliciranije kirurške zahvate. Umjesto da se u službi napretka takvi eksperimenti izvode na životinjama, naši će bolesnici biti pokusne osobe koje ništa i ne slute. Može se zamisliti da će bolna uzbuđenja, koja po svojoj specifičnoj prirodi nadilaze sva poznata doživljavanja ove vrsti, dovesti kod bolesnika do trajnog psihičkog oštećenja ili će čak u samoj narkozi doći do neopisivo bolne smrti čija će posebnost biti zauvijek skrivena i rodacima i svijetu. Zar to ne bi bila previsoka cijena za napredak?»

Ukoliko je Flourens u svojem pismu u pravu, tamni bi putevi božanske vladavine svijetom bili barem jedanput opravdani. Životinja bi bila osvećena patnjom svojih krvnika: svaka operacija vivisekcija. Nastala bi sumnja da se spram ljudi, spram kreature uopće, ne odnosimo ništa drukčije nego spram samih sebe poslije izvršene operacije, slijepi smo spram muke. Prostor koji nas razdvaja od drugih za spoznaju znači isto kao i vrijeme između nas i patnji naše vlastite prošlosti; on je neprelazna zapreka. Perenirajuće gospodstvo nad prirodom, međutim, medicinska i vanmedicinska tehnika crpe svoju snagu iz takve zaslijepljenosti, tek zaboravom postaje moguće. Gubitak sjećanja kao transcendentalan uvjet znanosti. Svako postvarenje jest zaborav.

ISPRAZNO PLAŠENJE

Buljenje u zlo nešto je poput fascinacije. A time i nešto kao prešutno suglašavanje. Nečista socijalna savjest u svakom koji sudjeluje u nepravdi i mržnja spram ispunjenog života toliko su jaki da se u kritičnim situacijama kao imanentna osveta neposredno okreću protiv vlastitog interesa. U francuskim građanima postoji fatalno istrajanje koje ironično nalikuje na herojski ideal fašista: oni su se veselili trijumfu sebi sličnih, kakav se je izrazio u Hitlerovom usponu, čak iako je to njima samima prijetilo propašću, oni su čak svoju vlastitu propast uzimali kao dokaz pravednosti poretka koji su zastupali. Jedna predforma tog ponašanja je stav mnogih bogatih ljudi spram osiromašenja, čiju sliku prizivaju u racionalizaciji štedljivosti, to je njihova latentna sklonost, čak i dok se žilavo bore za svaku paru, da se u danom slučaju bez borbe odreknu čitavog svog posjeda ili ga neodgovorno stave na kocku. U fašizmu im uspijeva sinteza žudnje za vlašću i samomržnje, a isprazno plašenje uvijek je popraćeno gestom: tako sam sebi to uvijek i predstavljao.

INTERES ZA TIJELOM

Ispod poznate povijesti Evrope teče još i podzemna povijest. Ona se sastoji iz sudbine ljudskih instinkata i strasti koje je civilizacija potisnula i osakatila. Polazeći od fašističke suvremenosti, u kojoj skriveno dolazi na vidjelo, i manifestna se povijest pokazuje u svojoj svezi s onom noćnom stranom koja se u oficijelnoj legendi nacionalnih država, pa ni njihovih progresivnih kritičara, ne spominje.

Sakaćenje pogađa prije svega odnos spram tijela. Podjela rada kod koje uživanje dolazi na jednu a rad na drugu stranu takoreći je uklela sirovu snagu. Što su manje gospoda mogla opstati bez rada drugih, to nižim su proglašavali njihov rad. I rob i rad su zadobili stigmu. Kršćanstvo je hvalilo rad, ali ono je zato tek pravo ponižavalo meso kao izvor svega zla. Ono je u sporazumu s poganinom Machiavelijem svečano uvelo moderni građanski poredak po cijenu rada, koji je u Starom zavjetu ipak još bio opisan kao prokletstvo. Kod pustinjaških očeva, Doroteja, Mojsija razbojnika, priprostog Pavla i drugih siromašnih duhom rad je još neposredno služio ulasku u nebesko carstvo. Kod Luthera i Calvina je veza koja je povezivala rad i izbjavljenja bila već toliko složena da se reformatorsko tjeranje na rad čini naprosto ruganjem, kao da se čizmom gaji crv.

Kneževi i patriciji mogli su se mislima na dohotke koje su dobivali od radnih sati drugih tješiti zbog religiozne provalije koja se otvarala između njihovih zemaljskih dana i njihovog vječnog određenja. Iracionalnost dodjele milosti ostavljala im je otvorenom mogućnost izbjavljenja. Na onim drugima počiva, međutim, samo pojačani pritisak. Oni su ne-

jasno naslućivali da ponižavanje mesa posredstvom moći nije bilo ništa drugo nego ideologijski odraz potlačivanja čiji su bili predmet. Ono što se događalo robovima staroga vijeka doživljavale su žrtve sve do modernih kolonijalnih država: one su morale biti smatrane slabijima. Od prirode su postojale dvije rase, donja i gornja. Oslobođanje evropske individue zbilo se u svezi općeg kulturnog preokreta koji je utoliko dublje ukopavao rascjep unutar oslobođenih ukoliko je više popuštao vanjski, fizički pritisak. Izrabljivano tijelo je trebalo nižima važiti kao nešto loše, a duh, za koji su imali vrijeme oni drugi, kao nešto najviše. Tim je postupkom Evropa bila osposobljena za svoja najsublimnija kulturna dostignuća, ali slutnja o prevari koja se od početka može naslutiti ujedno je s kontrolom nad tijelom pojačala i grubu zlobu, ljubav i mržnju spram tijela koji su prožimali stoljećima mišljenja masa i koji dolaze do autentičnog izražaja u Lutherovom jeziku. U odnosu pojedinca spram tijela, i vlastitog i tuđeg, iracionalnost i nepravедnost gospodstva se vraća kao okrutnost koja je toliko udaljena od uvidavnog odnosa, od sretne refleksije, koliko je gospodstvo udaljeno od slobode. U Nietzscheovoj teoriji okrutnosti, a pogotovo kod Sadea, to je spoznato u čitavom opsegu, a u Freudovim naucima o narcizmu i porivu za smrću psihologijski interpretirano.

Istovremena ljubav i mržnja spram tijela prožima čitavu noviju kulturu. Tijelo se kao ono podređeno, porobljeno, još jednom ponizuje i udara, no ipak se žudi za njim kao za onim što je zabranjeno, postvareno, otuđeno. Tek kultura zna za tijelo kao za predmet koji se može posjedovati, tek se u njoj ono kao predmet, mrtva stvar, »*corpus*«, razlikuje od duha kao sažete moći i zapovijedanja. U samoponižavanju čovjeka u *corpus* priroda se sveti za to što ju je čovjek ponizio u predmet gospodstva, u sirovinu. Prinuda na okrutnost i destrukciju izvire iz organskog potiskivanja blizine spram tijela, slično kao što, po Freudovom genijalnom naslućivanju, dolazi do gnušanja onda kada s uspravnim hodom, s udaljenošću od zemlje biva organski potisnuto osjetilo mirisa koje mužjaka vuče menstruirajućoj ženki. U zapadnoj i, vjerojatno, u svakoj civilizaciji tjelesno je tabuirano, ono je predmet privlač-

nosti i odbojnosti. Kod gospodara Grčke i feudalizma odnos spram tijela bio je samo suuvjetovan osobnom spremnošću kao uvjetom njihovog gospodstva. Njegovano tijelo imalo je, naivno, svoj društveni cilj. *Kalos kagathos* bio je samo djelomično privid, djelomično je gimnazija spadala u realno održavanje vlastite moći, barem kao trening za gospodstveno držanje. Potpunim prelaženjem gospodstva u građansku formu posredovanu trgovinom i prometom, a pogotovu industrijom, dolazi do formalnog preokreta. Čovječanstvo se porobljuje gigantskom aparaturom, a ne mačem, iako ta aparatura na kraju krajeva opet proizvodi mačeve. Tako je nestao racionalni smisao uzdizanja muškog tijela; romantični pokušaji renesanse trupa u devetnaestom i dvadesetom stoljeću samo idealiziraju nešto mrtvo i izopačeno. Nietzsche, Gauguin, George, Klages spoznali su bezimenu glupost koja je rezultat napretka. Ali, došli su do krivog zaključka. Oni nisu denuncirali postojeću nepravdu, nego hvalili nekadašnju. Odvraćanje od mehanizacije postalo je ukrasom industrijske masovne kulture kojoj je ta plemenita gesta potrebna. Umjetnici su protiv svoje volje izgubljenu sliku jedinstva tijela i duše pripremili za reklamu. Veličanje vitalnih fenomena, od plavokose bestije do stanovnika južnih otoka, neumitno završava u sarong-filmu, u plakatima za vitaminske i kozmetičke preparate koji stvaraju mjesto za imanentni cilj reklame: mjesto za novi, veliki, lijepi, plemeniti tip ljudi: za Vođu i njegove odrede. Fašističke vođe opet uzimaju u ruke oruđe ubijanja, oni egzekutiraju svoje zarobljenike pištoljima i jahačkim bičem, ali ne na osnovi svoje nadmoćne snage, nego zato što im onaj gigantski aparat i njegovi istinski moćnici, koji to još uvijek ne rade sami, dobavljaju žrtve državnog rezona u podrumu glavnog zapovjedništva.

Trup se više ne može povratiti u drukčiji položaj. On ostaje lešina ma kako marljivo se trenirao. Transformacija u mrtvo, koja se naslućuje u imenu tijelo*, bila je dio pereniranja.

* U čitavom ovom odlomku dolazi do izražaja igra riječima što ju autori poduzimaju s riječima *Leib* i *Körper* koje su u njemačkom govornom jeziku više-manje istoznačne, a u našem jeziku tu razliku nije moguće precizno izraziti. – (Op. prev.)

jućeg procesa koji je prirodu pretvorio u tvar i materiju. Dostignuća civilizacije su proizvod sublimacije, one stečene ljubavi-mržnje protiv tijela i zemlje od kojih je gospodstvo odvojilo sve ljude. U medicini postaje produktivnom duhovna reakcija na otjelovljavanje ljudi, a u tehnici reakcija na postvarivanje čitave prirode. U ubojici, međutim, u koljaču, u životinjskim silnicima koje legalni i ilegalni, mali i veliki moćnici upotrebljavaju kao svoje prikrivene glasnike, u nasilnim ljudinama koje su odmah spremne kada nekoga valja srediti, u onima koji linčuju i koji su članovi klanova, u jakim prijateljima koji se odmah dižu kada se netko izvlači, u strašnim spodobama koje se laćaju svakog kojeg je napustila zaštitnička ruka moći, a izgubio je novac i položaj, u svim tim vukodlacima koji postoje u tami povijesti i održavaju strah bez kojeg nema vlasti, u svima njima je ljubav i mržnja protiv tijela gruba i neposredna, oni oskvrnjuju sve čega se dotiču, oni uništavaju sve što vide u svjetlu i to uništenje je osveta zbog postvarenja, oni slijepim bijesom na živom objektu ponavljaju ono što više ne mogu promijeniti: rascjep života u duh i njegov predmet. Čovjek ih neodoljivo privlači, žele ga reducirati na tijelo, ništa ne smije živjeti. Takvo neprijateljstvo onih nižih protiv bijednog života s kojim homoseksualno i paranoički dolaze u vezu ubojstvom, oni gore, i svjetovni i duhovni, nekoć su brižljivo gajili i čuvali, to je neprijateljstvo oduvijek nepogrešivi instrument vlasti. Neprijateljstvo porobljenih spram života nepresušni je izvor historijske snage povijesne noćne sfere. Čak je i puritanski eksces, pijančevanje, očajnička osveta života.

Ljubav spram prirode i sudbine u totalitarnoj propagandi samo je tanka reakciona tvorevina vezanosti uz tijelo, neuspjele civilizacije. Tijela se nije moguće riješiti pa se hvali tamo gdje se ne smije udarati. »Tragični« pogled na svijet fašista momačko je veče realne krvave svadbe. Oni koji su tamo preko hvalili tijelo, gimnastičari i vježbači oduvijek su imali najbliži afinitet spram ubijanja, kao ljubitelj prirode spram lova. Oni tijelo vide kao pokretni mehanizam, dijelove i zglobove, a meso kao prevlaku kostiju. Oni s tijelom postu-

paju, pokreću udove kao da su već otrgnuti. U židovskoj tradiciji je posredovana bojazan pred time da se čovjeka mjeri metrom, jer se mjere mrtvi – za lijes. To se upravo dopada manipulatorima tijela. Oni, a da i ne znaju, premjeravaju druge pogledom pogrebnika. Oni se izdaju kada izgovaraju rezultat: ljude nazivaju dugima, kratkima, debelima i teškima. Zanima ih bolest, prilikom jela već otkrivaju smrt susjeda za stolom, a njihov je interes samo tanko racionaliziran brigom za zdravlje. Jezik ide u stopu s njima. On je šetnju promijenio u kretanje, a hranu u kalorije, slično kao što se živa šuma u engleskom i francuskom svakodnevnom jeziku naziva drvom. Društvo smanjuje smrtnost, a život se time pretvara u kemijski proces.

U đavolskom ponižavanju zatvorenika u koncentracijskom logoru, koje moderni krvnik bez racionalnog smisla dodaje mučeničkoj smrti, javlja se nesublimirana pa ipak potisnuta pobuna prezrene prirode. Ona punom gnusnošću pogada mučenika ljubavi, navodnog seksualnog zločinca i libertina, jer spol je nereducirano tijelo, izraz, ono za čime svatko potajno žudi. U slobodnoj seksualnosti ubojica se plaši izgubljene neposrednosti, izvornog jedinstva u kojem više ne može egzistirati. Ona je ono mrtvo što je uskrsnulo i živi. Ubojica izjednačuje sve time što ga pretvara u ništa, budući da mora ugušiti jedinstvo u sebi. Žrtva za njega predstavlja život koji je nadišao podjelu, treba ju slomiti, a svemir treba biti samo prašina i apstraktna moć.

MASOVNO DRUŠTVO

Uz kulturu zvijezda ide kao dopuna prominentnosti društveni mehanizam koji izjednačuje sve što pada u oko, zvijezde su samo krojački uzorci za konfekciju svjetskih razmjera i za škare jurističke i ekonomijske pravednosti kojima se skidaju još i posljednje niti.

Dodatak

Mnjenje da se niveliranju i standardiziranju ljudi na drugoj strani suprotstavlja povećanje individualnosti u takozvanim vodećim osobama u skladu s njihovom moći jest pogrešno i dio ideologije. Današnji fašistički gospodari nisu nadljudi nego funkcije svojeg vlastitog reklamnog aparata, stjecišta identičnih načina reagiranja bezbrojnih drugih. Kada u psihologiji današnjih masa vođa ne predstavlja više oca, nego kolektivnu i neizmjereno povećanu projekciju nemoćnog jastva svakog pojedinca, tada tomu zaista odgovaraju likovi današnjih vođa. Oni ne izgledaju slučajno kao frizeri, provincijski glumci i novinarčići. Dio njihovog moralnog djelovanja sastoji se upravo u tomu da su po sebi promatrano nemoćni, da liče na svakog drugog, da tako u zamjeni otjelovljuju čitavo obilje moći, a da nisu ništa drugo do prazna mjesta na koja je moć upravo pala. Oni nisu iznimka raspadanja individualnosti, nego ta raspadnuta individualnost u njima trijumfira i biva takoreći nagrađena za svoje raspadanje. Vođe su se do kraja pretvorile u ono što su pomalo bile već u čitavoj građanskoj eri, one glume vođe. Razmak između Bismarckove i

Hitlerove individualnosti nije ništa manji nego razmak između proze njegovih misli i sjećanja i iznakaženog jezika *Mein Kampf-a*. U borbi protiv fašizma nije najvažnije da se napuhane slike vođa svedu na mjeru njihove ništavnosti. Chaplinov je film barem u sličnosti između brice iz ghetta i diktatora pogodio nešto bitno.

PROTURJEČJA

Moral kao sustav sa temeljnim i izvedenim postavkama, željeznom zaključenošću, sigurnom primjenjivošću na svaku moralnu dilemu – to je ono što se traži od filozofa. U pravilu, oni su to očekivanje zadovoljavali. Čak i kada nisu postavili nikakav praktični sustav, nikakvu razvijenu kazuistiku, oni su ipak iz teorijskog sustava izveli bar poslušnost vlastima. Uglavnom su još jednom utemeljili čitavu skalu vrijednosti koje je javna praksa već sankcionirala, pomoću svih prednosti diferencirane logike, uvida i evidencije. »Poštujte bogove posredstvom baštinjene domaće religije«, govori Epikur¹, a i Hegel to poslije ponavlja. Od onoga tko oklijeva pred takvim stavom još se energičnije zahtijeva opći princip. Kada mišljenje ne sankcionira samo još jedanput vladajuće propise, mora nastupati još samosvjesnije, univerzalnije, autoritativnije nego kada samo opravdava ono što ionako važi. Vladajuću moć smatraš nepravednom, zar, dakle, želiš da ne bude više nikakve moći nego puki kaos? Ti kritiziraš uniformiranje života i napredak? Zar želiš da navečer palimo svijeće i da nam gradovi smrde na otpatke kao u srednjem vijeku? Ne voliš klaonice pa želiš da društvo jede samo sirovo povrće? Pozitivan odgovor na ta pitanja, ma kako apsurdan bio, nailazi na odjek. Politički anarhizam, kulturna reakcija umjetničkog obrta, radikalno vegetarijanstvo imaju reklamnu snagu. Nauk samo mora biti opći, samosvjestan, univerzalan i imperativan. Pokušaj da se izbjegne ovo ili–ili, nepovjerenje spram apstraktnog principa, izvjesnost bez doktrine nesnosni su.

¹ Die Nachsokratiher. (Herausgegeben von Wilhelm Nestle), Jena, 1923, Band I, 72a, S. 195.

Dvoje mladih ljudi razgovara:

A. Ne želiš postati liječnikom?

B. Liječnici po profesiji imaju mnogo posla s umirućima, a to otvrđuje. Kod razvijene institucionalizacije liječnik osim toga nasuprot bolesnika zastupa pogon i njegovu hijerarhiju. Često dolazi u iskušenje da nastupa kao upravnik smrti. On se pretvara u agenta velikog pogona i prihvaća njegov odnos spram potrošača. Radi li se kod toga o automobilima, to nije tako strašno, no ukoliko je dobro kojim se upravlja život, a potrošači oni koji pate, nastaje situacija u kojoj se ne želim naći. Poziv kućnog liječnika je bio možda bezazleniji, ali on propada.

A. Ti, dakle, misliš da liječnika ne treba ni biti ili da se trebaju vratiti stari nadriliječnici?

B. To nisam rekao. Plašim se samo toga da i sam postanem liječnik, naročito takozvani primarijus sa zapovjedničkom vlašću u masovnoj bolnici. Unatoč svemu, mislim da je naravno bolje da postoje bolnice i liječnici nego da se bolesnici prepuštaju propadanju. Ja ne želim biti ni javni tužilac, pa mi se slobodan put za grabežne ubojice čini većim zlom od postojanja ceha koji ih šalje u zatvor. Pravo je razumno. Ja nisam protiv uma, želim samo razabrati oblik koji je um poprimio.

A. Ti si u proturječju sa samim sobom. I sam neprestano koristiš ono što ti pružaju liječnici i suci. Jednako si kriv kao i oni. Samo što se ne želiš opterećivati njihovim poslom. Tvoja vlastita egzistencija pretpostavlja princip koji želiš izbjeći.

B. To ne niječem ali proturječje je nužno. Ono je odgovor na objektivna proturječja društva. U podjeli rada koja je tako diferencirana kao danas, na jednom mjestu se smije pokazivati i strava koju izaziva krivica svih. Ukoliko se ta strava proširi, ukoliko nje postane svjestan samo mali dio ljudi, zatvori i ludnice mogu možda postati više ljudski, a sudovi na kraju krajeva nepotrebni. Ali to uopće nije razlog zašto želim postati piscem. Želim samo steći više jasnoće o strašnom stanju u kojem se sve nalazi.

A. No, kada bi svi mislili poput tebe i nitko ne bi htio zaprljati ruke, ne bi bilo ni liječnika ni sudaca i svijet bi izgledao još gore.

B. Upravo to mi se čini upitnim, jer kada bi svi mislili poput mene, ne bi se, nadam se, smanjila samo sredstva protiv zla nego i zlo samo. Čovječanstvo ima još i druge mogućnosti. Nisam čitavo čovječanstvo i svojim se mislima ne mogu tek tako postaviti na njegovo mjesto. Moralni propis po kojem bi trebalo da svaki moj čin može važiti kao opća maksima vrlo je problematičan. On preskače povijest. Zašto bi moj otpor pred time da postanem liječnik bio ekvivalentan nazoru da liječnika ne treba biti? U zbilji ima toliko mnogo ljudi koji mogu postati dobri liječnici i nemaju samo jednu šansu da to i postanu. Ja im se divim ukoliko se moralno ponašaju u granicama koje se danas tom pozivu nameću. Možda će čak doprinijeti tomu da se ono loše što sam ti opisao smanji, a možda će ga povećati unatoč stručnoj spretnosti i moralnosti. Moja egzistencija, kakvu zamišljam, moja strava i volja za spoznajom čine mi se jednako opravdanim kao i poziv liječnika, iako nikome ne mogu neposredno pomoći.

A. Kada bi, međutim, znao da ćeš liječničkim studijem jednom moći pomoći nekoj voljenoj osobi koja će bez toga propasti, zar ne bi odmah započeo studiranje?

B. Vjerojatno, no, zar ne vidiš da te je tvoja sklonost neumitnoj konzekventnosti dovela do apsurdnog primjera, dok sam ja svojom nepraktičnom tvrdoglavošću ostao u granicama zdravog razuma.

Taj se razgovor ponavlja svuda gdje netko u susretu s praksom ne želi napustiti mišljenje. Logika i dosljednost su uvijek na suprotnoj strani. Onaj tko je protiv vivisekcije ne bi smio više ni disati jer bi time mogao uništiti bacil. Logika služi napretku i reakciji, u svakom slučaju realnosti. No, u vrijeme odgoja radikalno primjerenog zbilji razgovori su postali rjeđi, a neurotični partner B. treba natčovječnu snagu da ne postane zdravim.

ŽIGOSAN

U godinama između 40 i 50 ljudi imaju dosta često čudno iskustvo. Oni otkrivaju da većina onih s kojima su zajedno odrasli i zadržali kontakt pokazuju smetnje u navikama i svijesti. Jedan toliko popušta u radu da mu posao propada, drugi razara svoj brak a da krivnja nije na ženi, treći utajuje. No, i oni kod kojih ne dolazi do presudnih događaja nose znakove dekompozicije. Razgovor s njima postaje plitkim, hvalisavim, zbrčkanim. Dok je onaj tko stari ranije i od drugih dobijao duhovni elan, čini se da je sada on jedini koji dobrovoljno pokazuje nekakav stvarni interes.

Na početku naginje tomu da razvoj svojih vršnjaka smatra nemilim slučajem. Upravo oni su krenuli na lošije. Možda je to ta generacija ili njihova posebna vanjska sudbina. Konačno otkriva da mu je taj osjećaj poznat iz neke druge sveze: iz aspekta mladosti spram odraslih. Nije li nekoč bio uvjeren da kod ovog ili onog učitelja, kod stričeva ili teta, prijatelja roditelja, a kasnije kod profesora na univerzitetu ili šefa šegrta nešto nije u redu! Ili to da su imali neki smiješno ludi potez ili da je njihova prisutnost bila posebno dosadna, pusta, razočarajuća.

Tada nije mnogo razmišljao, prihvaćao je inferiornost odraslih kao prirodnu činjenicu. Sada mu se potvrđuje: u danim uvjetima izvršavanje puke egzistencije uz očuvanje pojedinih sposobnosti, tehničkih ili intelektualnih, već u muževnoj dobi dovodi do kretenizma. Ni kozmopolitski pojedinci nisu iznimka. Tako je kao da je čovjek za kaznu za to što je izdao nadanja svoje mladosti i srastao sa svijetom i pao u preuranjeno propadanje.

Dodatak

Današnje nas propadanje individualnosti ne naučava samo da tu kategoriju valja razumjeti historijski nego budi i sumnju u njezinu pozitivnu bit. Nepravda koja se individui događa u razdoblju je konkurencije bila njezin vlastiti princip. To se ne odnosi, međutim, samo na funkciju pojedinca i njegovih partikularnih interesa u društvu nego i na unutarnji sastav individualnosti. Tendencija emancipacije odvijala se u njezinom znaku, ali individualnost je ujedno i rezultat upravo onih mehanizama od kojih čovječanstvo valja emancipirati. U samostalnosti i neusporedivosti individue kristalizira se otpor protiv slijepe, zatamljujuće moći iracionalne cjeline. Ali, taj je otpor historijski bio moguć samo zbog sljepoće i iracionalnosti one samostalne i neusporedive individue. Obrnuto, međutim, ostaje ono što se kao partikularno bezuvjetno suprotstavlja cjelini, loše i neprovidno spleteno u postojeće. Radikalno individualne, nerazriješene osobine jednog čovjeka uvijek su ujedno i jedno i drugo, i ono što je ostalo ne sasvim zahvaćeno vladajućim sistemom, što je sretno preživjelo, a ožiljci osakaćenja, posljedice sistema. U tim se osobinama naglašeno ponavljaju temeljne odrednice sistema: u škrtosti, na primjer, čvrsto vlasništvo, u umišljenoj bolesti samoodržanje lišeno refleksije. Time što se pomoću takvih osobina individua pokušava grčevito održati protiv prinude prirode i društva, bolesti i stečaja, te osobine nužno poprimaju prinudni karakter. U svojoj najunutarnjijoj ćeliji individua nailazi na onu istu moć od koje bježi. To pretvara njezin bijeg u beznadni hir. Komedije Molièrea i Daumierovi crteži pokazuju mnogo ovog prokletstva individuacije; nacionalsocijalisti, međutim, koji individuu dokidaju, naslađuju se tim prokletstvom i etabliraju Spitzwega kao svojeg klasičnog slikara.

Otvrdnuta individua predstavlja ono bolje samo spram otvrdnutog društva, a ne apsolutno. Ona održava pri životu stid zbog toga što kolektiv uvijek nanovo nanosi pojedincu i

što se dopunjuje kada uopće više nema pojedinaca. Sljedbenici bez vlastitog jastva današnjeg vremena konzekvencija su melankoličnog apotekara, uzgajivača ruža i političkog bogalja jučerašnjeg svijeta.

FILOZOFIJA I PODJELA RADA

Mjesto znanosti u društvenoj podjeli rada može se lako spoznati. Znanost treba skupiti činjenice i funkcionalne sveze činjenica u što je moguće većoj kvantiteti. Poredak u skladištu mora biti pregledan. On mora različitim industrijama omogućavati da željenu intelektualnu robu odmah nađu u željenoj opremi. Skupljanje se umnogome provodi u skladu sa određenim industrijskim narudžbama.

I historijska djela moraju donijeti materijal. Mogućnosti njegovog korištenja ne treba tražiti neposredno u industriji, nego posredno u upravi. Kao što je već Machiavelli pisao za potrebe kneževa i republika, tako se danas radi za ekonomijske i političke komitete. Historijska forma je pri tomu, doduše, počela smetati, bolje je ukoliko se historijski materijal odmah svrsta u skladu s određenim upravnim zadatkom: manipulacijom cijena robe ili raspoloženja masa. Pored uprava i industrijskih konzorcija, kao interesenti nastupaju i sindikati i partije.

Oficijelna filozofija služi znanosti koja tako funkcioni-
ra. Ona treba, kao neka vrst taylorizma duha, poboljšati njegove metode produkcije, racionalizirati skupljanje znanja, spriječiti rasipanje intelektualne energije. Ona ima u podjeli rada svoje mjesto kao i kemija ili bakteriologija. Ona nekoliko filozofijskih ostataka koji vraćaju natrag obožavanju boga u srednjem vijeku i zrenju vječnih bitnosti na svjetovnim se univerzitetima još nekako trpi budući da su tako reakcionarni. Razmnožavaju se još i pojedini historičari filozofije koji neumorno predaju Platona i Descartesa dodajući da su zastarjeli. Njima se ponegdje pridružuje pokojni veteran senzualizma ili baždareni personalist. Oni s polja znanosti čupaju dijalektički korov koji bi se inače razrastao.

U suprotnosti spram svojih upravljača, filozofija, među ostalim, znači ono mišljenje koje ne kapitulira pred vladajućom podjelom rada i ne dopušta da mu ona propisuje njegove zadatke. Ono postojeće ne siluje ljude samo fizičkim nasiljem i materijalnim interesima nego i nadmoćnom sugestijom. Filozofija nije sinteza, temeljna znanost ili obuhvatna znanost, nego napor da se izbjegne sugestija, riješenost na intelektualnu i zbiljsku slobodu.

Podjela rada koja se razvila pod gospodstvom zato se nipošto ne ignorira. Filozofija u njoj samo otkriva laž njezine neizbježnosti. Time što ne dopušta da ju nadmoć hipnotizira ona ju slijedi u sve skrivene kutke društvene mašinerije koju *a priori* ne želi ni osvojiti niti nanovo upravljati, nego samo pojmiti na način slobodan od ukletosti koju društvo ispoljuje. Kada namještenici koje industrija smješta u svoje intelektualne odjeljke, na univerzitete, u crkve i novine od filozofije traže pasoš njezinih principa po kojima bi mogla legitimirati svoje njuškanje, ona se nikako ne može snaći. Ne priznaje, naime, nikakve apstraktne norme ili ciljeve koji bi u suprotnosti s važećima bili upotrebljivi. Njezina sloboda od sugestije upravo je u tomu da bez uvida prihvaća građanske ideale, bilo one koje zastupnici još uvijek, iako izopačeno, proklamiraju, bilo one u kojima se unatoč svoj manipulaciji još može razabrati objektivni smisao institucija, i tehničkih i kulturnih. Ona podjeli rada vjeruje da je u korist ljudi, a napretku vjeruje da vodi slobodi. Stoga lako dolazi u konflikt s podjelom rada i s napretkom. Ona dodjeljuje jezik proturječju vjere i zbilje, a pri tomu se tijesno drži vremenski uvjetovanog fenomena. Za nju nije kao za novine gigantsko zamišljeno masovno ubojstvo dragocjenije od likvidacije nekolicine iz azila. Ona državnikovu intrigu kojom se povezuje s fašizmom ne smatra važnijom od skromnog linčovanja, a reklamni vjor filmske industrije ne smatra vrednijim od intimne osmrtnice. Nema nikakve sklonosti za veličinu. Kao takva ona je ujedno strana postojećemu, iako ga razumije. Njezin glas spada u predmet, ali mimo njegove volje; to je glas proturječja koje bez nje ne bi progovorilo nego bi nijemo trijumfiralo.

MISAO

Svakako je zabluda uvjerenje da je istinitost neke teorije jednaka njezinoj plodnosti. Mnogo ljudi izgleda, misli suprotno. Oni mniju da je teoriji toliko malo potrebna primjena u mislima da bi nam ona, štoviše, mogla prištedjeti mišljenje. Oni svaku izjavu razumiju u smislu nekakve zadnje ispovijedi, zabrane ili tabua. Oni se žele podrediti ideji kao bogu, ili je napadaju kao lažno božanstvo. Nemaju nikakve slobode spram nje. Ali, dio istine je upravo u tomu da se bude i sam djelatni subjekt u njoj. Netko može slušati rečenice koje su po sebi istinite, no njihovu će istinitost doživjeti samo ukoliko bude mislio i nastavljao s mišljenjem.

U današnje vrijeme onaj se fetišizam drastično pokazuje. Za misao se odgovara na isti način kao da je ona neposredno u praksi. U Evropi skoro da više nema države u kojoj za neki *lapsus linguae* nećete biti strijeljani. Ne toleriraju se ni riječ koja želi neposredno pogoditi moć niti riječ koja se kreće pipkajući, eksperimentirajući, računajući s mogućnošću zablude. Ali: nedovršenost i svijest o toj nedovršenosti jest značajka i onog mišljenja i upravo onog mišljenja za koje se isplati čak i umrijeti. Rečenica da je istina cjelina pokazuje se istoznačnom s rečenicom da istina uvijek postoji samo kao dio. Najbjednije opravdanje koje su intelektualci našli za krvnike – a puno su toga izmišljali u posljednjem desetljeću – najbjednije opravdanje je ono da je misao žrtve zbog koje je ona ubijena bila pogreška.

ČOVJEK I ŽIVOTINJA

Ideja čovjeka u evropskoj povijesti izražuje se u razlikovanju od životinje. Bezumnošću životinje dokazuje se ljudsko dostojanstvo. Ta je suprotnost s toliko jednoglasnosti i ustrajnosti isticana od svih prethodnika građanskog mišljenja, od starih Židova, stoika i crkvenih otaca, pa dalje kroz srednji i novi vijek, da je to kao malo koja ideja sastavni dio zapadne antropologije. I danas to je priznato. Behavioristi su samo prividno zaboravili na tu suprotnost. To što na ljude primjenjuju iste formule i rezultate koje razularen i svojim strašnim laboratorijama iznude životinjama bez obrane pokazuje tu razliku na posebno zao način. Zaključak koji donose na osnovi razmravljenih životinjskih tijela ne pristaje uz slobodnu životinju nego uz današnjeg čovjeka. Time što zlostavlja životinju navješćuje da on i samo on u čitavom stvorenom svijetu dobrovoljno funkcionira tako mehanički, slijepo i automatski kao što životinje trzaju, vezane da bi ih stručnjak razmotrio. Profesor za stolom za seciranje to trzanje znanstveno definira kao refkelse, mantičar ih je na oltaru tumačio kao znakove svojih bogova. Čovjek ima um koji neumitno djeluje; životinja iz koje izvodi krvavi zaključak ima samo bezumenu stravu, poriv za bijegom, koji joj je onemogućen.

Nedostatak uma nema riječi. Rječit je njegov posjed koji vlada u čitavoj očitovijesti. Čitava zemlja svjedoči o čovjekovoj slavi. U ratu i u miru, u areni i u klaonici, sve od polagane smrti slona kojeg su primitivne ljudske horde svladale na osnovi prvog planiranja, pa do dosljednog izrabljivanja današnjeg životinjskog svijeta, neumna su bića uvijek doživljavala um. To vidljivo zbivanje krvnicima prikriva ono

nevidljivo: opstanak bez svjetlosti uma, egzistenciju samih životinja. Ona bi bila istinska tema psihologije, jer samo život životinja odvija se u duševnim porivima; tamo gdje psihologija mora objašnjavati ljude oni su regredirani i razoreni. Tamo gdje se među ljudima poziva u pomoć psihologija još se više suzuje ionako oskudno područje njihovih neposrednih odnosa, oni čak i ovdje postaju stvarima. Korištenje psihologije da bi se njome razumjeli drugi jest bezobrazno, a koristi li se za razumijevanje vlastitih motiva, to je sentimentalno. Životinjska psihologija je, međutim, izgubila iz vida svoj predmet, u stupicama svojih labirinata ona je zaboravila da je upravo u vezi sa životinjama primjereno govoriti o duši, da se ona upravo i samo kod životinje može spoznati. No, čak je i Aristotel, koji je životinjama pripisivao dušu, iako inferiornu, radije govorio o tijelima, kretanju i razmnožavanju nego o navlastitoj egzistenciji ljudi.

U svijetu životinje nema pojmova. Nema riječi kojom bi se moglo u tijeku događaja zadržati ono identično, u mijeni primjerci istog roda, u promijenjenoj situaciji ista stvar. Iako nedostaje mogućnost prepoznavanja, identificiranje je ograničeno na vitalno unaprijed određeno. U tijeku se ne nalazi ništa što bi bilo određeno kao trajno, pa ipak sve ostaje jedno te isto jer nema čvrstog znanja o prošlom i nikakvog svijetlog uvida u budućnost. Životinja se odaziva na ime i nema jastva, zatvorena je u sebe pa ipak prepuštena drugima, uvijek dolazi druga prinuda, nikakva ideja ju ne nadilazi. Nedostatkom tješnja životinja ne dobija smanjenje straha, a nedostatkom svijesti o sreći ne nestaju žalost i bol. Da bi sreća postala supstancijalnom, da bi davala ton opstanku, potrebno je identificirajuće sjećanje, pomirljiva spoznaja, religiozna ili filozofijska ideja, ukratko, potreban je pojam. Postoje sretne životinje, ali ta je sreća tako kratkog daha! Trajanje životinje koje ne prekida oslobađajuća misao mutno je i depresivno. Da bi se izbjegao kopkajuće prazni opstanak, potreban je otpor, čija je kičma jezik. Čak i najjača životinja je beznadno debilna. Schopenhauerov nauk po kojem se klatno života nije između boli i dosade, između točkovnih trenutaka zadovo-

ljene požude i beskonačne žudnje, točan je za životinju koja ne može spoznajom zaustaviti usud. U životinjskoj duši nalaze se pojedini osjećaji i potrebe čovjeka, čak i elementi duha, ali bez oslonca koji daje samo organizirajući um. Najbolji dani prolaze u živahnom tijeku poput sna koji životinja ionako jedva razlikuje od jave. Njoj nedostaje jasan prijelaz iz igre u zbilju; nema sretnog buđenja iz more.

U bajkama raznih nacija ponavlja se pretvaranje ljudi u životinje u vidu kazne. Biti zatvoren u životinjsko tijelo važi kao prokletstvo. I djeci i narodima predstava o takvim metamorfozama neposredno je razumljiva i bliska. I vjera u putovanje duša u starijim kulturama spoznaje životinjski oblik kao kaznu i muku. Nijema divljost u pogledu životinje svjedoči o istoj onoj stravi koje su se ljudi u ovakvoj preobrazbi bojali. Svaka životinja podsjeća na čitavu provaliju nesreće koja se zbila već u predvrijeme. Bajke izgovaraju slutnje ljudi. No, u bajkama princu ostaje um tako da u danom trenutku može iskazati svoje patnje i da ga vila može spasiti, a nedostatak uma zatvara životinju zauvijek u njezin oblik, osim ako čovjek, koji je po svojoj prošlosti jedno s njom, ne nađe spasonosni izriječ i pomoću njega oživi kameno srce beskonačnosti na kraju vremena.

Briga o životinji bez uma umnogome se, međutim, čini ispraznom. Zapadna civilizacija tu je brigu prepustila ženama. One nemaju nikakav samostalni udio u marljivosti iz koje je proizašla ova civilizacija. Muškarac mora izaći u neprijateljski život, mora djelovati i stremiti. Žena nije subjekt. Ona ne proizvodi nego njeguje one koji proizvode kao živi spomenik davno minulih vremena zatvorene kućne prirode. Podjela rada koju je iznudio muškarac nipošto joj nije pogodovala. Ona je postala otjelovljenjem biološke funkcije, slikom prirode, a potlačivanje prirode bilo je ono na čemu je civilizacija gradila svoju slavu. Čitava su tisućljeća sanjala o tomu da bezgranično vladaju prirodom, da kozmos pretvore u beskonačno lovište. Ideja čovjeka u muškom društvu bila je tomu primjerena. To je bio smisao uma kojim su se ponosili. Žena je bila manja i slabija, između nje i muškarca postojala

je razlika koju nije mogla nadići, razlika postavljena prirodom, najsramočnije i najniže što je moguće u muškom društvu. Tamo gdje je istinski cilj ovladavanje prirodom biologijska podređenost ostaje stigmom uopće, slabost utisnuta prirodom izaziva nasilje. Crkva, koja tijekom povijesti nije propustila skoro nijednu priliku da kaže svoju vodeću riječ u popularnim institucijama, radilo se o ropstvu, križarskim ratovima ili, pak, o jedinstvenim pogromima, unatoč svog »Ave« u procjenjivanju žene slijedi Platona. Slika majke božje pune boli bila je koncesija matrijarhalnim ostacima. No, crkva je pomoću ove slike ujedno i sankcionirala onu inferiornost koju je njome željela ublažiti. Njezin legitimni sin de Maistre uzvikuje: »Trebalo u nekoj kršćanskoj zemlji samo ublažiti, do stanovitog stupnja oslabiti utjecaj božanskog zakona, a ostaviti važenje slobodi koja iz toga proizlazi za ženu, i uskoro će se vidjeti kako se ta po sebi dirljiva i plemenita sloboda degenerira u besramnost. Žene bi postale mračnim oruđima opće propasti koja bi za kratko vrijeme zahvatila sve životno važne dijelove države. Ona bi zagnijelila i u svojem gnojnom raspadanju širila bi sramotu i strah.«¹ Sredstva terora lova na vještice koja su feudalne grupe, kada su se osjetile ugrožene, primijenile protiv stanovništva, ujedno su bila i slavljе i potvrda pobjede muškog gospodstva nad predvremenskim matrijarhalnim i mimetičkim razvojnim stupnjevima. Autodafei su bili poganski ognji veselja crkve, trijumf prirode u formi uma samoodržanja koji slavi gospodstvo nad prirodom.

Građanstvo je od žene dobijalo vrlinu i čudorednost: kao reakcionu tvorevinu materijalne pobune. Ona je za čitavu izrabljivanu prirodu postigla prihvaćanje u svijet gospodstva, ali kao slomljena. Ona onakva podjarmljena pobjedniku odražuje pobjedu u spontanom podređivanju: poraz kao predanost, očaj kao lijepu dušu, oskrvnuto srce kao ljubav u grudima. Po cijenu radikalnog odvajanja od prakse, povlačenja u ograničeno područje, prirodna od gospodara svega

¹ *Eclaircissement sur les Sacrifices*, Oeuvres, Lyon 1892, vol. V. p. 322-23.

stvorenog dobija priznanje. Umjetnost, čudoređe, sublimna ljubav maske su prirode u kojima se ona preobražena vraća i postaje izrazom kao svoja vlastita suprotnost. Posredstvom svojih maski ona dobija jezik; u izopačenju se pojavljuje njezina bit; ljepota je zmija koja ukazuje na ranu u kojoj je nekoć bio trn. Iza muškarčevog divljenja ljepoti uvijek vreba bučan smijeh, bezgranično ruganje, barbarska psovka potentnih na račun impotencije kojom se prikriva skriveni strah pred zapadanjem u impotenciju, pred smrću, pred vraćanjem u prirodu. Otkako su dvorske lude bogalji, čiji su skokovi i zvončiči nekoć svjedočili o tužnoj sreći slomljene prirode, prestali služiti bogovima, ženi je dodijeljena planska briga za ljepotu. Puritanka novog vijeka žustro se prihvaća tog nalog. Ona se uopće ne identificira s onim što se zbivalo, nego se identificira s demesticiranom, a ne s divljom prirodom. Ono što je još preostalo od lepezi, pjevanja i plesova rimskih robinja u Birminghamu se dokraja reduciralo na sviranje na klaviru i ručni rad, sve dok se i posljednji ostaci ženske razularenosti nisu dokraja oplemenili u zaštitne znakove patrijarhalne civilizacije. Pod pritiskom univerzalne reklame šminka i puder su se, odlučno nijećući svoj heterski izvor, pretvorili u njegu kože, a kupaći kostim u atribut higijene. Ne može se umaći. Već sama činjenica da se zbiva u dokraja organiziranom sustavu gospodstva utiskuje ljubavi tvornički znak. U Njemačkoj, oni koji su sada zahvaćeni promiskuitetom, spolnim aktom bez biranja dokazuju poslušnost postojećemu, strogo podređivanje vladajućem umu, kao što su to nekada pokazivali čednošću.

Još i u današnje vrijeme se kao fosil građanskog poštovanja žene pojavljuje Megera. Ona u čitavom poznatom vremenu svađanjem u vlastitoj kući naplaćuje nevolju koja je zadesila njezin spol. Zbog nedostatka padanja na koljena koje joj se ne pruža, zla će baba i izvan kuće napasti rastresenog koji pred njom odmah ne ustane i skinut će mu šešir s glave. Ona je uvijek tražila glavu u politici, bilo zbog sjećanja na menadsku prošlost, bilo zbog toga da u nemoćnoj mržnji nadmaši muškarca i njegov poredak. Žed za krvlju je u po-

gromima kod žena veća nego kod muškaraca. Potlačena ženka kao Megera nadživjela je epohu i pokazuje svoje nakaradno lice još i u vrijeme u kojem gospodstvo već modelira dobro trenirana tijela obaju spolova, pa nakarada nestaje u uniformnosti. Na pozadini takve masovne produkcije, Megerino svađanje, kojim ona barem održava vlastito razlikovano lice, postaje znakom humanosti, ružnoća postaje tragom duha. Djevojka je u prošlom stoljeću svoju podređenost podnosila u čeznutljivim osobinama i predanoj ljubavi, kao otuđena slika prirode, estetički kulturni predmet, Megera je, međutim, na kraju otkrila novi ženski poziv. Ona kao socijalna hijena aktivno slijedi kulturne ciljeve. Njezina taština želi počasti i publicitet, no njezin smisao za mušku kulturu još nije tako izoštrjen da uz patnje koje proživljuje ne bi pogriješila i pokazala da joj civilizacija muškaraca ipak nije toliko bliska. Ona ovako osamljena traži utočište u konglomeratima znanosti i magije, u izrodima nastalim križanjem ideala tajnog savjetnika i nordijskog proroka. Privlači ju zlo. Posljednja ženska opozicija protiv duha muškog društva propada u močvari sitnih grupa, konventikala i hobbyja, ona se pretvara u pervertiranu agresiju *social work-a* i teozofskih brbljarija, ispoljavanjem sitnih netrpeljivosti u dobrotvornom radu i *Christian Science*. U toj se močvari solidarnost s kreaturom ne ispoljava toliko u društvu za zaštitu životinja nego u novobudizmu i pekinezima čije izopačeno lice i danas i na starim slikama podsjeća na sliku one lude koju je napredak odbacio. Crte psića poput nespretnih skokova grbavca još uvijek reprezentiraju izopačenu prirodu, a masovna industrija i masovna kultura već naučavaju kako se tijela životinja i ljudi pripremaju po znanstvenim metodama. Uniformirane mase toliko su malo svjesne svoje vlastite transformacije, iako u njoj grčevito sudjeluju, da im simbolično prikazivanje nije više potrebno. Među malim vijestima na drugoj i trećoj stranici novina, koje na prvoj izvještavaju o groznim slavim djelima ljudi, ponekad piše o cirkuskim požarima i trovanju velikih životinja. Na životinje se misli kad njihovi zadnji primjerci, drugovi srednjovjekovnih luda, u beskonačnim mukama pro-

padaju, kao gubitak kapitala za vlasnika koji u doba betonskih zgrada svoje vjerne nije zaštitio od vatre. Velika žirafa i bijeli slon su »oddities« kojima se veseli jedva još koji duhovit školarac. Oni u Africi, posljednjoj zemlji koja je uzalud htjela zaštititi njihova bijedna stada od civilizacije, predstavljaju prepreku za pristajanje bombardera u najnovijem ratu. Sasvim ih dokidaju. Na zemlji koja je postala umnom otpala je potreba estetičkog odražavanja, dedemonizacija odvija se neposrednim oblikovanjem čovjeka. Gospodstvu nisu više potrebne numinozne slike, ono ih producira industrijski i time još pouzdanije prožima čovjeka.

Izopačenje koje je dio biti svakog umjetničkog djela, kao što je osakaćenost dio sjaja ženske ljepote, upravo prikazivanje one rane u kojoj ovladana priroda spoznaje samu sebe, koristi se ponovo u fašizmu, ali ne kao privid. Ono se neposredno nanosi osuđenima. U tomu društvu nema više nikakvog područja u kojem bi se gospodstvo deklariralo kao proturječje, kao u umjetnosti, nikakvo udvostručenje ne izražuje više iznakaženost. Taj se izraz nekada nije nazivao samo ljepotom, bio je i mišljenje i duh i jezik. Danas jezik računa, označuje, izdaje, navodi na ubojstvo, on ništa ne iskazuje. Kulturna industrija ima kao i znanost svoje točno mjerilo izvan sebe: činjenicu. Filmske zvijezde su eksperti, njihova su dostignuća protokoli prirodnih načina ponašanja, klasifikacija načina reakcije; režiseri i pisci proizvode modele adaptiranog ponašanja. Precizni rad kulturne industrije isključuje izopačenje kao puku grešku, slučaj, loše subjektivno i prirodno. Od zastranjenja se traži praktični razlog koji ga svrstava u um. Tek tada mu se oprašta. Zajedno s odražavanjem gospodstva posredstvom prirode nastalo je i ono tragično i komično, gospoda imaju toliko ozbiljnosti koliko je potrebno da se slomi otpor i toliko humora koliko očajavanja vide. Duhovni je užitak bio povezan sa zamjenjivanjem patnje, oni se sada igraju sa samom stravom. Sublimna ljubav ovisila je o pojavljivanju snage posredstvom slabosti, posredstvom žene ljepote, oni, međutim, prihvataju samu snagu: idol današnjeg društva je oštro i plemenito muško lice. Žena služi za

rad, za rađanje, ili svojim izgledom diže muškarčev ugled. Ona ne navodi muškarca na pretjeranosti. Obožavanje se opet reducira na samoljublje. Svijet i njegove svrhe trebaju čitavog muškarca. Nitko više ne može poklanjati samog sebe, mora ostati unutra. Priroda, međutim, u praksi važi kao ono što je izvana i dolje, kao predmet, kao ono što je djevojka u narodskom govoru za vojnika. Osjećaj ostaje uz moć koja se odnosi na samu sebe. Muškarac odbacuje oružje pred mračnošću i hladom muškarca kao što je to nekada učinila žena. On se pretvara u žensko zagledano u gospodstvo. U fašističkom kolektivu s njegovim timovima i radnim logorima od rane je mladosti svatko zatvorenik u samici, tu se odgaja homoseksualnost. Životinja bi još trebala nositi plemenite poteze. Izrazito ljudsko lice koje sramotno podsjeća na vlastito porijeklo iz prirode i povezanost s njome neodoljivo izaziva samo još kvalificirano ubojstvo. Karikature na račun Židova to su oduvijek koristile a Goetheov je otpor, njegovo gnušanje pred majmunima ukazivalo na granice njegove humanosti. Ukoliko kraljevi industrije i fašističke vođe imaju oko sebe životinje, to nisu pinčeri, nego danske doge i lavlja mladunčad. Oni žele moć začiniti strahom koji te životinje izazivaju. Kolos fašističkog krvnika toliko slijepo stoji pred prirodom da na životinju misli samo ukoliko njome želi poniziti ljude. Za njega istinski važi ono što je Nietzsche nepravedno predbacivao Schopenhaueru i Voltaireu, naime, da su svoju »mržnju spram stanovitih stvari i ljudi znali prikrivati u vidu milosrdnosti spram životinja«.² Pretpostavka pobožnosti spram životinja, spram prirode i djece kod fašista je volja za proganjanjem. Nemarno milovanje dječjih glavica i životinjskog krzna znači: ova ruka umije uništavati. Ona nježno tapše jednu žrtvu prije nego što pobije drugu, a njezin izbor nema nikakve veze s vlastitom krivnjom žrtve. Milovanje ilustrira da su pred moći svi jednaki, da nemaju vlastite biti. Za krvavu svrhu gospodstva kreatura je samo materijal. Tako vođa brine za nedužne, oni bivaju odabrani bez vlastitog dje-

² Nietzsche, *Die fröhliche Wissenschaft*, Werke, Band V, 133.

lovanja, jednako kao što ih i ubijaju bez njihove zasluge. Priroda je blato. U pravu je samo oguglala snaga koja preživljava. Ona je, međutim, sa svoje strane opet samo priroda, čitava je domišljata mašinerija modernog industrijskog društva, samo priroda koja samu sebe kasapi. Nema više nikakvog medija koji bi to proturječje doveo do izraza. Ono se odvijalo krutom ozbiljnošću svijeta iz kojeg su nestali umjetnici, misao, negativnost. Ljudi su međusobno i prirodi toliko radikalno otuđeni da znaju samo još zašto se međusobno trebaju i što sebi čine. Svatko je tako faktor, subjekt ili objekt nekakve prakse, nešto s čime se računa ili s kim više ne treba računati.

U tom svijetu oslobođenom privida u kojem se ljudi nakon gubljenja refleksije opet pretvaraju u najpametnije životinje koje podvrgavaju ostatak svemira kada se baš ne bave međusobnim uništavanjem, pažnja spram životinja ne smatra se više samo sentimentalnom nego kao izdajstvo napretka. U dobroj reakcionarnoj tradiciji, Göring je zaštitu životinja povezao s rasnom mržnjom, luteransko-njemački užitak u veselom ubijanju s otmjenom *fairness* gospodskog lovca. Fronte su jasno razdvojene; onaj tko se bori protiv Hearsta i Göringa jest za Pavlova i vivisekciju, a onaj tko oklijeva napadan je s obiju strana. Mora se urazumiti. Izbor je dan unaprijed i neumitan je. Onaj tko želi promijeniti svijest ne smije nipošto zaglibiti u močvari malih grupa u kojoj zajedno s prorocima propadaju i politički sektaši, utopisti i anarhisti. Kažu da će intelektualac čije se mišljenje ne pridružuje nikakvoj djelatnoj historijskoj moći, koji se ne orijentira ni po jednom od polova spram kojih se kreće industrijsko društvo, izgubiti supstanciju, njegovo će mišljenje izgubiti tlo. Kažu još da je umno ono zbiljsko. I naprednjaci kažu da onaj tko ne sudjeluje ne pomaže ni najmanjem mišu. Govore da sve ovisi o društvu, da se i najtočnije mišljenje mora svrstati u moćne socijalne tendencije bez kojih se pretvara u hir. Ovi stavovi povezuju sve pravednike realnosti; oni su opredjeljenje za ljudsko društvo kao masovnu organizaciju protiv prirode. Riječ koja ne služi ciljevima jedne od grana pogona izaziva beskrajnu mržnju. Ona podsjeća na to da ono što postoji samo

da bi bilo slomljeno ima još ipak svoj glas: podsjeća na prirodu o kojoj toliko lažu oni koji su folkloristički narodski orijentirani. Tamo gdje se za trenutak prekida njihov zbor čuje se strava koju su oni nadglasali, strava koja živi i u svakoj životinji i u vlastitom racionaliziranom i slomljenom srcu. Tendencije koje takve riječi dižu na svjetlo slijepe su i svuda prisutne. Priroda po sebi nije ni dobra, kao što je to tvrdila stara romantika, niti plemenita, kao što to želi nova. Kao uzor i cilj ona znači protuum, laž i bestijalnost, tek kao spoznata ona postaje težnjom opstanka spram svojeg mira, težnjom onoj svijesti koja je od početka nadahnula nepokolebljivi otpor vodi i kolektivu. Za vladajuću praksu i njezine neumitne alternative nije opasna priroda, budući da se ona poklapa sa samom sobom, nego to da se priroda ne zaboravlja.

PROPAGANDA

[Propaganda za mijenjanje svijeta, kakva besmislenost! Propaganda pretvara jezik u instrument, polugu, stroj. Propaganda fiksira sustav ljudi, kakav su poprimili zbog društvene nepravde time što ih pokreće. Ona računa na to da se s ljudima može računati. U dubini svatko zna da posredstvom sredstava i sam postaje sredstvom, kao i u tvornici.] Mržnja koju osjećaju kada ju slijede je stara mržnja protiv jarma, pojačana slutnjom da je rješenje koje nudi propaganda lažno. Propaganda manipulira čovjeka; tamo gdje hvali slobodu proturječi samoj sebi. Lažljivost je njezin neophodni dio. Vođa i vođeni nalaze se u zajednici laži posredstvom propagande, ma kako istiniti bili sadržaji kao takvi. Za propagandu je čak i istina sredstvo sticanja sljedbenika, ona je već iskrivljuje time što ju izriče. Stoga pravi otpor ne zna za propagandu. Propaganda je neljudska. Ona pretpostavlja da je temeljni stav po kojem politika treba izvirati iz zajedničkog uvida samo jedan *façon de parler*.

U društvu koje namjerno ograničuje prijeteće izobilje ne smije se imati povjerenja u ponudeno. Upozorenje protiv poslovne reklame da nikakvo poduzeće ništa ne poklanja važi posvuda, a nakon modernog fuzioniranja politike i posla naročito u politici. Mjera hvaljenja raste s padom kvalitete, Volkswagenu treba reklama, a Rolls-Royceu ne. Interesi industrije i potrošača nisu usklađeni ni tamo gdje industrija ozbiljno nešto nudi. Čak i propagiranje slobode zbunjuje čim mora nivelirati diferenciju između teorije i partikularnog interesnog položaja oslovljenog. Radničke vođe pobijene u Njemačkoj od fašizma prevarene su čak i za istinu vlastite ak-

cije, jer je fašizam selekcijom osvete solidarnost prikazao lažnom. To što u logoru muče intelektualce ne znači da će radnicima vani biti gore. Fašizam nije bio isto za Ossietzky i za proletarijat. Propaganda ih je prevarila.

Doduše: nije sumnjivo prikazivanje zbilje kao pakla, nego rutinski poziv da se iz njega pobjegne. Ukoliko govor danas do nekog može prodrijeti, to nisu ni takozvane mase niti nemoćni pojedinac, nego prije zamišljeni svjedok kojem to ostavljamo da ne bi sasvim propalo s nama.

O GENEZI GLUPOSTI

Zaštitni znak inteligencije jest ticalo puža »s pipkajućim licem«, kojim, ukoliko vjerujemo Mefistu¹, osjeća i miris. Ticalo se pred zaprekom odmah vraća u zaštitu tijela, postaje opet jedno s njime i tek se oprezno vraća svojoj samostalnosti. Ukoliko je opasnost još prisutna, opet nestaje a razmak do ponovnog pokušaja je veći. Duhovni je život u svojim počecima beskonačno nježan. Osjetilo puža ovisi o mišiću, a mišići slabe ukoliko se njihova igra zaustavlja. Tijelo je paralizirano fizičkom ozljedom, a duh zbog strave. Po izvoru se to ne može razdvajati. Razvijenije životinje zahvaljuju svoju veću slobodu samima sebi, njihov opstanak pokazuje da su nekoć pružale ticala na sve strane i nisu ih povlačile. Svaka njihova vrst je spomenik bezbroj drugih čiji je pokušaj da nastanu bio već kod prvih pokušaja onemogućen; koje su podlegle strahu već kad se samo jedno ticalo pomaklo u pravcu njihovog nastajanja. Potlačivanje mogućnosti neposrednim otporom okolne prirode nastavlja se prema unutra, organi venu od straha. U svakom radoznom pogledu životinje budi se novi oblik života koji bi mogao proizaći iz oblikovane vrsti kojoj individualno biće pripada. Ne zadržava samo oblik to biće unutar starog bitka, nasilje na koje nailazi pogled jest nasilje sto milijuna godina staro koje uvijek zadržava na jednom stupnju i sputava prve korake nadilaženja. Takvi pipajući pogledi lako se mogu slomiti, iza njih stoji dobra volja, fragilna nada, no nema konstantne energije. Životinja u onom pravcu iz kojeg je konačno protjerana postaje plašljivom i glupom.

¹ Faust, Erster Teil, 4068.

Glupost je ožiljak. Može se odnositi na jednu sposobnost među mnogima ili na sve, i praktične i duhovne. Svaka parcijalna glupost jednog čovjeka označuje mjesto gdje je kod buđenja sputavana, a ne podsticana igra mišića. Sputavanjem dolazi do uzaludnog ponavljanja neorganiziranih i nespretnih pokušaja. Beskonačna pitanja djeteta oduvijek su znak skrivena boli, jednog prvog pitanja na koje nije dobilo odgovor i koje ne zna postaviti u pravilnoj formi.² Ponavljanje napola liči na pseto koje se igra, na volju kojom ono uvijek ponovo skače uz vrata koja još ne zna otvoriti, pa konačno odustaje ukoliko je kvaka previsoko, a napola na beznađnu prinudu kao kada lav u kavezu beskonačno ide gore i dolje, a neurotičar ponavlja pokret obrane koji je jednom već bio neuspješan. Otupe li ponavljanja kod djeteta ili ukoliko je sputavanje bilo previše brutalno, pažnja može ići u drugom pravcu, dijete je, kako se kaže, steklo novo iskustvo, ali na mjestu na kojem je užitek bio pogođen ostaje neprimjetan ožiljak, tvrdo mjesto na kojem je površina tupa. Takvi ožiljci oblikuju deformacije. Oni mogu stvarati karaktere, tvrde i marljive, oni mogu činiti glupim – u smislu ispadanja, sljepoće i nemoći, ukoliko samo stagniraju, a u smislu zlobe, tvrdoglavosti i fanatizma ukoliko unutra stvaraju rak. Dobra se volja prepaćenima nasiljem pretvara u zlu. A ne samo zabranjeno pitanje nego i osuđeno oponašanje, zabranjeni plač, zabranjena opasna igra mogu donijeti takve ožiljke. Kao vrste životinjskih rodova duhovni stupnjevi čovjeka unutar ljudskog roda, čak slijepa mjesta u istoj individui, označuju mjesta na kojima je zaustavljeno nadanje, mjesta koja svojom okamenjenošću svjedoče o ukletosti svega živog.

² Usp. Karl Landauer, *Intelligenz und Dummheit*, in: *Das psychoanalytische Volksbuch*, Bern 1939, S. 172.

NADEŽDA ČAČINOVICH - PUHOVSKI

POGOVOR

PUTANJA PROSVJETITELJSTVA ILI O UMU I PRIRODI

Temeljne su odrednice putanje prosvjetiteljstva um i priroda. Te su odrednice i suprotstavljene i nerazdvojne u prosvjetiteljstvu kao navještanje cjelokupne kasnije povijesti građanskog svijeta. Prosvijećenost je čovjeka njegova svijest o mogućnosti samoodređivanja, njegovo korištenje vlastitih sposobnosti u skladu sa razumom kojim raspolaže – ni u kakvoj ovisnosti, dakle, nego po principima uma. Ravnanje po principima uma uvijek znači ujedno i povjerenje u mogućnost ozbiljenja uma, u umno društvo, još nigdje ozbiljeno, ali uvijek prisutno kao mogućnost. U postupnoj konkretizaciji umnih mogućnosti, u onome što je ovdje nazvano putanjom prosvjetiteljstva, druga temeljna odrednica, priroda, bivala je sve više potiskivana. Pretpovijest uma: to da je um nešto od prirode različito, a ujedno i moment prirode, izlučen u svrhu samoodržanja, u prosvjetiteljstvu je zasuta, prekrivena osnovnim ciljem – dokidanjem ovisnosti o prirodi, ili, u kasnijoj varijanti, likvidiranjem privida prirodne nužnosti dane društvene zbilje.

»Dijalektikom prosvjetiteljstva« Horkheimera i Adorna* odnos je uma i prirode neposredno postavljen u kontekst

* Max Horkheimer je rođen 1895. u Stuttgartu, studirao je filozofiju u Frankfurtu, Münchenu i Freiburgu. Doktorirao je 1922, a habilitirao je 1925. radom *Kants Kritik der Urteilskraft als Bindeglied zwischen theoretischer und praktischer Philosophie*, Frankfurt 1925. (Kantova kritika rasudne moći kao vezni član između teorijske i praktičke filozofije). Od 1925. do 1930. privatni docent, a od 1930-33. redovni profesor za socijalnu filozofiju i direktor

teorije čiji je navlastiti predmet ozbiljenje umnog društva. Pretpovijest uma shvaćena je kao pretpovijest društva; posredstvom kategorija uma i prirode traži se pristup kasnijim društvenim zbivanjima. Dijalektika prosvjetiteljstva, put kojim se određenja prosvjetiteljstva promeću u svoje opreke, put na kojem se oslobađanje od prirodne prinude pretvara u sve veću ovisnost i porobljenost, putanja u kojoj se subjekt ovisan o prirodi pretvara u autonomni subjekt, a taj se ponovo gubi – sve to postaje predmetom razmatranja u povijesnom trenutku u kojem se nameće pitanje »zašto čovječanstvo umjesto da pređe u zbiljski ljudsko stanje zapada u barbastvo

Instituta za socijalno istraživanje na univerzitetu u Frankfurtu. Poslije prinudne emigracije H. otvara filijale Instituta u Ženevi i na Ecole Normale Supérieure u Parizu. 1934. ponovo osniva Institut uz sudjelovanje Columbia University, New York. 1943-44. je direktor znanstvenog odjeljenja Američkog židovskog komiteta. 1949/50. direktor istraživanja i izdanja u okviru *Studies in Prejudice* 1949. slijedi ponovni poziv frankfurtskog univerziteta i 1950. ponovo osniva Institut für Sozialforschung. Od 1951. do 1953. on je rektor frankfurtskog univerziteta. Od 1954. do 1959. gostuje kao profesor sociologije na University of Chicago. Od 1960. Horkheimer je živio u Montagnoli u Švicarskoj. Umro 1973.

Najvažnija djela: *Anfänge der bürgerlichen Geschichtsphilosophie*, Stuttgart 1930; tekstovi objavljeni u *Zeitschrift für Sozialforschung* 1932-41: »Materialismus und Metaphysik«, »Materialismus und Moral«, »Zum Problem der Voraussetzung in den Sozialwissenschaften«, »Zum Rationalismusstreit in der gegenwertigen Philosophie«, »Zum Problem der Wahrheit«, »Autorität und Familie«, »Traditionelle und kritische Theorie«, »Montaigne und die Funktion der Skepsis« itd. (Ti su tekstovi kasnije objavljeni u izboru *Kritische Theorie I i II*, Frankfurt 1968; na engleskom jeziku 1947. objavljuje *Eclipse of Reason* (usp. naš prijevod »Pomračenje uma«). Logos Sarajevo, a iste godine zajedno s Adornom u Amsterdamu već 1944. napisanu »Dialektik der Aufklärung; 1967. u Frankfurtu »Zur Kritik der instrumentellen Vernunft« (njemački prijevod knjige »Eclipse of Reason« i noviji tekstovi); brojne socijalno filozofijske studije skupljene su posljednjih godina u manjim izborima, npr. »Sozialphilosophische Studien«, Frankfurt 1972. itd.

Theodor W. Adorno je rođen 1903. u Frankfurtu na Majni, studirao je filozofiju, muzikologiju, psihologiju i sociologiju u Frankfurtu i Beču. Doktorirao je 1924. (*Die Transzendenz des Dinglichen und Noematischen in Husserls Phänomenologie* – Transcendencija stvarnog i noematskog u Husserlovoj fenomenologiji). 1925. godine je studirao kompoziciju kod Albana Berga a od 1928. do 1932. je vodio bečki časopis za muziku *Anbruch*. Od 1930. povezan je s frankfurtskim Institutom za socijalna istraživanja. 1931. habilitira u Frankfurtu radom: *Kierkegaard. Konstruktion des Ästhetischen*.

nove vrsti.« (str. 1). Svijest o tom temeljnom proturječju nije nova (rad na knjizi dovršen je 1944. godine), novo je iskustvo razularenih moći. I Kritička teorija u izvornom smislu, cjelina teorijskih napora skupljenih u brojevima znamenitog časopisa »Zeitschrift für Sozialforschung« i drugim radovima u okviru frankfurtskog Instituta za socijalno istraživanje, doživljavala je svjetsku situaciju u smislu alternative: barbarstvo ili carstvo slobode, dakle, u duhu Marxom inspiriranog nepovjerenja u privid prirodnonužnog događanja društvene zbilje. No, u tim radovima moment racionalnosti, posredovanja djelatnosti svijesti kojim se promiče carstvo slobode, nije

1931. postaje privatnim docentom u Frankfurtu. 1933. oduzima mu se venia legendi, a 1934. emigrira i boravi na Oxfordskom univerzitetu. 1938. slijedi Institut za socijalna istraživanja u New York. Od 1938. do 1941. vodi »Princeton-Radio Research Project«, a od 1944. do 1949. direktor »Research Project on Social Discrimination«, u Los Angelesu. 1949. vraća se u Frankfurt, gdje je do svoje smrti 1969. profesor filozofije i sociologije, a ujedno i direktor Instituta za socijalno istraživanje.

Najvažnija djela: *Alban Berg, Wien 1937.* (suautori W. Reich i E. Krenek); *Dialektik der Aufklärung* – Dijalektika prosvjetiteljstva, Amsterdam 1947 (zajedno s M. Horkheimerom); *Philosophie der neuen Musik*, Tübingen 1949. (usp. naš prijevod »Filozofija nove muzike«, Nolit, Beograd 1968.); *The Authoritarian Personality*, New York, 1950. (suautori su E. Frenkel-Brunswik, Daniel. J. Levinson, R. Newitt Sanford); *Minima Moralia*, Frankfurt 1951; *Versuch über Wagner*, (Pokušaj o Wagneru), Frankfurt 1952.; *Prismen. Kulturkritik und Gesellschaft* (Prizme. Kulturna kritika i društvo), Frankfurt 1955. *Zur Metakritik der Erkenntnistheorie. Studien über Husserl und die phänomenologischen Antinomien*, (Prilog metakritici spoznaje teorije. Studije o Husserlu i fenomenologijskim antinomijama), Stuttgart 1956; *Noten zur Literatur I.* (Note uz Literaturu), Frankfurt 1958; *Mahler. Einne musikalische Physiognomik* (M. Muzička fiziognomika), Frankfurt 1960; *Noten zur Literatur II.*, Frankfurt 1961; Einleitung in die Musiksoziologie, (Uvod u sociologiju muzike), Frankfurt, 1962; *Drei Studien zu Hegel*, Frankfurt 1963, (usp. naš prijevod »Tri studije o Hegelu«, Logos, Sarajevo 1972); *Eingriffe. Neun kritische Modelle* (Zahvati. Devet kritičkih modela), Frankfurt 1963; *Jargon der Eigentlichkeit* (Jargon navlastitosti), Frankfurt, 1964; *Noten zur Literatur III*; Frankfurt 1965; *Negative Dialektik* (Negativna dijalektika), Frankfurt 1966; *Impromptus*, Frankfurt 1968; *Aufsätze zur Gesellschaftstheorie und Methodologie*, (Spisi o teoriji društva i metodologiji), Frankfurt 1970; *Ästhetische Theorie* (Estetička teorija izdali su ju Gretel Adorno i Rolf Tiedeman, budući da ju Adorno nije uspio završiti), Frankfurt 1970.

postao upitnim. Ovladavanje prirodom jedan je od temelja i tu prisutne prosvjetiteljske vjere u mogućnost umnog samoodređenja. Novo je postavljanje dijalektike ovladavanja prirodom, dijalektike u kojoj gospodstvo čovjeka nad prirodom vodi gospodstvu prirode nad čovjekom. Kritička teorija napušta svoje prijašnje mjerilo, mjerilo racionalnosti; racionalno djelovanje nije više uzor. Cjelokupni se predmet »Dijalektike prosvjetiteljstva« može označiti kao rad na povijesno-filozofijskoj konstrukciji koja će neposrednim vraćanjem na povijest, na pretpovijest ljudskog roda, protumačiti zapadanje u barbarstvo. Autori ljudske napore za podređivanjem prirode sagledavaju ujedno i kao od te povijesti nerazlučivo podjarmljivanje čovjeka čovjekom. Priroda je vraćena u središte razmatranja, i to čak posredstvom kategorija predkritičkih sustava, kao nešto što nije istinski transcendirano; s prirodom nije bilo postignuto pomirenje, samo je potisnuto. Um je prirodan kao psihička snaga odvojena u svrhe samoodržanja; ujedno je, međutim, nešto od prirode odvojeno i prirodi kontrastirano. Ovakvim postavljanjem uma korijen dvosmislenosti prosvjetiteljstva sagledava se u potiskivanju prirode. Horkheimer i Adorno i dalje smatraju da bez prosvjetljenog mišljenja nije moguće zamišljati slobodu u društvu, ali oni u samom pojmu prosvjetiteljstva, ne samo u konkretnim povijesnim oblicima i društvenim institucijama, nalaze zametke onog što se »danas« svuda zbiva. To je »danas« njima suvremeno zbivanje u kojem su se prosvjetljene mase bez otpora podredile despotizmu i prihvatile novoizmišljene mitologije, u kojem su se dakle, vratile mitologijskom poimanju zbilje. Osnovna je teza da je već mit prosvjetiteljstvo i da se prosvjetiteljstvo vraća u mit. Prosvjetiteljstvo, ovladavanje prirodom i jastvom po racionalnim principima, suprotstavlja se mitu, želeći prirodu pretvoriti u nešto objektivno, nešto čime se može beskrajno manipulirati. Ali, čovjek se mora prilagoditi prirodi da bi vladao njome. Cijena koja se plaća za buđenje subjekta jest priznavanje moći kao principa svih odnosa. Jedinstvo prirode utemeljeno je u tomu što su sve stvari podjednako supstrat gospodstva. Distancija subjekta i objekta kao pretpostavka svake apstrakcije u ovoj je konstrukciji ute-

meljena distancijom koju gospodar zadobija posredstvom onoga kome gospodari; diskurzivna logika protumačena je kao vlast u sferi pojmova – vlašću u zbilji istina se izjednačuje sa disponirajućim mišljenjem.

Pojam je u toj svezi razmatran kao nešto što je već od samog početka proizvod dijalektičkog mišljenja. U mitu neživo je izjednačeno sa živim, a prosvjetiteljskim obratom živo se pretvara, to jest izjednačuje s neživim. Jezik se pretvara u znak da bi se spoznala priroda, on joj više ne smije nalikovati. Razdvajanje znaka i slike je neizbježno; pa i rastvaranje istine sadržano u tomu. »Provaliju koja se pojavila njihovim razdvajanjem filozofija je sagledala u odnosu zrenja i pojma i uvijek ju je nanovo uzaludno pokušavala premostiti: to je nastojanje zapravo definira« (str. 32), kažu autori. Što više mašinerija, mišljenja podređuje sebi bivstvjuće, to se više, pokazuju Horkheimer i Adorno, ograničava na njegovu reprodukciju. Podređivanjem cjelokupnog života zahtjevima njegovog održanja, vladajuća manjina, doduše, jamči opstanak cjeline, ali nesudjelovanje te manjine u radu znači i njezino osakaćenje, ili, u klasičnoj formulaciji, duša i tijelo sluge su zatomišljeni, a gospodar regredira. U skladu sa zahtjevima ovladavanja prirodom oblikuje se individua, čvrsti identitet jastva koji sprečava da se jastvo prepusti iskušenju ponovnog nestanka, destrukciji i smrti.

Mišljenje je, međutim, iako je organ gospodstva, ipak sposobno da u logici kojom se emancipiralo od prirode sagleda tu prirodu kao nešto samo sebi otuđeno i bez pomirenja. A pojam, kažu autori, poput idealnog oruđa uvijek nanovo odvaja kaotično i poznato. Adorno i Horkheimer žele zadržati tu distancirajuću funkciju mišljenja, oni u »Dijalektici prosvjetiteljstva« odbijaju svaki mistični uvid i naglašavaju da prijelom između subjekta i objekta, koji se potvrđuje prosvjetiteljskim pristupom, ujedno mora biti i poluga njegova samoosvješćivanja.

Priroda, dakle, u tom djelu postaje presudnim pitanjem Kritičke teorije. Pitanje je što se u Kritičkoj teoriji kao teoriji povijesti, kao teoriji koja naglašava »vremensku jezgru« isti-

ne, događa zbog ovih osebnih momenata pojavljivanja objektivizma prirode u kojem je priroda, paradoksalno, subjekt. U ranijim radovima Horkheimera i Adorna primjećuje se odbijanje »naturontologije«, no ono nije povezano s upozoravanjem na problematičnost ovladavanja prirodom, nego upozorava na događanje u društvu, gdje se razbijanjem privida prirodne nužnosti promiče interes kritike. Svjetsko je zbivanje nametnulo nova pitanja. Ni dogmatski marksizam, niti kategorije političke ekonomije ne pogađaju bit barbarskih zbivanja. Stoga se i pojavljuje teza da kultura već sama sobom vodi barbarstvu, jer nasilno izdvajanje iz prirode preko niza posredovanja onemogućuje održavanje autonomnog subjekta koji sam sebe određuje, a ipak se subjekt oblikuje samo u procesu izdvajanja iz prirode i ovladavanja prirodom. Stavak po kojem je čovjek i mišljenjem dio prirode kod Horkheimera i Adorna pojavljuje se kao ukazivanje na nužnost ispaštanja zbog toga što se zaboravilo na prirodno u sebi, kao ukazivanje na nužnost pomirenja. Pomirenje se, međutim, ne može postići izjednačivanjem u pojmu; naprotiv, filozofija identiteta smatra se sukrivom, jer predstavlja savršen oblik zaborava prirode u misli. Živo bi se mišljenje trebalo vratiti mnogo starijim motivima. Prosvjetljena dijalektika koja je prošla kroz bolna iskustva prosvjetiteljstva postavlja tezu: »Dijalektika je konzekventna svijest o neidentičnosti¹; i upravo ova prosvjetljena dijalektika služi pomirenju, pomirenju koje omogućuje ono što subjektivni razum ne može dati – otvara pristup raznolikosti i mnogostrukosti bitkujućeg. Kritička je teorija željela izbjeći novovjekovno postavljanje subjekta, ona je završni oblik tog postavljanja u filozofiji identiteta željela razotkriti u povezanosti sa društvenom steptom. Posljedica ovog preispitivanja postavljanja subjekta nisu iracionalne postavke mimo povijesti mišljenja. Alternativa Horkheimera i Adorna tom postavljanju subjekta, jastvo koje je, kao i priroda, osnovni pojam »Dijalektike prosvjetiteljstva«, po samoj se zamisli mora pokrivati s empirijskim sub-

¹ Th. W. Adorno, *Negative Dialektik*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M. 1970, s. 15.

jektima. No, taj subjekt ovladavanja prirodom, identično jastvo, pokazuje se kao mjesto nasilja i odricanja; znanje, znanost, logika, inteligencija, ujedno su i sredstva emancipacije i organi samoodržanja i prilagođivanja, dakle, organi prirode. A drugi subjekt ne postoji; upravo bi ti isti subjekti trebalo da provedu prevrat, da postignu pomirenje kulture i prirode, ali ne neposredovanim povratkom amorfnosti, nego radikalnim samoosvješćivanjem koje je ujedno i samoograničavanje.

U suprotnosti spram ovakvog samoograničavanja, Kritička je teorija počela s apsolutnim prohtjevom, obranom istine kao cjeline od pozitivistički neupitnog građanskog znanstvenog pogona. Istina kao cjelina za nju je bila društvena istina povijesti i u tim okvirima apsolutno važeća. Subjektom se povijesti, koji će ranije ili kasnije omogućiti ozbiljenje razuma, smatra radnička klasa, s karakteristikama koje je povezuju s prosvjetljenim istraživačem, budući da se naglašava da samo osvješćivanje može prekinuti prirodno nužno zbivanje. Na tom je stupnju razvoj proizvodnih snaga postavljen kao uvjet mogućnosti umnog društva. Promijeni li se tumačenje prirode, promijenjena je i cjelokupna teorija. Što se dogodilo? Kritička je teorija pokušala prosvjetiteljskim zamahom razotkriti svako lažno utemeljivanje otkrivajući tako sve više ovisnosti i uvjetovanosti; vodila ju je, naravno, misao o konačnom samoodređenju. Konačno je došla i do onog uvijek drugog u filozofiji, do prirode. »Društvo«, pojam koji je trebalo da preuzme središnje mjesto i tako uštedi svako dalje bavljenje »prvom filozofijom«, bilo je očigledno postavljeno prekratko – nosilo je već u sebi nemogućnost utemeljivanja teorije koja želi zahvaćanje cjeline.² Cjelina se društva pokazuje kao njegova neistina, pa se konačno u kasnijim djelima ovih autora svako podređivanje pod nešto opće proglašava izrazom nemogućnosti da se postigne pomirenje, izrazom nesposobnosti da se izrazi neidentično. Zadatkom se mišljenja smatra da se ono u negativnoj dijalektici okrene samom sebi, da promišlja svoju ograničenost i odgovornost. Svako bi pla-

² Usporedi V. Sutlić, *Rad i bog*, Treći program Radio Beograda. Leto 1970; naročito str. 83.

niranje ili čak samo imenovanje bolje budućnosti već prelazi lo granice nužnog samoograničenja. Stvaranjem svijesti o dvosmislenom stanju ovisnosti i neovisnosti želi se očuvati subjekt. To što se Horkheimeru i Adornu pokušaji probijanja zatvorenog kruga pokazuju kao slijepi aktivizam, koji zapravo nasjeda neprijateljskoj logici, ne smanjuje vrijednost njihovog uvida da se pitanje odnosa prirode i kulture ne može prepustiti rješavanju u kategorijama znanosti. A ni domet Marxove i Engelsove misli ne može se shvatiti bez korištenja »prve filozofije«. Horkheimerova i Adornova konstrukcija povijesnog zbivanja može se suprotstaviti nizu suvremenih istraživanja koja pokušavaju dokazati ograničenost i nepotrebnost pojmova kao što su svijest, povijest, kultura samo onda ako se uzme u obzir ono što je u toj konstrukciji stavljeno u zagradu. Ako se, naime ovladavanje prirodom zahvaća mimo pojma rada, ako je pažnja posvećena oblikovanju »uma« iz »prirode«, nosilac umnosti ostaje posve neodredljivim, ostaje čudnim poluempirijskim subjektom. Kritički se krug, dakle, zatvara bez pokušaja da se odredi revolucionarni subjekt, a stav o cjelini kao neistinitosti ne dopušta ni konstrukciju izgubljenog raja. Polazni stav u kojem nije tematiziran rad kao posredovanje između čovjeka i prirode ne dopušta rješenje u kojem bi se čovjekovo slobodno samoodređivanje vezalo uz samoodređivanje po potrebama vlastitog rada. Unatoč tomu što prva rasprava, »Pojam prosvjetiteljstva«, koja daje teorijsko utemeljenje onih koji slijede, ne tematizira posredovanje radom, nego odbijanje svakog skrivenog pozitivizma, svake apologije postojećeg, utemeljuje razotkrivanjem ispreplitanja racionalnosti i društvene zbilje, u knjizi o kojoj je riječ nalaze se i nedostignuto dosljedne marksističke analize, u kojima se i najbezazlenija pojava neumitno smješta u kontekst razularenog gospodstva, proces proizvodnje prisutan je u tisuću posredovanja. Misaoni napor koji sadrži svaka stranica ove knjige izmiče sažimanju i laganom shvaćanju. »Kada je javnost došla do stanja u kojem misao neumitno postaje robom, a jezik nudenjem te robe, svaki pokušaj da se uđe u trag takvoj depravaciji mora napustiti važeće jezičke i misaone pro-

htjeve, jer bi ga njihove svjetsko-historijske konzekvencije do kraja osujetile (str. 7-8),« kažu autori u predgovoru ovoj knjizi. Pokazalo se, međutim, da su oni napuštanjem tih važećih jezičkih i misaonih prohtjeva zaista ušli u trag čitavom nizu javnih oblika porobljenosti, ovisnosti, lažnog utemeljivanja. Ideja pravilnog života ne može se ozbiljiti sve dok nisu sagledani svi javni oblici neljudskosti.

Ova knjiga se, dakle, ne smije promatrati isključivo u kategorijama svojeg uvodnog teorijskog dijela. Prije no što, međutim, pridemo razmatranju cjeline knjige, valja dati nekoliko upozorenja na problematiziranje ovladavanja prirodom kod drugih autora unutar teorijskog kruga Kritičke teorije. Kod Marcusea je pitanje postavljeno posve jednoznačno. Novi, alternativni odnos spram prirode zahtijeva da se priroda postavlja kao bratska, a ne da se izrabljuje. S takvom bismo prirodom komunicirali, ne bismo je samo obrađivali. Okovanu subjektivnost prirode treba osloboditi dokidanjem odnosa gospodstva među ljudima. Projekt je nove znanosti i nove tehnike kod njega pozitivno formuliran. Jürgen Habermas nešto drukčije nastavlja razmatranje odnosa emancipacije i pomirenja. On odbija ponovno uvođenje prirode kao središnjeg pojma. Nadovezujući se na »Dijalektiku prosvjetiteljstva« on, doduše, prihvaća misao o povezanosti mišljenja i ovladavanja, ali smatra da se može naći mjesto gdje neidentično ostaje na snazi. Problem ovladavanja prirodom, tehnikom i znanošću pada pod pojam svrhovito-racionalnog djelovanja i smatra se, više-manje, neupitnom osnovom za prosvjetiteljski rad, koji treba da se pobrine za to da ljudi steknu sposobnost razumnog raspravljanja i donošenja odluka. Središnje mjesto u organizaciji prosvjetiteljstva dobija teorija jezičke komunikacije, jer Habermas vidi stanje slično pomirenju u strukturi zajedničkog života u komunikaciji bez nasilja. On navodi da subjekti kada govore jedan s drugim, a ne o objektiviranim činjenicama, nastupaju sa zajedničkim prohtjevom da se međusobno priznaju kao nenadoknadle individue u apsolutnoj određenosti. Moguće je, dakle, paradoksalno dostignuće da se načelno općim određenjima zahvati ono

što zapravo nije identično s tom općenitošću. Sva su ta Habermasova određenja moguća naravno samo zato što je Habermas već prije pojam rada raščlanio na pojam proizvodnog rada i interakcije, pa je rad kao proizvodni rad neupitna osnova, a problemom ostaje samo interakcija, to jest pitanje o tomu kako u praktičnom diskursu doći do suglašavanja. Istraživanjem tog pitanja Habermas, međutim, zapravo dolazi do zaključka da su za takvo razumno raspravljanje zapravo sposobni samo pojedinci koji su se oblikovali u uvjetima posebnog tipa, koji u stvari i nestaju, u građanskoj obitelji liberalnijeg tipa, jer se samo u njoj razvijaju odgovarajuće karakterne osobine.³ Empirijski karakter pojedinca-čovjeka kao subjekta emancipacije, kao izvršitelja pomirenja, ostaje unutar Frankfurtskog kruga i dalje nejasnim. Subjekt, naime, ne bi smio biti ni individualni čovjek, niti ontologizirani subjekt roda. Umjesto izjednačivanja transcendentnog subjekta s ljudskim rodom, što se radilo u prvim fazama Kritičke teorije, sada se u nekim radovima kvazitranscendentalni status daje strukturama kao konstitutivnim strukturama povijesnog svijeta života. Navodi se činjenica da se subjekt konstituira uvijek samo u kompleksu relacija. I sam je pojam konstituiranja, međutim, relativiziran, jer se smatra da je subjekt bez ostatka posredovan poviješću koju konstituira, da je već uvijek svrstan u transsubjektivne strukture, koje ne bismo smjeli izvesti samo iz njegove djelatnosti.⁴ Takva razmišljanja kojima se nastavlja tradicija kritičke socijalne filozofije pokušavaju sazdati sustav dijalektične antropologije. Činjenica je, doduše, da autori na kraju predgovora navode da se najveći broj skica s kraja knjige odnosi na »dijalektičku antropologiju«, no novi pokušaji sustavnog izvođenja nastaju tek u situaciji snažnog narastanja marksistički inspiriranih pokreta. Više od dvadeset godina u Njemačkoj se uglavnom nastavljala

³ Usporedi naročito J. Habermas, *Thesen zur Theorie der Sozialisation* na osnovi seminarskog materijala objavljeno u »Arbeit, Erkenntnis, Fortschritt« (Aufsätze 1954-70, de Munter, Amsterdam, 1970)

⁴ Usporedi, npr. knjigu J. P. Arnasona, *Von Marcuse zu Marx*, Luchterhand, Neuwied i Berlin 1971, a i kritiku razvoja kritičke teorije u Michael Theunissen, *Gesellschaft und Geschichte*, de Gruyter, Berlin 1969.

filozofijska djelatnost karakteristična za razdoblje nakon prvog svjetskog rata pa do prekida skoro čitave filozofijske aktivnosti emigracijom i svim mogućim načinima odnosa spram fašizma, od otpora do privremenog kolaboriranja. Predratnu su filozofijsku situaciju određivali Bečki krug i Heidegger, naravno u stalnoj suprotstavljenosti; nakon rata postupci neopozitivizma mijenjaju se utoliko da ih kao cjelinu valja prije spominjati općom oznakom analitička filozofija, a ono što Adorno naziva ontologijskim usmjerenjima u mnogo čemu prihvaća hermeneutičke modifikacije. Te dvije »škole« djelovale su bez sumnje dalje od puko akademskog područja, pa su tako na dvostruki način postajale predmetom filozofijske kritike Horkheimera i Adorna. U »Dijalektici prosvjetiteljstva« to je neprestano prisutno, i to ne samo u direktnoj referenciji nego i posredstvom niza novih područja i pristupa koji se u toj knjizi otvaraju kritičkoj filozofiji, to jest filozofijskoj kritici.

Poglavlju o pojmu prosvjetiteljstva dodana su dva ekskursi. »Prvi slijedi dijalektiku mita i prosvijećenosti u 'Odiseji' kao jedan od najranijih spomenika građansko-zapadne civilizacije. U središtu su pojmovi žrtve i odricanja u kojima se očituje i diferencija i jedinstvo mitske prirode i prosvjetljenog ovladavanja prirodom.« (str. 12). To je kratka oznaka ovog ekskursa u predgovoru autora. U »Odiseji« se nailazi upravo na prijelaz između dvije faze historijskog procesa, pojmovi ep i mit se razdvajaju. Odisej je ovdje promatran kao prasluka one građanske individue koja nastaje samoodržavanjem i samopotvrđivanjem. No, pored konkretiziranja tog procesa praćenjem introverzije žrtvovanja, nastajanja racionalnih modela na osnovi lukavosti religioznih postupaka, posebna je pažnja posvećena upravo samom djelu, epu kao »povijesno-filozofijskoj protivnosti romana« (str. 57), i stavovi o tomu kako se homerskim govorom stvara općost jezika, kako se »časni kozmos smisaonog homerskog svijeta razotkriva kao tvorevina uređujućeg razuma koji razara mit upravo time što ga odsjaja u racionalnom poretku«, anticipiraju mnoga suvremena razmatranja o mitu, umjetnosti i povijes-

nom svijetu. Autori u »Odiseji«, u Odisejevom korištenju jezika, sagledavaju promjenu povijesnog stajališta jezika, način na koji on prelazi u oznaku, umjesto da se kao u magiji od riječi očekuje neposredna moć, izraz i intencija se razilaze, a lukavost je upravo korištenje te razlike. Ali, mogućnost pripovijedanja, govor, jezik suprotstavljen mitskoj pjesmi, ujedno omogućuje i samoosvješćenje, no hladnom distancijom pripovjedača strahovita osveta civilizacije prijašnjem svijetu, ispreplitanje barbarstva i kulture smješta se u prošlost, čuvajući privid slobode sadržan u jeziku.

Ekskurs o prosvjetiteljstvu i moralu koji se veže uz lik Sadeove Juliette razotkriva samo prividnu suprotstavljenost suprotnosti u građanskom mišljenju, samo prividan izbor između moralne strogosti i apsolutne amoralnosti. Kant, Sade i Nietzsche doživljeni su kao radikalni prosvjetitelji. Prosvjetiteljstvo po svojem principu ne sustaje ni pred onim minimumom vjere koji je potreban za opstanak građanskog svijeta. Prosvjetiteljstvo kao instrument kojim je građanstvo došlo do moći nije samo pouzdano oružje, pa tako i Sade i Nietzsche svojim ukazivanjem na to da se iz uma ne može konstruirati načelni argument protiv ubojstva označuju izgovaranje tajne jednog svijeta sazdanog na podređivanju svega prirodnog pod bezobzirni subjekt. »Um kao transcendentalno nadindividualno ja sadrži ideju slobodnog zajedničkog života ljudi u kojem se oni organiziraju u opći subjekt i neskladnost čistog i empirijskog uma dokidaju svjesnom solidarnošću cjeline.« (str. 95). Um je, međutim, ujedno i jednak kalkilirajućem mišljenju, koje svijet podređuje zahtjevima samoodržanja i koje sve pretvara u materijal podređivanja. Tako se prava priroda Kantovog shematizma vidi zapravo tek u suvremenoj znanosti kao ozbiljenju interesa industrijskog društva. Ovo usklađivanje općeg i posebnog, pojma i pojedinačnog slučaja, ovo promatranje bitka s aspekta prerađivanja i upravljanja u suvremenom je svijetu već sasvim svjesno djelovanje. Ekskurs o Juliette upozoruje na to da je samoodržanje zapravo konstitutivni princip i Kantovog sustava, da je ono ja, sintetičko jedinstvo apercepcije, ona točka na koju se po Kantu

mora objesiti čitava logika, ujedno i proizvod i uvjet materijalne egzistencije. Sade i Nietzsche svojim radikalnim mišljenjem napuštaju svako pokušavanje da se izvede umnost morala. »To, što nisu prešutjeli nemogućnost da se na osnovi uma izvede načelni temeljni argument protiv umorstva nego su tu nemogućnost glasno vikali svijetu, potaklo je mržnju kojom progresivci i danas proganjaju Sadea i Nietzschea.« (str. 131) Šokirajuća istina da um nije u tješnjoj vezi s moralom nego s nemoralom ne može se, međutim, zaobići; povjerenje u čovječnost i mogućnost drukčijeg svijeta može se spasiti samo problematiziranjem umnosti, iracionalnost i barbarstvo mogu se spriječiti samo samoograničavanjem, suprotstavljanjem samorefleksije kalkilirajućem mišljenju.

Tu misao se ne smije, dakako, tumačiti kao neprijateljstvo spram tehnike, spram sredstva. Ozbiljenje čovječnosti nije spriječeno razularenom tehnikom, nisu u pitanju materijalni uvjeti i oblici, zamjenjivanje slobode pogonom samoodržanja nastaje iz društvene sveze zaslijepljenosti, a kako kažu autori, »mitski znanstveni respekt naroda pred danim, koje zapravo neprestano sami stvaraju, konačno i sam postaje pozitivnom činjenicom, tamnicom, pred kojom se revolucionarna mašta stidi same sebe kao da je utopija i iskrivljuje se u poslušno povjerenje u objektivnu tendenciju povijesti.« (str. 55) Horkheimer i Adorno su u ovoj knjizi i teorijski i nizom pojedinačnih ukazivanja, prvi ukazali na to da radikalno podruštvljenje u suvremenim razvijenim društvima znači radikalno otuđenje. Poglavlje o kulturnoj industriji uvodi tako po svemu sudeći čak i sam pojam »kulturna industrija«. Tim su izrazom Horkheimer i Adorno zamijenili oznaku »masovna kultura« koja je dvosmislena,¹ jer omogućuje i tumačenje

¹ Stavovi Horkheimera i Adorna u stanovitom se smislu nadovezuju na Benjaminov 1936. prvi puta na francuskom jeziku objavljeni tekst *L'Œuvre d'art à l'époque de sa reproduction mécanisée* (Umjetničko djelo u doba svoje tehničke reproduktivnosti u W. Benjamin: »Uz kritiku sile«, Razlog Zagreb 1971); nadovezuju se, dakako, u smislu opovrgavanja. Benjaminovi zaključci o mogućnosti politiziranja umjetnosti koju komunizmu pružaju nove tehničke mogućnosti mogući su, naime, samo zato, jer Benjamin pripisuje »masama« aktivnu ulogu i pretpostavlja da su one »iznudile« nove tehnike.

koje kao jedino žele nametnuti branitelji te pojave: da se, naime, radi o kulturi koja se, takoreći, spontano uzdiže iz masa. Potrošači kulturne industrije nisu, kao što to prividno izgleda, kraljevi, subjekti; oni su objekti industrije. Radi se o planskom proizvođenju dobara namijenjenih masama koje, zahvaljujući svojoj planskoj prirodi, određuje potrošnju masa. Kako kaže Adorno u rezimeu o kulturnoj industriji, predavanju održanom 1963. godine, kulturna industrija »prisiljava tisućljećima razdvojena područja visoke i niske kulture na jedinstvo. Na obostranu štetu. Visoka gubi svoju ozbiljnost u spekuliranju efektom; a niska je kultura civilizacijskim kroćenjem lišena onog nespontanog otpora što ga je sadržavala sve dok društvena kontrola nije bila totalna.«⁶ Već je 1947. jasno pokazano da mase nisu mjerilo nego ideologija kulturne industrije, da riječi masovni mediji čitav proces pretvaraju u nešto bezazleno. Adorno i Horkheimer u svim potankostima istražuju pomak zbog kojeg duhovni proizvodi nisu više tek ujedno i roba nego su samo roba. Oznaka »industrija« ne odnosi se strogo na proces proizvodnje nego na standardiziranje i racionaliziranje tehnika reprodukcije. Autori razotkrivaju i opasnost brojnih blagonaklonih tumačenja čitave pojave, bilo da se radi o poznatom mnjenju da kulturnu industriju valja shvaćati ozbiljno zbog velike uloge u oblikovanju svijesti potrošača, pa se ukazivanjem na društveni značaj odbijaju pitanja o kvaliteti, istini ili estetičkim osobinama ovih proizvoda, bilo da se o tim proizvodima kulturne industrije govori s ironičnom trpeljivošću govoreći o tomu da svi ti proizvodi ipak pružaju stanovitu »životnu pomoć«, elementarne informacije, zabavu itd. Nije neuobičajeno ni to da se cjelokupnost proizvoda kulturne industrije uzvisuje u posebnu novu vrijednost, mit ovog stoljeća.

Smješten u kontekst cjelokupne »Dijalektike prosvjetiteljstva« značaj poglavlja o kulturnoj industriji upravo je u istraživanju antiprosvjetiteljskog djelovanja kulturne industrije kojim se sredstva tehničkog napretka koriste protiv na-

⁶ Th. W. Adorno, *Résumé über Kulturindustrie*, u »Ohne Leitbild. Parva Aesthetica«, Suhrkamp, Frankfurt, 1968, s. 60.

predovanja svijesti. Djelovanje kulturne industrije upravo je u tomu da, čak i mimo svoje logike i sadržaja, podstiče ovise i prilagođeno ponašanje i sprečava oblikovanje autonomnih individua koje samostalno rasuđuju i odlučuju. Potrošači proizvoda kulturne industrije, doduše ne doživljavaju na-prosto cjelinu zbivanja po shemama koje im ti proizvodi nude; još se održava nepovjerenje u kojem se vidi razlika između umjetnosti i empiričke zbilje. Opasan je stav koji slijedi iz tih proizvoda, podvajanje postojećeg, mirno pretpostavljanje danog stanja. Potrošačima se nudi prijevara, i oni to kao prijevaru i prihvaćaju lišavajući se tako onoga što je predstavljalo bitni dno svake kulture, da, naime, svojim proturječnim osobinama uvijek nanovo budi »ideju pravilnog života«. Taj opći stav prihvaćanja toliko je djelatna da pojedini proizvodi kulturne industrije čak ne moraju više slijediti ni direktni interes za profitom, ne moraju se moći dobro prodavati, opće prihvaćanje i sporazumnost dovoljno su djelatni, proizvodima kulturne industrije reklamira se svijet uopće, u cjelini. Novim načinima reprodukcije postaju široko pristupačna i djela tradicionalne kulture. No njihov usud u suvremenom svijetu sastoji se u tomu da se pretvaraju u puki dodatak. Medij ih izjednačuje sa šundom, a nepovjerenje spram tradicionalne kulture kao ideologija miješa se s nepovjerenjem spram industrijalizirane kulture kao prijevara. Autori uvijek nanovo naglašavaju da robni karakter kulture nije nešto novo. »Umjetnost je kao odvojeno područje oduvijek bila moguća samo kao građanska umjetnost. Čak i njezina sloboda ostaje kao negacija društvene svrhovitosti koja se ispoljuje na tržištu bitno vezana za pretpostavke robne privrede. Čista umjetnička djela koja robni karakter društva niječu već samim time što slijede svoj vlastiti zakon bila su uvijek ujedno i roba...« (str. 169). No, Horkheimera i Adorna zanima što se zbiva nakon raspadanja jedinstva suprotnosti tržišta i autonomije u građanskoj umjetnosti, u tradicionalnim kulturnim djelima. A događa se to da je u zahtjevu za razonom i opuštanjem svrha progutala carstvo besvrhovitosti. »Time što se umjetničko djelo sasvim podređuje potrebi, unaprijed ob-

manjuje ljude upravo za ono oslobođenje od principa korisnosti koje obećava.« (str. 170). Umjesto užitka ljudima ostaje ono »prisustvovati i znati za to«. Umjetnost je nekoć bila vrst robe koja je živjela od toga da bude prodavana, a da se ipak ne može prodati. Sada kulturna djela postaju široko dostupna, to jest neprodajna, ili jednako dostupna kao i svi proizvodi kulturne industrije; njihov užitak je dostupan masama. »Ali, rastvaranje njihovog robnog karaktera ne znači da su sačuvani u životu slobodnog društva, nego da je sada otpala i posljednja obrana njihovom ponižavanju u kulturna dobra.« (str. 172).

Bilo bi, međutim, kao što se vidi i na osnovi do sada izloženih argumenata, sasvim krivo pripisivati Horkheimeru i Adornu stavove konzervativnih branitelja kulture. Oni su kasnije, posebice u razrađivanju pojedinih sociologijskih kategorija,⁷ jasno pokazali da suprotstavljanje neke »duhovne«, »visoke« kulture svim ostalim društvenim pojavama koje se osuđuju kao »civilizacija« nije ništa drugo do konačni izraz odustajanja od toga da se ljudski svijet oblikuje sviješću i slobodom.⁸

Poglavlje o »elementima antisemitizma« već drugim dijelom svojeg naslova (»Granice prosvjetiteljstva«) ukazuje na to da su tu ponovo razmotrena središnja pitanja. Jer, upravo je barbarstvo nacističkog uništavanja, iracionalnost koja izbija u racionaliziranom svijetu, potakla teorijski napor kojim se želi zahvatiti ono što izmiče dotadašnjem poimanju; sociologijske kategorije kojima autori počinju, šire se, produbljuju i smještaju u cjelinu, u cjelokupno zbivanje nastajanja svijesti, čovjeka i društva. Od zapažanja o zatvorenosti Židova u sferi

⁷ Usporedi u didaktičke svrhe izdani zbornik kratkih predavanja o temeljnim sociologijskim kategorijama (*Soziologische Exkurse*, Frankfurter Beiträge zur Soziologie 4, Frankfurt 1956).

⁸ Nastojanje Horkheimera i Adorna da izbjegnu zamke koje istrošenost jezika postavlja pravilnom mišljenju izražava se u stanovitim osebnostima. Prevoditelj u pravilu slijedi svaki obrat bez obzira na stilističku rogozbatnost koja može nastati u drugom jeziku. U poglavlju o kulturnoj industriji autori se bez posebnog izdvajanja koriste velikim brojem američkih izraza. Američki nazivi zadržani su u prijevodu, jer bi se tekst njihovim uklanjanjem znatno promijenio.

cirkulacije, koja ih čini pogodnim žrtvama i niza drugih zapažanja o konkretnim oblicima i povijesti antisemitizma, pažnja Horkheimera i Adorna prelazi na to što društvo zapravo jest kao nastavljanje prijeteće prirode u trajnoj, organiziranoj принуди; oni istražuju u društvu očuvanu konstelaciju strave. Istražujući što zapravo znači stari odgovor svih antisemita kojim se oni pozivaju na idiosinkraziju (a »emancipacija društva od antisemitizma ovisi o tomu da li će se sadržaj idiosinkrazije uzdići do pojma, da li će se ono besmisleno osvijestiti o samome sebi« (str. 191), kažu autori); Horkheimer i Adorno podsjećaju na porijeklo idiosinkrazije, na biologijsku prapovijest, budući da se u idiosinkraziji pojedini organi opet oslobađaju vladavine subjekta i samostalno slijede fundamentalne biologijske nadražaje. Ja još nema punu vlast nad svojim reakcijama kao što su skrućivanje udova, kože itd. Civilizacija, međutim, sve više ograničava takvo pravo mimetičko ponašanje poput reakcija skrućivanja, u magijskoj fazi organiziranim rukovanjem s mimezis, a konačno racionalnom praksom, radom. Povratak u mimetičke načine opstanka je zabranjen. Osuđivanim porivima smijemo se, međutim, prepustiti kada je izvan dvojbe da ih želimo uništiti, pa tako u divljanju antisemitizma pobuna potlačene prirode protiv gospodstva – služi gospodstvu. Čitava se strava civilizacijski nadidenog predvremena projekcijom na Židove, takoreći, reabilitira kao racionalni interes. U točnijem opredjeljenju antisemitizam počiva na krivoj projekciji. »Ona je protuigra pravoj mimezis, duboko srodna ovoj potisnutoj, možda čak patološki karakterni potez u kojem se ta mimezis izražuje. Ukoliko se mimezis pravi sličnom okolnom svijetu, utoliko kriva projekcija čini okolni svijet sličnim sebi.« (str. 198-199). To projiciranje vlastitih nagnuća, kojima se ne smije popustiti, na buduću žrtvu, u fašizmu je zahvaćeno politikom. Patologijsko, međutim, nije projektivno ponašanje kao takvo, budući da Horkheimer i Adorno ističu da je u stanovitom smislu svako zapažanje projiciranje, ali projekcija je u reflektiranju, u životu uma svjesno događanje, projekcija. U antisemitizmu nestaje refleksija o projektivnom ponašanju pa ga valja pro-

matrati samo kao dio općeg nestajanja refleksije, kao dio temeljnog poremećaja u nastajanju identičnog jastva. »Bolesna osamljenost u koju je zatvorena čitava priroda« ne može se nadići ni mišlju lišenom izvjesnosti niti pretpojmovnim jedinstvom zapažanja i predmeta, nego samo njihovom reflektiranjem suprotnošću.

Reflektiranje zasutih suprotnosti, radikaliziranje na osnovi prividno bezazlenih pojava, načina mišljenja i govora nalazimo u kraćim tekstovima za koje autori pišu da se, više-manje odnose na dijalektičku antropologiju. Dijalektička antropologija nije, naravno, zamišljena kao sustavna disciplina nego, moglo bi se reći, kao istraživanje u tomu što se još može reći o čovjeka dostojnom životu ukoliko se odbace i posljednji oblici antropocentrizma, koji žele sačuvati prividno neupitne vrijednosti cjelokupne ljudske povijesti. Dijalektičko je u toj antropologiji traženje prirode posredovanosti prividno neposredovanog, pa su i ovi formalno toliko neuobičajeni fragmenti svojevrstne duboke marksističke analize.

Nešto jednostavniji i skoro programatski su oni tekstovi koji govore o opravdanosti vlastitog posla, o tomu što će nam filozofija. Osnovno je da nas ne pokolebaju pozitivni sustavi i praktički posao, budući da praksa koja smjera uspostavljanju umnog i punoljetnog čovječanstva nije moguća bez teorije koja cjelinu promišlja u njezinoj neistinitosti. Patnja, strah i prinuda nisu nestali unatoč sve nametljivijoj slici sredenog svijeta u najrazvijenijim državama. A održavanje svijesti o tomu jest zadatak i filozofije i umjetnosti. Povijesno se mišljenje mora suprotstaviti dekretiranju njihovog kraja prije no što je došlo do ozbiljenja one misli u kojoj je proricanje njihovog kraja značilo dio očekivanja drukčijeg svijeta. I umjetnost i filozofija, u oblicima kakvi se pojavljuju u suvremenom svijetu, ne koriste se preostalim mogućnostima radikalizacije, a te su im mogućnosti pogotovu zapriječene u dogmatским sustavima.

Valja, dakle, istaknuti da iznova nastali interes za »Dijalektikom prosvjetiteljstva« nije slučajna – historijski promatrano »Dijalektika« je jedna od prvih knjiga koja postav-

lja pitanja i daje odgovore s obzirom na suvremenu situaciju i činjenicu da pitanje uvjeta stvaranja drukčijeg života nije više moguće vezivati uz neupitno povjerenje da će razvoj proizvodnih snaga uz odgovarajuću ulogu svjesnih elemenata omogućiti povijesni obrat. Razmatranjem središnjeg motiva »otudjenja«, otudjenja kao onog što se suprotstavlja organiziranju prosvjetiteljstva, to jest svjesnom odlučivanju o vlastitoj sudbini, pokazala se i unutar marksističke teorije potreba problematiziranja svijesti, racionalnosti, uma. Povijesno-filozofijska konstrukcija ne obezvređuje ni ne nadomješta, npr., dostignuća kritike političke ekonomije, ali svakako donosi proširenje sociologijskih analiza i filozofijskih razmatranja. Nedosljednosti nekih teorijskih pretpostavki u mnogome su posljedice ove radikalne odlučnosti da se uzme u obzir vremenska jezgra istine, ma kako se daleko trebalo vraćati pri njezinom tumačenju.

SADRŽAJ

Predgovor	7
Pojam prosvjetiteljstva	15
Ekskurs I: Odisej ili mit i prosvjetiteljstvo	55
Ekskurs II: Juliette ili prosvjetiteljstvo i moral	89
Kulturna industrija. Prosvjetiteljstvo kao masovna ob- mana	126
Elementi antisemitizma. Granice prosvjetiteljstva	173
Zapisi i nacrti	213
Pogovor	275

M. Horkheimer i T. Adorno
DIJALETIKA PROSVJETITELJSTVA

2. izdanje

1989.

Izdavači

SOUR »Veselin Masleša«,
OOUR Izdavačka djelatnost,
SOUR »Svjetlost«,
OOUR Izdavačka djelatnost
Sarajevo

Za izdavače

Radoslav Mijatović
Gavrilo Grahovac

Tehnički urednik

Salih Ahmethodžić

Korektor

Željko Ivanković

Štampa

NIŠRO »Oslobodenje«
Za štampariju *Petar Skert*

Tiraž: 2000 primjeraka

ISBN 86-21-00311-2